

Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych

2(13) 2022

Wydawnictwo HUMANICA

Białystok 2022

RADA NAUKOWA

Monika Bednarczuk (Bochum, Niemcy), Teresa Chynczewska-Hennel (Białystok),
Joanna Dufurat (Wrocław), Elena Gapova (Kalamazoo, USA),
Erla Hulda Halldórsdóttir (Reykjavik, Islandia), Virginija Jurėnienė (Kowno, Litwa),
Jolanta Chwastyk-Kowalczyk (Kielce), Magdalena Musiał-Karg (Poznań),
Halina Parafianowicz (Białystok),
Agata Popławska (Kraków), Natalia Puszkereva (Moskwa, Rosja),
Agnieszka Szudarek (Szczecin), Beata Wałęciuk-Dejneka (Siedlce)

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Redaktor naczelna: Małgorzata Dajnowicz
Zastępca redaktor naczelnej: Adam Miodowski
Redaktorzy tematyczni: Rafał Kosiński (historia),
Grażyna Kędzierska (nauki o bezpieczeństwie),
Diana Dajnowicz-Piesiecka (nauki prawne),
Robert Suski (nauki o kulturze i religii),
Marcin Siedlecki (nauki socjologiczne)
Redakcja i korekta językowa: Magdalena Wojcieszak, Anna Kurzyca/e-DYTOR
Redaktor statystyczny: Łukasz Wołyniec
Sekretarze: Justyna Kowalska, Justyna Zajko-Czochańska
Recenzenci tekstów: Olga Dąbrowska-Cendrowska, Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk,
Luba Kozik

WYDAWCA

Wydawnictwo HUMANICA
Instytutu Studiów Kobięcych
Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1 p. 118, 15-420 Białystok
e-mail: wydawnictwo.humanica@op.pl

Czasopismo finansowane ze środków budżetu państwa w ramach programu
„Rozwój czasopism naukowych” Ministra Edukacji i Nauki
Wersją referencyjną jest wersja papierowa
Informacje o czasopiśmie dostępne są na stronie internetowej
Czasopismo ukazuje się co sześć miesięcy.
Kodeks Etyczny/Code of Ethics:
<http://studiakobiece.pl/#etyka>

AFILIACJA

Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku

REDAKCJA TECHNICZNA I PROJEKT OKŁADKI

Andrzej Dajnowicz

SKŁAD

e-DYTOR

ISSN 2451-3539

NAKLAD

200 egzemplarzy

DRUK I OPRAWA

Drukarnia I-BiS, ul. Sztabowa 32, 50-984 Wrocław

Spis treści

STUDIA I MATERIAŁY

Rafał Kosiński

Obraz kobiet w wybranych dziełach historiografii kościelnej z VI wieku. Część 1. Historia Kościoła Teodora Lektora i Kronika Wiktora z Tunnuny 9

Arkadiusz Urbaniec

Postać cesarzowej Teodory w źródłach łacińskich (Chronicon Wiktora z Tunnuny, Breviarium Liberatusa z Kartaginy oraz Liber Pontificalis) 41

Natasha Prystupa

Transformation of Women in the Czech Lands of Austria-Hungary (1900–1907) 79

Zuzanna Hanuszewicz

Anna Mostowska – preromantyczna protofeministka 103

Virginija Jurėnienė

Strategies and Tactics of the Lithuanian Women’s Movement: Retrospective Analysis 117

Maria Bauchrowicz-Tocka

„Zwierciadło” i tematyka reportaży jako pomysł badawczy. . . 149

Łukasz Jędrzejski

Obrazy kobiet na łamach prasy dla kobiet w latach 1944–1975 165

Anna Szwed-Walczak

The Image of Feminism in the Polish Women’s Press in the Years 1989–1992 185

Justyna Kowalska

Propaganda w Polskiej Kronice Filmowej 207

AUTOREFERAT

Justyna Zajko-Czochańska

Edukacyjna rola „Przyjaciółki” w życiu kobiet wiejskich
PRL-u w latach 1956–1975, ss. 269 231

SPRAWOZDANIA

Justyna Kowalska

Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja. Tematy główne
i cząstkowe, plany badawcze. Sprawozdanie z IX Spotkania
OBHK Instytutu Studiów Kobietych (Białystok 10–12 marca
2022 r.) 241

Maria Bauchrowicz-Tocka

Sprawozdanie z wizyty studyjnej w Islandii w ramach projektu
„Kompetencje edukacyjne we współpracy międzynarodowej”
(Reykjavik 15–23 października 2022 r.) 249

NOTY O AUTORKACH I AUTORACH 251

WYMOGI EDYTORSKIE 254

Contents

STUDIES AND MATERIALS

Rafał Kosiński

The Image of Women in Selected Works of Sixth-Century Ecclesiastical Historiography. Part 1. Church History of Theodore Lector and Chronicle of Victor of Tunnuna 9

Arkadiusz Urbaniec

The Empress Theodora in Latin Sources (Chronicon of Victor of Tunnuna, Breviarium by Liberatus of Carthage and Liber Pontificalis) 41

Natasha Prystupa

Transformation of Women in the Czech Lands of Austria-Hungary (1900–1907) 79

Zuzanna Hanuszewicz

Anna Mostowska – the Pre-romantic Protofeminist 103

Virginija Jurėnienė

Strategies and Tactics of the Lithuanian Women's Movement: Retrospective Analysis 117

Maria Bauchrowicz-Tocka

Zwierciadło and the Subject of Reportages as a Research Idea . . . 149

Łukasz Jędrzejski

The Images of Women in the Press for Women in 1944–1975 . . . 165

Anna Szwed-Walczak

The Image of Feminism in the Polish Women's Press in the Years 1989–1992 185

Justyna Kowalska

Propaganda in the Polish Film Chronicle 207

SELF-REFERENCE

Justyna Zajko-Czochańska

The Educational Role of the Przyjaciółka Magazine in the Life of Rural Women of the Polish People's Republic in the Years 1956–1975, pp. 269 231

REPORTS

Justyna Kowalska

Women's History Research Center – continuation. Main and Partial Topics, Research Plans. Report on the 9th Meeting of the OBHK of the Institute of Women's Studies (Białystok, March 10–12, 2022) 241

Maria Bauchrowicz-Tocka

Report on the Study Visit to Iceland as Part of the Project "Educational Competences in International Cooperation" (Reykjavik, 15–23 October 2022) 249

NOTES ABOUT THE AUTHORS 251

EDITORIAL REQUIREMENTS 254

STUDIA I MATERIAŁY

RAFAŁ KOSIŃSKI

<https://orcid.org/0000-0003-1245-6729>

Uniwersytet w Białymstoku

Obraz kobiet w wybranych dziełach historiografii kościelnej z VI wieku. Część 1. *Historia Kościoła* Teodora Lektora i *Kronika* Wiktora z Tunnuny¹

Streszczenie

Niniejszy artykuł stanowi analizę wybranych utworów historiograficznych pod kątem postrzegania przez ich autorów roli kobiet w opisywanych przez nich wydarzeniach. Obraz kobiet w historiografii kościelnej tego okresu jest odzwierciedleniem postrzegania kobiet przez autorów, mężczyzn wywodzących się z różnych środowisk i kręgów kulturowych: greckojęzycznego lektora z Konstantynopola, łacińskojęzycznego biskupa z Afryki rzymskiej, syriackiego mnicha z Amidy, w końcu świeckiego adwokata z Antiochii tworzącego w języku greckim. W pierwszej części artykułu analizie poddane zostały *Historia Kościoła* Teodora Lektora oraz *Kronika* Wiktora z Tunnuny. Analiza pozostałych dzieł oraz wnioski zostaną przedstawione w części drugiej artykułu.

Słowa kluczowe: Teodor Lektor, Wiktor z Tunnuny, historiografia późnoantyczna, historiografia kościelna

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet - kontynuacja”.

**THE IMAGE OF WOMEN IN SELECTED WORKS
OF SIXTH-CENTURY ECCLESIASTICAL HISTORIOGRAPHY.
PART 1. CHURCH HISTORY OF THEODORE LECTOR
AND CHRONICLE OF VICTOR OF TUNNUNA**

Abstract

The present article consists of an analysis of four selected historiographic works with respect to the authors' reception of the roles of women in the events portrayed. The representation of women in the church historiography of the period is a reflection of how women are perceived by the authors of the sources in question, the men from various cultural backgrounds and milieus: a Greek-speaking lector from Constantinople, a Latin-speaking bishop from the Roman part of Africa, a Syriac monk from Amida, but also a lay jurist from Antioch writing in Greek. The first part of the article contains analyses of Theodore Lector's *Church History* and the *Chronicle* by Victor of Tunnuna. An analysis of the remaining works, as well as final conclusions, will be presented in the second part of the article.

Keywords: Theodore Lector, Victor of Tunnuna, Ecclesiastical Historiography, Late Antique Historiography

**Historiografia kościelna,
nowa forma klasycznego gatunku**

Na początku IV w. w historiografii antycznej pojawił się nowy gatunek, który zapoczątkowała *Historia Kościoła* Euzebiusza z Cezarei. Wprawdzie już w II w. widoczne jest zainteresowanie autorów chrześcijańskich przeszłością, ale dopiero Euzebiusz w pełni zasługuje na tytuł historyka. Jego najważniejszym dziełem jest *Historia ecclesiastica* w dziesięciu księgach, przedstawiająca dzieje Kościoła od czasów Jezusa do roku 324. Euzebiusz był świadomy tego, że tworzy nowy gatunek i określa jego reguły. W związku z tym, w przeciwieństwie do klasycznej historiografii, nie tworzył dzieła literackiego, a w miarę dokładną rekonstrukcję przeszłości, wykorzystując do tego również cytowane obficie dokumenty, czego w dotychczasowej historiografii autorzy starannie unikali. Oprócz rzetelnego przedstawienia dziejów Kościoła Euzebiusz stworzył jednak równocześnie dzieło o wymowie teologicznej, ukazujące realizację boskiego planu dotyczącego świata².

² Robert M. Grant, *Eusebius as a Church Historian*, (Oxford: Clarendon Press, 1980); Józef Naumowicz, „Euzebiusz z Cezarei i historiografia chrześcijańska”, w: Henryk Podbielski

Historia Kościoła Euzebiusza znalazła wielu naśladowców, którzy kontynuowali dzieło biskupa Cezarei tak, że historiografia kościelna stała się najpopularniejszym gatunkiem prozy historycznej w późnej starożytności. Złoty wiek dla tego gatunku skończył się jednak nieoczekiwanie pod koniec VI w. wraz z *Historią Kościoła* Ewagriusza Scholastyka. Miało to związek z jednej strony z trendem klasycyzującym w historiografii i nawiązywaniem do dziejopisarstwa klasycznego, z drugiej zaś strony historiografia coraz bardziej dostrzegała dzieje Kościoła jako immanentną część historii cesarstwa³.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie obrazu kobiet na kartach czterech utworów historiograficznych z ostatniego wieku funkcjonowania historiografii kościelnej, w tym dwóch powstałych w środowisku greckim, a dwóch pozostałych, chociaż opierających się na utworach greckich, to powstałych w kręgu kulturowym niegreckim, jednym napisanym po łacinie, a drugim w języku syriackim.

Autorzy

Teodor Lektor

Teodor napisał swą *Historię Kościoła* w czasie pobytu w Euchaïta, gdzie towarzyszył deponowanemu i wygnanemu w 511 r. ze stolicy patriarsze Konstantynopola Macedoniuszowi. *Historia* obejmowała całość dziejów Kościoła i złożona była z trzech części, z których ostatnia stanowi właściwe jego dzieło w czterech księgach doprowadzone do śmierci cesarza Anastazjusza w 518 r. Do naszych czasów dzieło Teodora zachowało się jedynie fragmentarycznie, w postaci wyciągów z *Epitome*, powstałego w latach 610–615. Teodor był zadeklarowanym chalcedończykiem, a poglądy dogmatyczne autora sprawiają, że w swej pracy gloryfikuje gorliwych obrońców soboru w Chalcedonie na czele z patriarchą Konstantynopola Genadiuszem, którego śmierć oznaczać miała koniec najlepszego okresu w dziejach Kościoła. Bardzo krytycznie, czasem wręcz karykaturalnie, przedstawia przeciwników soboru, jak chociażby patriar-

(red.), *Literatura Grecji starożytnej*, t. 2. *Proza historyczna, krasomówstwo, filozofia i nauka, literatura chrześcijańska*, (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2005), 1019–1021; Paweł Janiszewski, „Historiografia późnego antyku”, w: Ewa Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, t. 3, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1999), 88–123 i 148–183.

³ Józef Naumowicz, „Euzebiusz z Cezarei”, 1024.

chę Aleksandrii Tymoteusza Ailurosa. Również ci, którzy próbowali zawrzeć porozumienie z antychalcedończykami, w tym patriarcha Konstantynopola Akacjusz i cesarz Zenon, zostali przez niego negatywnie ocenieni. Teodor cytował liczne dokumenty na wsparcie swych twierdzeń, nie zachowały się one jednak na kartach *Epitome*⁴.

Wiktor z Tunnuny

Wiktor z Tunnuny był jednym z afrykańskich biskupów, którzy sprzeciwili się polityce religijnej cesarza Justyniana związanej z kwestią potępienia „Trzech Rozdziałów”. Za to go wygnano, najpierw został odosobniony w klasztorze w Egipcie, a następnie w Konstantynopolu, gdzie doczekał śmierci cesarza. Jego losy po śmierci Justyniana nie są dokładnie znane, najprawdopodobniej zmarł jednak niedługo później. Wiktor w czasie swego pobytu w Konstantynopolu stworzył łacińską kronikę od 444 do 566 roku, jakkolwiek niektórzy badacze są zdania, że Wiktor napisał *Kronikę od Stworzenia Świata*, zachowała się jednak tylko ostatnia jej część. Wiktor w opisie wydarzeń kościelnych do 518 r. opierał się przede wszystkim na dziele Teodora Lektora, w drugiej części podaje zaś wiele informacji, które znał z autopsji⁵.

Kobiety w dziełach historiografii kościelnej w VI w.

Teodor Lektor

Na kartach zachowanej szczątkowo *Historii Kościoła* Teodora Lektora pojawia się aż siedem cesarzowych. Są to: Eudokia, żona Teodozjusza II, Eudoksja, żona Walentyniana III, Pulcheria, żona Marcjana, Weryna, żona Leona I, Zenonida, żona uzurpatora Bazy-

⁴ Günther Christian Hansen, „Einleitung“, w: Günther Christian Hansen (ed.), Theodoros Anagnostes, *Kirchengeschichte*, (Berlin: Walter de Gruyter, 1995), ix–xxix; Pierre Nautin, „Théodore Lecteur et sa «Réunion de différentes histoire» de l'Église”, *Revue des Études Byzantines*, Vol. 52, 1994, 213–243; Philippe Blauddau, *Alexandrie et Constantinople (451–491). De l'histoire à la géo-ecclésiologie*, (Roma: École française de Rome, 2006), 549–552 i 622–648; Warren Treadgold, *The Early Byzantine Historians*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), 169–173 oraz Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamilla Twardowska, *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019), 85–104.

⁵ Antonio Placanica, „Da Cartagine a Bisanzio: per la biografia di Vittore Tunnunense”, *Vetera Christianorum*, Vol. 26, 1989, 327–336; idem, „Introduzione”, w: Vittore da Tunnuna, *Chronica. Chiesa e impero nell'età di Giustiniano*, idem (ed.), (Firenze: Sismel – Edizioni del Galluzzo, 1997), xi–xxxii oraz Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamilla Twardowska, *Historie Kościoła*, 133–143.

liskosa, Ariadna, żona Zenona i Anastazjusza I oraz Eufemia, żona Justyna. Część spośród nich pełni na kartach dzieła Teodora rolę bierną, wymieniane są one w kontekście swych mężów. I tak Eufemia⁶ pojawia się jedynie jako żona Justyna:

[Justyn] Wyznawał przy tym prawdziwą wiarę, pochodził z Ilirii i miał żonę o imieniu Lupicyna, którą – kiedy stała się augustą – lud nazywał Eufemią⁷.

Informacja o zmianie imienia skłania oczywiście do refleksji na temat jej przyczyny. Lupicyna było imieniem, które być może przypominało łacińskie określenie nierządnicy (łac. *lupa*)⁸, stąd mogło być przyczyną nieestosownych uwag. Należy jednak pamiętać, że nowe imię być może było nawiązaniem do świętej Eufemii, w której kościele w Chalcedonie obradował w 451 r. sobór, co byłoby znakiem prochalcedońskiego nastawienia nowego władcy. Uznanie tego ostatniego za główną przyczynę zmiany imienia wydaje się jednak pewną nadinterpretacją⁹.

Również Eudoksja¹⁰, żona Walentyniana III oraz jej córki Placydia i Eudokia¹¹, są zdawkowo wymienione w kontekście ich wprowadzenia z Rzymu przez Gejzeryka w 455 r.:

⁶ Prokopiusz (*Anecdota* 6.17, 9. 48) przypisuje Lupicynie-Eufemii barbarzyńskie pochodzenie. Lupicyna została wyniesiona do godności augusty przez swego męża Justyna natychmiast po jego koronacji, wówczas też nastąpiła wspomniana zmiana imienia cesarzowej. Znana była ze swej pobożności, ufundowała między innymi klasztor Augusty w Konstantynopolu, gdzie spoczęła po śmierci. Zmarła przed sierpniem 524 r., por. John Robert Martin-dale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. II, A.D. 395–527 (dalej: *PLRE*, II), (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 423 (*Lupicina quae et Euphemia* 5). Więcej na jej temat zob. Mirosław J. Leszka, „Lupicyna-Eufemia – żona Justyna I”, *Meander*, t. 54, 1999, 555–562.

⁷ Teodor Lektor, *Epitome* 155 [524] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 318–319): [Ἰουστίνος] δὲ ὀρθῆς πίστεως ἔμπυρος ζηλωτής, [τὸ] γένος Ἰλλυριός, σύμβιον ἔχων ὀνόματι Λουπικίαν, ἣν γενομένην Αὐγούστην Εὐφημίαν οἱ δημόται ὀνόμασαν.

⁸ Marian Plezia (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. 3. I-O, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007), 397 (s.v. *lupa*).

⁹ W tej kwestii Hartmut Leppin, *Justinian. Das christliche Experiment*, (Stuttgart: Klett-Cotta, 2011), 42 i 48.

¹⁰ Licynia Eudoksja, córka Teodozjusza II i Atenais-Eudokii, w 437 r. wyszła za mąż za Walentyniana III, po jego śmierci zmuszona została do poślubienia wbrew swej woli Petroniusza Maksymusa. Po zdobyciu Rzymu przez Wandalów wraz z córkami Eudokią i Placydią została zabrana do Afryki. Uwolniona wraz z Placydią, po tym jak jej starsza córka Eudokia poślubiła Huneryka (461/462), przybyła do Konstantynopola, zmarła ok. 469 r., zob. *PLRE*, II, 410–412 (*Licinia Eudoxia* 2).

¹¹ Placydia i Eudokia były córkami cesarza Walentyniana III i Eudoksji. Eudokia była starsza z nich, urodziła się w 438/439 r. W 455 r. została wraz z matką i siostrą wprowadzo-

Syndyryk, władca Afrów, przybył do Rzymu z wielką liczbą swoich ludzi, zabił wielu mieszkańców miasta, a wielu innych zabrał jako brańców – wśród nich również Eudoksję, córkę Teodozjusza Młodszego, a żonę Walentyniana III, wraz z jej dwiema córkami: Placydią oraz Eudokią¹².

Następnie autor relacjonuje także przybycie Eudoksji do Konstantynopola, co dokonało się dzięki wysiłkom dyplomatycznym cesarza Leona I¹³.

Eudoksja, córka Teodozjusza II i żona Walentyniana III, wróciła z Afryki wraz z jedną ze swoich córek, Placydią¹⁴.

Jak widać, w passusie tym ani Eudoksja, ani jej córki nie odgrywają żadnej aktywnej roli, są biernymi ofiarami króla Wandalów¹⁵.

Podobnie rzecz ma się z występującą w innym miejscu żoną cesarza Teodozjusza II, Eudokią¹⁶, której osoba stanowi element

na do Kartaginy przez Gejzeryka, gdzie następnie poślubiła jego syna, Huneryka, z którym miała syna, przyszłego króla Wandalów, Hilderyka. Zmarła w 471/472 r. Młodsza z sióstr, Placydia, urodziła się ok. 439–443 r. Kilka lat po uprowadzeniu została w 461–462 r. wraz z matką zwolniona z niewoli i udała się do Konstantynopola, gdzie zmarła ok. 480–484 r., zob. *PLRE*, II, 407–408 (Eudocia 1) i 887 (Placidia).

¹² Teodor Lektor, *Epitome* 31 [366] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, s. 216): Σινδύριος ὁ τῶν Ἀφρων ἡγούμενος μετὰ πλήθους ἐπελθὼν τῇ Ρώμῃ πολλὰ μὲν πλήθη Ῥωμαίων κατέσφαξεν, πολλὰ δὲ καὶ αἰχμαλώτων ἔλαβεν· μεθ' ὧν καὶ Εὐδοξίαν τὴν Θεοδοσίου μὲν τοῦ μικροῦ θυγατέρα, Οὐαλεντιανοῦ δὲ τοῦ τρίτου γυναικᾶ σὺν ταῖς δυοῖ θυγατράσιν αὐτῆς Πλακιδίᾳ καὶ Εὐδοκίᾳ...

¹³ Eudoksja wraz z Placydią została zwolniona przez Gejzeryka i udała się do Konstantynopola ok. 461–462 r., po tym, jak jej starsza córka Eudokia poślubiła Huneryka, *PLRE*, II, 410–412 (Licina Eudoxia 2).

¹⁴ Teodor Lektor, *Epitome* 58 [393] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, s. 240): Εὐδοξία ἡ θυγάτηρ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ, γαμετὴ δὲ Οὐαλεντιανοῦ τοῦ τρίτου, καὶ ἡ μία θυγάτηρ αὐτῆς Πλακιδία ἀπὸ Ἀφρικῆς ἐπανήλθον.

¹⁵ Eudoksja pojawia się w dziele Teodora raz jeszcze, w *Epitome* 15 [350], również jedynie w celach informacyjnych i nie została nawet wymieniona z imienia (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 204): „Θεοδόσιον ἔπεισεν Χρυσάριος ἀντιγράψαι Οὐαλεντιανῶ καὶ ταῖς βασιλίσιν, ὡς δικαίως Φλαβιανὸς καθιρέθη. / Chryzafiusz przekonał Teodozjusza, aby ten odpowiedział Walentynianowi oraz cesarzowim, że Flawian słusznie został zdeponowany”. Wspomnianymi cesarzowymi były właśnie Eudoksja, żona Walentyniana III, oraz jego matka Galla Placydia.

¹⁶ Eudokia pochodziła z Aten. Była córką sofisty Leoncjusza, który zapewnił jej doskonałe wykształcenie. Pierwotnie nosiła imię Atenais, ale przy chrzcie przyjęła imię Eudokia. 7 lipca 421 r. poślubiła cesarza Teodozjusza II, z którym miała troje dzieci: Eudoksję, Facylle i Arkadiusza. W 423 r. została proklamowana augustą. Zmarła 20 października 460 r. w Jerozolimie, gdzie przebywała od 443 r.; zob. *PLRE*, II, 408–409 (Aelia Eudocia (Atenais)); Kazimierz Ilski, „Eudokia Athenais – eine Dichterin in der Welt der Politik”, w: *Motivi e forme della poesia cristiana antica tra scrittura e tradizione classica. XXXVI Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 3–5 maggio 2007*, (Roma: Institutum Patristicum Augustinianum, 2008), 443–451; Kamilla Twardowska, „Religious Foundations of Empress Athenais Eudocia in Palestine”, w: Kamilla Twardowska, Maciej Salamon, Sławomir Sprawski, Michał Stachura,

anegdota przytaczanej przez autora w celu zdyskredytowania samego władcy. Cesarz miał bowiem podpisywać przedkładane mu dokumenty bez ich wcześniejszego przeczytania. Jego siostra Pulcheria podsunęła mu więc akt oddania Eudokii w niewolę, co ten podpisał bez zastanowienia (Teodor Lektor, *Epitome* 17 [352]). Do passusu tego powrócimy jeszcze niżej. W innym miejscu, *Epitome* 18 [353], rękopisie oksfordzkim po informacji o tym, że Pulcheria usunęła eunucha Chryzafiusza, dodane zostało zdanie: „Eudokia wysłała Pulcherii z Jerozolimy wizerunek Matki Bożej, który wykonał apostoł Łukasz¹⁷”. Ponieważ jednak zdanie to nie znajduje się w pozostałych rękopisach *Epitome*, być może stanowi ono późniejszą interpolację¹⁸.

Podobnie żona cesarza Leona – Weryna¹⁹ – pojawia się albo w kontekście informacyjnym (Teodor Lektor, *Epitome* 63 [399] i 65 [401] – Bazylikos, brat Weryny, żony Leona²⁰), albo odgrywa je-

Stanisław Turlej (eds.), *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues. Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2014), 307–317 oraz Małgorzata B. Leszka, „Augusta z Palestyny. Atenais-Eudocja”, w: Małgorzata B. Leszka, Mirosław J. Leszka, *Bazyliśa. Świat bizantyńskich cesarzowych. IV–XV wiek*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), 166–175.

¹⁷ Teodor Lektor, *Epitome* 18 [353] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, s. 207): ἡ Εὐδοκία τῆ Πουλχερίᾳ τὴν εἰκόνα τῆς θεομήτορος, ἣν ἀπόστολος Λουκᾶς καθιστόρησεν, ἐξ Ἱεροσολύμων ἀπέστειλεν.

¹⁸ Robert L. Wolff, „A Footnote to an Incident of the Latin Occupation of Constantinople. The Church and the Icon of the Hodegetria”, *Traditio*, Vol. 6, 1948, 322–323; Bissera V. Pentcheva, *Icons and Power. The Mother of God in Byzantium*, (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2006), 120 i 228, nota 27 oraz Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamilla Twardowska, *Historie Kościoła*, 191.

¹⁹ Weryna była żoną cesarza Leona I, a siostrą Bazylikosa. W 475 r. wsparła uzurpację swego brata przeciw władzy Zenona, a po upadku buntu została uwięziona przez Illusa. W 484 r. koronowała Leoncjusza na cesarza, a po klęsce Illusa znalazła się wraz z buntownikami w obleganej przez siły Zenona twierdzy Papirion, gdzie zmarła. Zob. *PLRE*, II, 1156 (Aelia Verina); Mirosław J. Leszka, „Empress-Widow. Verina’s Political Activity during the Reign of Emperor Zeno”, w: Waldemar Ceran (ed.), *Mélanges d’histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz à l’occasion de son soixante-dixième anniversaire*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998), 267–278 oraz Kamilla Twardowska, *Cesarzowe bizantyńskie. 2 poł. V w. Kobiety a władza*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2009).

²⁰ Teodor Lektor, *Epitome* 63 [399] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, s. 243): Βασιλίσκος ... ὁ ἀδελφὸς Βηρίνης τῆς γαμετῆς τοῦ Λέοντος oraz i 65 [401] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 244–245): Βασιλίσκος ὁ Βηρίνης γαμετῆς τοῦ μεγάλου Λέοντος ἀδελφός. Bazylikos był bratem cesarzowej Weryny, wdowy po Leonie I. Już za panowania swego szwagra doszedł do najwyższych godności w państwie. Miał on jednak za sobą również okres niesławy, gdy prowadząc w 468 r. wielką wyprawę przeciw Wandalom, poniósł sromotną klęskę. Wyniesienie Zenona do godności augusta w 474 r. przekreśliło jego szanse na zostanie władcą w sposób legalny. 9 stycznia 475 r. Bazylikos dokonał pałacowego przewrotu i przejął władzę cesarską na okres półtora roku. Po odzyskaniu przez Zenona tronu pod koniec sierpnia 476 r. Bazylikos wraz z rodziną został umieszczony w miejscu zesłania, gdzie zmarł, zob. Maciej Salamon, „Basiliscus cum Romanis suis”, w: Leszek Mroczewicz, Kazimierz Iłski (red.), *Studia Moesiaca*, (Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza, 1994), 179–196; Gastone M. Bersanetti, „Basi-

dynie bierną rolę. W *Epitome* 82 [420] znajduje się informacja, że Weryna została uwięziona w twierdzy Papirion w Izaurii²¹. Bardziej rozbudowana informacja dotyczy uzurpacji Illusa w 484 r.²²:

Illus w końcu otwarcie zbuntował się przeciwko Zenonowi. Następnie, przybywszy do Tarsu, sprowadził z twierdzy Papyrion cesarżową Werynę, w której była przetrzymywana pod strażą z powodu tego, co robiła w sprawie Bazyliskosa. Następnie doprowadził do tego, że [ona] ukoronowała jako cesarza konsula Leoncjusza. Kiedy to się stało, wysłali Werynę z powrotem do twierdzy, a sami z kolei, powróciwszy do Antiochii, zachowywali się jak władcy²³.

Rola, jaką w opisanych wydarzeniach zdaniem Teodora pełniła Weryna, jest całkowicie bierna. Staje się ona na kartach jego dzieła użytecznym narzędziem, które legitymizuje władzę uzurpatora Leoncjusza²⁴, zaś po wypełnieniu swej roli zostaje odesłana

lisco e l'Imperatore Leone I", *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Vol. 20, 1943–1944, 331–346 oraz Michael Redies, „Die Usurpation des Basiliskos (475–476) im Kontext der Aufsteigenden monophysitischen Kirche”, *Antiquité Tardive*, Vol. 5, 1997, 211–221.

²¹ Papirion (obecnie Bağdad Kırı, ok. 100 km na północ od Anemurium), por. Friedrich Hild, Hansgerd Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien (Tabula Imperii Byzantini, Vol. 5)*, (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990), 374–375. Więcej na temat tej twierdzy: Josef Gottwald, „Die Kirche und das Schloss Paperon in Kilikisch-Armenien”, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 36, 1936, 86–100.

²² Illus był Izauryjczykiem. W 474 r. cesarz Zenon wysłał go przeciwko zbuntowanemu Teodorykowi Strabonowi. Rok później poparł bunt Bazyliskosa i na jego rozkaz oblegał Zenona w Izaurii, jednak już półtora roku później przeszedł na stronę Zenona, co umożliwiło temu ostatniemu powrót na tron. W nagrodę pozycja Illusa w państwie bardzo wzrosła, był magistrem *officiorum* w latach 477–481, w roku 477 został patrycjuszem, a rok później dzierżył konsulat. W 481 r. Illus został magistrem *militum per Orientem* i udał się do Antiochii, gdzie przygotowywał się do konfrontacji z cesarzem. W 484 r. otwarcie wystąpił przeciw władcy, doprowadził do koronacji Leoncjusza na cesarza, jednak we wrześniu tego roku poniósł klęskę w bitwie z wojskami Zenona. Schronił się w izauryjskiej twierdzy Papirion, gdzie bronił się kolejne cztery lata. W 488 r. został w końcu schwytany i stracony, por. *PLRE*, II, 586–590 (Illus 1); Hugh Elton, „Illus and the imperial aristocracy under Zeno”, *Byzantion*, Vol. 70, 2000, 393–407; Mirosław J. Leszka, „Illus Izauryjczyk wobec uzurpacji Bazyliskosa”, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*, Vol. 80, 2005, 45–53; idem, „Kilka uwag na temat losów Illusa Izauryjczyka w latach 479–484”, *Meander*, t. 62, 2007, 99–107.

²³ Teodor Lektor, *Epitome* 96 [437] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, s. 271): Ἰλλοῦς τελευτῶν ἐξέφρανε τὴν πρὸς Ζήνονα τυραννίδα· καὶ ἐλθὼν ἐν Ταρσῶ ἤγαγεν ἐκ τοῦ καστελλίου Παπυρίου τὴν βασιλῖδα Βηρίαν, ἐκεῖ φρουρουμένην διὰ τὰ κατὰ Βασιλίσκον, καὶ παρασκευάζει αὐτὴν στέφαι βασιλεία Λεόντιον τὸν ὕπατον. Καὶ τούτου γενομένου Βηρίαν μὲν ἄλιν εἰς τὸ καστέλλιον ἐπεμψαν, αὐτοὶ δὲ εἰς Ἀντιόχειαν ἐπελθόντες πάλιν βασιλικῶς ἐπραττον.

²⁴ Leoncjusz pochodził z izauryjskiego miasta Dalisandos. Został wyniesiony do godności augusta za sprawą Illusa, władca proklamowała go 19 lipca 484 r. w Tarsie Weryna. We wrześniu jego armia została rozbita przez wojska Zenona, a Leoncjusz schronił się wraz z Il-

z powrotem do twierdzy, która stanowiła jej więzienie. Z drugiej strony koronowanie nowego cesarza przez kobietę nie dziwi autora, a fakt posłużenia się cesarzową-wdową przez buntowników pokazuje, że spodziewali się przez to legitymizacji swej władzy. Ponadto autor *Epitome* sugeruje jakąś aktywną rolę, jaką być może odgrywała w czasie uzurpacji swego brata („była przetrzymywana pod strażą z **powodu tego, co robiła** w sprawie Bazyliskosa”), jednak brak jakichkolwiek szczegółów sprawia, że jesteśmy tu skazani jedynie na spekulacje.

Cesarzowa Ariadna²⁵, która aż sześciokrotnie pojawia się na kartach *Epitome*, jedynie raz odgrywa aktywną rolę. Po śmierci cesarza Zenona w 491 r. cesarzowa-wdowa miała naciskać na wyniesienie silecjariusza Anastazjusza²⁶ na jego następcę, a gdy kandydaturze tej sprzeciwił się konstantynopolitański patriarcha Eufemiusz²⁷, czyniła starania, aby hierarcha zmienił zdanie:

Nowym cesarzem został ogłoszony przez Ariadnę augustę Anastazjusz, który był silencjariuszem i pochodził z Dyrachium. Szczególnie [mocno] przeciwstawił mu się biskup Eufemiusz, ... jednak Ariadna i senatorowie naciskali na Eufemiusza, aby zaakceptował [ów wybór]²⁸.

lusem w izaurijskiej twierdzy Papirion, gdzie bronił się przez kolejne cztery lata. Ostatecznie w 488 r. został schwytany i stracony. O Leoncjuszu zob. *PLRE*, II, 670–671 (Leontius 17).

²⁵ Ariadna była starszą córką cesarza Leona I i Weryny. Urodziła się jeszcze przed wstąpieniem Leona na tron w 457 r. Żoną Zenona została najprawdopodobniej w 468 r. (zob. Rafał Kosiński, *The Emperor Zeno. Religion and Politics*, (Cracow: Historia Iagellonica, 2010), 65–66). Miała z nim jednego syna – Leona II. Po śmierci Zenona Ariadna poślubiła kolejnego cesarza – Anastazjusza. Zmarła w 515 r., por. *PLRE*, II, 140–141 (Aelia Ariadne) oraz Kamilla Twardowska, *Cesarzowe bizantyjskie. 2 poł. V w.*

²⁶ Anastazjusz I urodził się ok. 430 r. w Dyrachium. W 491 r. był silencjariuszem. 11 kwietnia 491 r. wybrany cesarzem po złożeniu pisemnej deklaracji, że nie wystąpi przeciw ortodoksji, następnie 20 maja tego roku poślubił Ariadnę, wdowę po cesarzu Zenonie. Przeprowadził ważne reformy podatkowe i mennicze. Prowadził działalność budowlaną na szeroka skalę na obszarach granicznych. Był zwolennikiem monofizytyzmu. Zmarł 9 lipca 518 r. w wieku 88 lat, por. *PLRE*, II, 78–80 (Anastasius 4); Carmelo Capizzi, *L'imperatore Anastasio I (491–518). Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalità*, (Roma: Pontificium institutum orientalium studiorum, 1969); Mischa Meier, *Anastasios I. Die Entstehung des Byzantinischen Reiches*, (Stuttgart: Klett-Cotta 2009) oraz Fiona K. Haarer, *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World*, (Cambridge: Francis Cairns, 2006).

²⁷ Eufemiusz pełnił urząd patriarchy Konstantynopola w latach 490–496. Przed wstąpieniem na tron cesarski Anastazjusza wymógł na nim podpisanie chalcedońskiego wyznania wiary. Zwołał synod w Konstantynopolu, który potwierdził *credo* chalcedońskie. Znalazł się jednak w poważnym konflikcie z cesarzem, który doprowadził, jak się wydaje z przyczyn politycznych, do jego depozycji w 496 r. Został wygnany do Azji Mniejszej i zmarł w Ancyrze. Więcej o nim Rafał Kosiński, „Euphemios, Patriarch of Constantinople in the Years 490–496”, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, Bd. 62, 2012, 57–79.

²⁸ Teodor Lektor, *Epitome* 101 [446] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, s. 275): Αναγορεύεται δὲ εἰς βασιλεῖα ὑπὸ Ἀριάδνης τῆς Ἀγούστης Ἀναστάσιος ὁ σιλεντιάριος ἐκ τοῦ Δυρραχίου ὁρμώμενος.

W innym passusie Teodor sugeruje, że Ariadna nie utożsamiała się z polityką religijną swego drugiego męża. Pisze bowiem, że Anastazjusz przekupstwem pozyskał mnichów i duchownych, których skłonił do deponowania patriarchy Macedoniusza²⁹, następnie dodaje: „To zaś bardzo zmartwiło samą Ariadnę i pewnych członków senatu³⁰”. W pozostałych czterech passusach Ariadna pojawia się tylko w kontekście genealogiczno-informacyjnym³¹.

Z kolei Zenonida³², żona wuja Ariadny, uzurpatora Bazyliksosa, odgrywa na kartach *Historii* Teodora wybitnie negatywną rolę, wpisującą się w topos złej kobiety, doradczyni, która sprowadza władcę na złą drogę.

Uczyniwszy cezarem Marka, swojego syna, natomiast augustą Zenonidę, swoją żonę, szybko rozpoczął szaleńcze działania przeciwko wierze. Przede wszystkim to Zenonida buntowała go przeciwko ortodoksji³³.

περι οὗ ἀντέστη Εὐφήμεος ὁ ἐπίσκοπος ... Ἀρεάδνη δὲ καὶ τῶν τῆς συγκλήτου συρτότων ἠνάγκαζον τὸν Εὐφήμεον.

²⁹ Macedoniusz był siostrzeńcem konstantynopolitańskiego patriarchy Genadiusza i pełnił funkcję zakrystianina Wielkiego Kościoła w Konstantynopolu. Po deponowaniu w 496 r. Eufemiusza został biskupem Konstantynopola, przyjął *Henotikon*, jednak w wyniku działań Sewera z Sozopolis relacje między nim a cesarzem Anastazjuszem uległy dramatycznemu pogorszeniu, ostatecznie został 7 sierpnia 511 r. deponowany pod zarzutem buntu, obrazy majestatu oraz herezji nestoriańskiej i wygnany do Euchaity. Zob. William H.C. Frend, „The Fall of Macedonius in 511 – a Suggestion”, w: Adolf Martin Ritter (ed.), *Kerygma und Logos. Beiträge zu den geistesgeschichtlichen Beziehungen zwischen Antike und Christentum. Festschrift für Carl Andresen zum 70. Geburtstag*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979), 183–195 oraz Jitse Dijkstra, Geoffrey Greatrex, „Patriarchs and Politics in Constantinople in the Reign of Anastasius (with a Reedition of *O.Mon.Epiph.* 59)”, *Millennium*, Vol. 6, 2009, 230–239.

³⁰ Teodor Lektor, *Epitome* 135 [489] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 302): Τοῦτο δὲ καὶ αὐτὴν Ἀριάδνην καὶ τινας τῆς συγκλήτου οὐ μετρίως ἐλύπει.

³¹ Por. Teodor Lektor, *Epitome* 55 [390] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 237): „Ζήνων ὁ στρατηλάτης ὁ γαμβρός ἐπὶ θυγατρὶ Ἀριάδνῃ τοῦ βασιλέως Λέοντος / Zenon, dowódca wojsk i – dzięki małżeństwu z córką Leona Ariadną – zięć cesarza”, *Epitome* 62 [398] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 242–243): „Λέων ὁ βασιλεὺς προεβάλετο Καίσαρα Λέοντα τὸν μικρὸν τὸν υἱὸν Ἀριάδνης τῆς ἑαυτοῦ θυγατρὸς καὶ Ζήωνος τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ. / Cesarz Leon wybrał na cezara Leona Młodszeo, syna swojej córki Ariadny i zięcia – Zenona”, *Epitome* 65 [401] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 244–245): „ὁ Ζήνων λαβὼν τὴν Ἀρεάδνην καὶ ὅσα ἠδυνήθη χρήματα εἰς Ἰσσυρίαν ἔφυγεν. / Zenon ... zabrał Ariadnę oraz tyle dóbr, ile tylko był w stanie, i uciekł do Izaurii”, *Epitome* 81 [419] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 255): „Ἀριάδνην δὲ τὴν Ζήωνος ἔτι ἰδιωτεύοντι. / Ariadna natomiast, żona Zenona, przyszła na świat wtedy, kiedy [cesarz Leon] był jeszcze człowiekiem prywatnym”.

³² Zenonida była żoną cesarza Bazyliksosa, z którym miała syna Marka. W 475 r. została proklamowana przez męża augustą. Po upadku uzurpatora podzieliła jego los. Na jej temat: PLRE, II, 1203 (Aelia Zenonis); Mirosław J. Leszka, „Aelia Zenonis, żona Bazyliksosa”, *Meander*, t. 57, 2002, 87–93 oraz Kamilla Twardowska, *Cesarzowe bizantyńskie. 2 poł. V w.*, 105–107, 130–132, 145–152, 176–188.

³³ Teodor Lektor, *Epitome* 66 [402] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 246–247): ποιήσας Καίσαρα Μάρκην τὸν ἴδιον υἱὸν καὶ Αὐγούστην Ζηνωνίδα τὴν γαμετὴν αὐτοῦ εὐθέως τῆς κατὰ τῆς πίστεως διαστροφῆς ἀπήρξατο, Ζηνωνίδος μάλιστα παρορμώσης κατὰ τῆς ὀρθοδοξίας Βασιλείσκον.

W pozostałych dwóch przypadkach Zenonida dzieli los swego męża, zmuszona jest wraz z nim szukać azylu w kościele i umiera w miejscu wygnania³⁴.

Całkowitym przeciwieństwem złej cesarzowej oraz biernych cesarzowych jest Pulcheria³⁵, która została zaprezentowana na kartach *Epitome* jako władczyni idealna, prowadząca aktywne działania zarówno w celu zapewnienia pomyślności cesarstwu, jak i jako obrończyni ortodoksji. Jeszcze za panowania swego brata, cesarza Teodozjusza II, wywierać miała pozytywny wpływ na jego politykę. W czasie niepokojów ludności żydowskiej w Palestynie, które wybuchły w 439 r., zginęło wielu chrześcijan. Lokalne władze otrzymały rozkaz ukarania winnych tych zająć, jednak na skutek otrzymanej łapówki nie wykonali rozkazu cesarskiego³⁶.

Kiedy jednak zarządzający, dając się przekupić, odstąpili od kary, Pulcheria, która miała władzę nad bratem, usunęła zarządzających z urzędu, a połowa ich majątku przeszła na własność państwa³⁷.

³⁴ Por. Teodor Lektor, *Epitome* 77 [413] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 253): „Βασιλίσκος ἔλθων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὸν βασιλικὸν ἐν τῇ θεῖᾳ τραπέζῃ ἀπέθετο στέφανον καὶ ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ σὺν τῇ γαμετῇ Ζηνωνίδι προσέφυγε. / Bazylikos udał się do kościoła, na świętym ołtarzu złożył diadem cesarski i wraz ze swoją żoną Zenonis schronił się w baptysterium” oraz *Epitome* 78 [414] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 253): „Βασιλίσκος καὶ Ζηνωνὶς ἐν Βουσάμοις ἐπέμφοθησαν κάκει πολλὰ κακωθέντες ἀπέθανον. / Bazylikos oraz Zenonis zostali zesłani do Busamów i wkrótce z powodu złych warunków zmarli”.

³⁵ Pulcheria była córką cesarza Arkadiusza i Aelii Eudoksji. Urodziła się 19 stycznia 399 r. 4 lipca 414 r. została proklamowana augustą. Odegrała znaczącą rolę w wychowaniu swego młodszego brata, cesarza Teodozjusza II. Aby zapewnić mu władzę, złożyła wraz z siostrami śluby czystości. Po śmierci Teodozjusza poparła kandydaturę Marcjana jako jego następcy i go poślubiła. Angażowała się w życie religijne, aktywnie uczestniczyła w sporze wokół Nestoriusza i Eutychesa, występując przeciwko tym postaciom. Zmarła w lipcu 453 r. *PLRE*, II, 929–930 (Aelia Pulcheria); Kenneth G. Holum, *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, (Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1982), 79–111; Christine Angelidi, *Pulcheria. La Castita al Potere*, (Milano: Jaca Book, 1998) oraz Kathryn Chew, “Virgins and Eunuchs: Pulcheria, Politics and the Death of Emperor Theodosius II”, *Historia*, Vol. 55, 2006, 207–227.

³⁶ Nieznane są przyczyny wybuchu opisywanych przez Teodora Lektora zamieszek, które z uwagi na układ *Epitome* datowane są na rok 439. Być może należy je łączyć z konstytucją cesarza Teodozjusza II wydaną 31 stycznia 438 r. (Nov. Th. 3, 8), która skierowana była przeciw poganom, Samarytanom i Żydom, zakazując wspomnianym grupom pełnienia publicznych urzędów, por. Hagith Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, (Oxford: Oxford University Press, 2008), 314–315.

³⁷ Teodor Lektor, *Epitome* 1 [336] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 194): τῶν δὲ ἀρχόντων πιπρασκόντων τὴν ἐπεξέλευσιν Πουλχερία τὸν ἀδελφὸν αὐθεντήσασα τοὺς ἀρχοντας διεδέξατο καὶ τὸ ἥμισυ τῶν οὐσιῶν αὐτῶν τῷ δημοσίῳ προσεκύρωσε.

Jak widać, autor nie tylko docenia dbałość augusty o sprawiedliwość i dobro państwa, ale przypisuje jej siłę sprawczą, pisząc, że miała ona wręcz władzę nad bratem. Choć z formalnego punktu widzenia wystawcą regulacji dotyczących przekupnych urzędników był Teodozjusz, to Teodor ją, a nie cesarza, czyni ich autorką, i to ona na kartach *Historii Kościoła* usuwa złych zarządców prowincji. Podobna troska o dobro kraju rysuje się w przytaczanym wyżej passusie dotyczącym nonszalancji Teodozjusza II w podpisywaniu dokumentów:

Kiedy dowiedziała się o tym jego siostra Pulcheria, podeszła go mądrze i podłożyła mu [do podpisania zgodę na] podarunek, którym oddawał w niewolę swą żonę, Eudokię. Podpisał również i to, a Pulcheria strasznie go złażała³⁸.

Potraktowanie dorosłego autokratora, posiadającego pełnię władzy w cesarstwie, jak uczniaka ma na kartach dzieła Teodora za zadanie nie tylko zdeprecjonować cesarza odpowiedzialnego za zwołanie nieprawego (w oczach autora) soboru w Efezie w 449 r., który rehabilitował Eutychesa i usunął szereg biskupów wyznających teologię bliską Teodorowi, ale również podkreślić dojrzałość, mądrość i przenikliwość Pulcherii. Jej to bowiem przypisuje się inicjowanie po śmierci Teodozjusza soboru chalcedońskiego, który anulował decyzje efeskiego zgromadzenia biskupów. Autor przypisuje również Pulcherii siłę sprawczą w usunięciu szarej eminencji rządów jej brata, eunucha Chryzafiusza³⁹, który został na jej polecenie stracony, a jego majątek skonfiskowany⁴⁰.

Kolejnym aspektem związanym z pozytywną oceną Pulcherii na kartach *Historii* Teodora jest rola, jaką miała odegrać w polityce

³⁸ Teodor Lektor, *Epitome* 17 [352] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 204): ὅπερ γνοῦσα Πουλχερία ἡ ἀδελφὴ αὐτοῦ σοφῶς ἐπέβλεψεν αὐτόν, δωρεὰν ὑποβαλοῦσα Θεοδοσίῳ ἐκχωροῦσαν πρὸς δουλείαν Εὐδοκίαν τὴν γαμετὴν αὐτοῦ· ἦν καὶ ἐπέγραψεν καὶ δεινῶς ὑπὸ τῆς Πουλχερίας ὠνειδίσθη.

³⁹ Chryzafiusz, eunuch pełniący od 443 r. urząd *spathartiusa* na dworze cesarza Teodozjusza II. Jako bliski przyjaciel Teodozjusza wywierał przemożny wpływ na politykę cesarza, kontrolując politykę dworu do końca życia tego władcy. Doprowadził do usunięcia się z dworu żony cesarza Eudokii i jego siostry, Pulcherii. Chryzafiusz wspierał Eutychesa i namówił cesarza do zwołania soboru w Efezie, na którym zdeponowano biskupa Flawiana. Po śmierci Teodozjusza II został na polecenie Pulcherii stracony, por. Paul Goubert, „Le rôle de Sainte Pulchérie et de l'eunuque Chrysaphios”, w: Aloys Grillmeier, Heinrich Bacht (eds.), *Das Konzil von Chalkedon: Geschichte und Gegenwart*, Vol. 1, (Würzburg: Echter-Verlag, 1951), 303–321; Kenneth G. Holm, *Theodosian Empresses*, 206–207; *PLRE*, II: 295–297 (Chrysaphios *qui et* Ztummus).

⁴⁰ Teodor Lektor, *Epitome* 18 [353] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 206–207): καὶ ὅτι Χρυσάφιον τὸν Τζουμᾶν ἀνεῖλεν ἡ Πουλχερία.

religijnej, zwłaszcza w aktywnym wystąpieniu przeciwko biskupowi Konstantynopola Nestoriuszowi⁴¹. Podkreślenie przez Teodora wrogości Pulcherii wobec Nestoriusza mogło wynikać z jego pragnienia odsunięcia od soboru w Chalcedonie, którego obronie poświęcił znaczną część swej pracy, oskarżeń o nestorianizm, chętnie wysuwanych przez przeciwników tego zgromadzenia biskupów.

Ponadto Pulcheria tak bardzo nienawidziła Nestoriusza, że rozpowiadała wśród jego przyjaciół, iż oskarżył ją o cudzołóstwo przed bratem, cesarzem Teodozjuszem, i przez to tak bardzo został przez nią znienawidzony. Oczerniał ją bowiem wobec niegdysiejszego magistra [*officiorum*] o imieniu Paulin⁴².

Anonimowy autor *Epitome* dzieła Teodora mniej jednak miejsca poświęca roli Pulcherii w zmianie polityki religijnej cesarstwa po śmierci Teodozjusza II niż jej znaczeniu w politycznym życiu cesarstwa. Nie informuje w ogóle o inicjującej roli augusty w zwołaniu soboru w Chalcedonie i podaje jedynie, że wraz ze swym mężem w liście do papieża Leona „oddala mu pełnię władzy”⁴³. Nie wiadomo, czy w pierwotnej wersji *Historii Kościoła* Teodor również pomijał rolę Pulcherii przy zwołaniu soboru. Historyk ten prezentuje bowiem Pulcherię jako doskonałą władczynię, która poza swą, zbawienną dla państwa, aktywnością w sferze politycznej, również chwalona jest za swą działalność charytatywną i fundatorską, co doskonale jest widoczne we wpisie podsumowującym życie cesarzowej:

⁴¹ Nestoriusz był biskupem Konstantynopola od 428 do 431 r. Pod koniec 428 r., po kazaniu jednego z jego prezbiterów, wybuchł konflikt wokół tytułu *Theotokos* (Bogarodzicielki), który upowszechniał się w użyciu względem Marii Dziewicy. Konflikt stał się pretekstem do ataków na Nestoriusza, oskarżonego o herezję. Ostatecznie Nestoriusz został deponowany i zesłany do klasztoru w Antiochii, następnie do Wielkiej Oazy w Egipcie. Pisma Nestoriusza zachowały się we fragmentach. Więcej o losach Nestoriusza zob. John McGuckin, „Nestorius and the Political Factions of Fifth-Century Byzantium. Factors in His Personal Downfall”, *Bulletin of the John Rylands University Library in Manchester*, Vol. 78.3, 1996, 7–22; Rafał Kosiński, „Dzieje Nestoriusza, biskupa Konstantynopola w latach 428–431”, w: Paweł Janiszewski, Ewa Wipszycka, Robert Wiśniewski (red.), *U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, t. 7, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2008), 30–63, oraz George A. Bevan, *The New Judas. The Case of Nestorius in Ecclesiastical Politics, 428–451 CE*, (Leuven–Paris–Bristol: Peeters, 2016).

⁴² Teodor Lektor, *Epitome* 5 [340] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 198): Ἐπὶ τοσοῦτον ἔμισει Πουλχερία τὸν Νεστόριον, ὡς τοὺς φιλοῦντας ἐκεῖνον διαθρυλεῖν, ὅτι πορνεῖαν πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς Θεοδοσίον τὸν βασιλεῖα διέβαλεν Πουλχερίας Νεστόριος, καὶ διὰ τοῦτο οὕτως ὑπ’ αὐτῆς ἔμισεῖτο· ἐλοιδορεῖ γὰρ αὐτὴν εἰς τὸν τότε μάγιστρον Παυλῖνον λεγόμενον.

⁴³ *Ibidem*, 24 [359] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 211): Μαρκιανὸς καὶ Πουλχερία ἐγραψαν Λέοντι τῷ πάπᾳ Ρώμης, πᾶσαν αὐτῶ ἀθθεντίαν παρέχοντες.

Zmarła Pulcheria, która dokonała wielu dobrodziejstw, a wszystko, co do niej należało, zostawiła ubogim. ... Pulcheria zbudowała również wiele domów modlitwy, wśród nich [kościół pod wezwaniem] męczennika Wawrzyńca⁴⁴.

Oprócz cesarzowych na kartach *Historii Kościoła* Teodora Lektora sześciokrotnie pojawiają się członkinie rodziny cesarskiej, są nimi: Marina, siostra cesarza Teodozjusza II, Eudokia i Placydia, córki cesarza Walentyniana III, Leoncja, młodsza córka cesarza Leona I, niewymieniona z imienia matka cesarza Anastazjusza oraz Magna, szwagierka tegoż władcy. Wspomniane kobiety nie odgrywają jednak, poza jednym przypadkiem, żadnej aktywnej roli na kartach omawianego dzieła, najczęściej występują jako element opowieści dotyczącej omawianych wydarzeń. Tak jest w przypadku córek Walentyniana, które zostały uprowadzone wraz z matką z Rzymu przez Gejzeryka w 455 r. (Teodor Lektor, *Epitome* 31 [366], zob. wyżej). Autor podaje, że Placydia przybyła następnie wraz z matką do Konstantynopola (*Epitome* 58 [393]), zaś Eudokia została żoną syna Gejzeryka – Huneryka.

Nieco ciekawszy jest passus dotyczący Leoncji⁴⁵, która pojawia się w kontekście wysuwanych przez jej męża praw do tronu⁴⁶. Wprawdzie również tu cesarska córka jest postacią całkowicie bier-

⁴⁴ Ibidem, 28 [363] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 214–215): Πουλχερία ἡ εὐσεβῆς ἐτελεύτησε, πολλὰ ποιήσασα κατορθώματα καὶ πάντα τὰ ἐαυτῆς πτωχοῖς καταλείψασα. ... Ἐκτίσθη δὲ καὶ εὐκτηρίου [οἴκου] Πουλχερία πολλοῦς, ὧν ἔστιν ὁ Λαυρεντίου τοῦ μάρτυρος. Do powyższego passusu XIV-wieczny rękopis *Codex Baroccianus* 142 wyszczególnia wśród fundowanych przez Pulcherię kościołów również świątynię w Blachernach, Chalkoprateri i Hodegonie. Dodatek ten jest wszakże najprawdopodobniej interpolacją kopisty. Por. Kamilla Twardowska, „The Church Foundations of Empress Pulcheria in Constantinople According to Theodore Lector’s Church History and Other Contemporary Sources”, *Res Gestae*, Vol. 5, 2017, 85–91 oraz Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamilla Twardowska, *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, 191.

⁴⁵ Leoncja była córką cesarza Leona I i Weryny. Urodziła się po wstąpieniu Leona na tron w 457 roku. W 479 r. wsparła wystąpienie swego męża, Marcjana przeciwko cesarzowi Zenonowi, a po jego stłumieniu została wraz z nim uwięziona w Izaurii, por. *PLRE*, II, 667 (Leontia 1) oraz Kamilla Twardowska, *Cesarzowe bizantyńskie. 2 poł. V w.*, 188–192.

⁴⁶ Marcjan był synem Antemiusza, cesarza zachodniej części imperium, i Eufemii, córki cesarza Marcjana. Był też mężem Leoncji, młodszej córki cesarza Leona. Wspierał bunt Bazyliskosa przeciwko Zenonowi, lecz następnie prawdopodobnie przeszedł na stronę legalnego władcy. Sam zbuntował się przeciwko Zenonowi w 479 r., wysuwając swoje pretensje do tronu. Po upadku buntu został uwięziony w Cezarei Kapadockiej, a następnie wyświęcony na prezbitera. Uciekł z Cezarei i znów wystąpił przeciw cesarzowi. Pokonany został uwięziony w twierdzy Papirion, por. *PLRE*, II, 717 (Fl. Marcianus 17).

ną, ale przypadek ten jest wszakże na tyle interesujący, że warto go w całości przytoczyć:

Marcjan, szwagier Zenona, wystąpił przeciw niemu, a jako pretekst posłużyło mu to, że Leoncja, jego własna żona, urodziła się Leonowi wówczas, kiedy panował. Ariadna natomiast, żona Zenona, przysłała na świat wtedy, kiedy był jeszcze człowiekiem prywatnym⁴⁷.

Jak widać, Marcjan uznał, że prawo do tronu może odziedziczyć za pośrednictwem córki wcześniejszego cesarza, mimo że w cesarstwie w ogóle nie istniała zasada dziedziczności tronu (nawet w linii męskiej), ani nie istniał w pełni uporządkowany sposób powoływania nowego władcy. Wysunięcie tak niecodziennego, zdawać by się mogło, argumentu świadczy jednak o tym, że idea przekazywania praw do tronu za pośrednictwem kobiety, lub przynajmniej legitymizowania w ten sposób nowego władcy, nie była obca w tym czasie. Potwierdzają to zresztą inne przykłady z tego okresu, w tym przytaczany wyżej przypadek legitymizowania władzy uzurpatora Leoncjusza za pośrednictwem Weryny, wdowy po cesarzu Leonie I⁴⁸.

W pozostałych przypadkach dotyczących kobiet z rodziny cesarskiej Teodor pierwszy przekazuje informację, że siostra cesarza Teodozjusza, Marina⁴⁹, zmarła jako dziewica (*Epitome* 18 [353]). W drugim przypadku (*Epitome* 127 [481]) autor informuje, że szwagierka cesarza Anastazjusza, Magna⁵⁰, otrzymała kopię florilegium wspierającego postanowienia soboru w Chalcedonie. Następnie „poniesiona duchem bożym – była bowiem prawowierna – przyniosła ją cesarzowi, sądząc, że przez lekturę cesarz odstąpi od walki

⁴⁷ Teodor Lektor, *Epitome* 81 [419] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, s. 255): Μαρκιανὸς ὁ σύγγαμβρος Ζήνωνος ἀντήρεν αὐτῶ, πρόφασιν λαβὼν τὸ Λεοντίαν τὴν ἑαυτοῦ γαμετὴν βασιλεύοντι τεχθῆναι τῷ Λέοντι, Ἀριάδην δὲ τὴν Ζήνωνος ἔτι ιδιωτεύοντι.

⁴⁸ Również w przypadku wyniesienia na tron po śmierci Teodozjusza II Marcjana, wobec spodziewanego sprzeciwu cesarza Zachodu – Walentyniana III – Pulcheria, siostra zmarłego władcy, poślubiła nowego cesarza w celach legitymizujących. Być może podobną rolę miała pełnić wdowa po cesarzu Zenonie – Ariadna – która poślubiła jego następcę Anastazjusza.

⁴⁹ Marina była córką cesarza Arkadiusza i Eudoksji. Urodziła się 10/11 lutego 403 r. Nie zachowało się wiele informacji na jej temat. Wiadomo, że wraz z Pulcherią złożyła śluby czystości i poświęciła się sprawom religijnym. Zmarła 3 sierpnia 449 r., por. *PLRE*, II, 723 (Marina 1).

⁵⁰ Magna była prawdopodobnie żoną Pawła, brata cesarza Anastazjusza; zob. *PLRE*, II, 670 (Magna).

z synodem⁵¹. Próba Magny nie powiodła się wprawdzie, cesarz nakazał wręcz wygnanie jej autora, jednak postępowanie cesarskiej szwagierki jest bardzo pozytywnie ocenione przez Teodora.

Interesujący jest passus z *Epitome* 102 [448], w którym znajduje się krótka informacja, że niewymieniona z imienia matka Anastazjusza była „gorliwą wyznawczynią ich [sc. manichejskich] wierzeń”⁵². Ta ostatnia informacja miała na celu zdeprecjonowanie cesarza, ukazując, że jego najbliższa rodzina była heterodoksyjna. Matka cesarza pełni tu rolę instrumentalną, mającą na celu jedynie rzucenie cienia na prawowierność Anastazjusza⁵³.

Poza dość obszerną galerią cesarzowych i kobiet związanych z rodziną cesarską niewiasty w dziele Teodora pojawiają się jeszcze tylko dwukrotnie. W pierwszym przypadku autor opisuje słynną konstantynopolitańską świętą – Matronę⁵⁴, która żyła w przebraniu w męskim klasztorze.

Wśród nich była również słynna Matrona, która pozostawiwszy dom, bogactwa oraz męża, udając eunucha, wstąpiła do klasztoru męskiego⁵⁵.

W drugim przypadku autor przytacza za Teodoretem z Cyru anegdotę dotyczącą Jakuba Wielkiego z Nisibis⁵⁶, który miał spr-

⁵¹ Teodor Lektor, *Epitome* 127 [481] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 294): Ἡ δὲ ζήλω θεῖω φερομένη, ὀρθόδοξος γὰρ ἦν, εἰσάγει ταύτην τῷ βασιλεῖ, νομιζουσα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως μετατίθεσθαι τὸν βασιλεῖα ἐκ τοῦ διώκειν τὴν σύνοδον.

⁵² Ibidem, 102 [448] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 275): μητρὸς αὐτοῦ ζηλωτρίας οὔσης αὐτῶν.

⁵³ W tej kwestii zob. Rafał Kosiński, „Was the Emperor Anastasius' Mother a Manichean? Some comments on Theodore Lector's «Epitome» 448”, w: Stanisław Turlej, Michał Stachura, Bartosz J. Kołoczek, Adam Izdebski (eds.), *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019), 215–225.

⁵⁴ Matrona żyła na przełomie V i VI w., zmarła ok. 510–515 r. Była osobą bardzo religijną, co było przyczyną konfliktu z jej mężem. Uciekając przed nim, udała eunucha i schroniła się w męskim klasztorze świętego Basjana, gdzie spędziła trzy lata. W latach 70. V w. założyła w Konstantynopolu własny klasztor żeński, którym kierowała do śmierci, zob. Evelyne Patlagean, „L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance”, *Studi medievali*, Vol. 17, 1976, 610–614 oraz Cyril Mango, „Life of St. Matrona of Perge. Introduction”, w: *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation*, (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996), 13–64.

⁵⁵ Teodor Lektor, *Epitome* 51 [386] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 232): μεθ' ὧν ἦν καὶ Ματρῶνα ἡ διαβόητος, ἥτις οἶκον καὶ ἄνδρα λιποῦσα ἐν ὑποκρίσει εἰνούχου μετὰ ἀνδρῶν ἐμόνασε. W klasztorze męskim Matrona spędziła w przebraniu trzy lata. Była ona współczesna Teodorowi.

⁵⁶ Ibidem, 39 [374] (wyd. Kosiński, Twardowska, Szopa, 224–225): „ὄπως δὲ ἦν ἐνάρετος, εἶδειξε τὸ περὶ τὰς πλουούσας Ἑλληνίδας κόρας ἐν τῇ πηγῇ, αἵτινες ἐπὶ τῷ ῥήματι Ἰακώβου ἐπολιώθησαν, καὶ ἡ πηγὴ ἐξηράνη / Był człowiekiem cnotliwym, co pokazał wobec dziewcząt helleńskich piorących

wić, że włosy pogańskich dziewcząt stały się siwe⁵⁷. Wspomniane dziewczęta odgrywają jedynie rolę statystek w tym wątku hagiograficznym.

Wiktor z Tunnuny

Podobnie jak w przypadku dzieła Teodora Lektora, kobietami najliczniej występującymi na kartach *Kroniki* Wiktora z Tunnuny są cesarzowe. Autor wspomina o pięciu z nich: Eudoksji, żonie Walentyniana III, Ariadnie, żonie Zenona i Anastazjusza, Eufemii, żonie Justyna, Teodorze, żonie Justyniana oraz Zofii, żonie Justyna II. W przypadku Eufemii i Zofii⁵⁸ Wiktor podaje informacje, czyimi były żonami. W przypadku Eufemii przytacza dodatkowo historię dotyczącą zmiany jej imienia.

Jego żona nosiła imię Lupicina, ale lud Konstantynopola nazwał ją później Eufemią⁵⁹.

Wiktor zaczerpnął tę informację z *Historii Kościoła* Teodora Lektora. Passus w *Epitome* 155 [524] z tego dzieła analizowaliśmy powyżej.

W przypadku Zofii autor dodaje również, że miała być ona siostrzenicą Teodory, jednak nie jest pewien tej informacji, o czym świadczą użyte przez niego określenie *asseritur* – „mówiono, powiadano”⁶⁰.

Mówiono, że jego [sc. Justyna] żona Zofia była siostrzenicą augusty Teodory⁶¹.

w strumieniu, które za sprawą słów Jakuba stały się siwe, a strumień wysechł”. Jakub był pierwszym znanym biskupem Nisibis, uczestniczył w soborze w Nicei w 325 r. W czasie oblężenia Nisibis przez Persów w 337/338 r. aktywnie wspierał obrońców miasta, zob. Jean M. Fiey, „Les évêques de Nisibe au temps de Saint Éphrem”, *Parole de l’Orient*, Vol. 4, 1973, 125–127.

⁵⁷ Por. Teodoret z Cyru, *Historia religiosa* I, 4.

⁵⁸ Zofia była siostrzenicą cesarzowej Teodory i żoną siostrzeńca i następcy cesarza Justyniana, Justyna, z którym miała dwójkę dzieci, Justusa i Arabię. Miała wspierać poglądy monofizyckie i przyjąć chalcedonizm dopiero na trzy lata przed akcesją męża na tron. 14 listopada 565 r. została koronowana przez męża jako augusta, por. John Robert Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. 3, A.D. 527–641 (dalej *PLRE*, III), (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 1179–1180 (Aelia Sophia 1).

⁵⁹ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 518.2 (ed. Placanica, 34): *cuius coniux Lupicina nomine dicebatur, quam Constantinopolitani Euphemiam postea vocaverunt*.

⁶⁰ Por. Marian Plezia (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, A–C, 281 (s.v. *assero*).

⁶¹ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 566/7.3 (ed. Placanica, 60): *Huius coniux Sophia Theodora Augusta neptis asseritur*.

Również w przypadku Eudoksji informacje przekazane przez Wiktora są nader skromne. Relacjonuje on jej losy po zamordowaniu męża, w których pozostaje całkowicie bierną uczestniczką.

Rychło [Maksymus] pojął za żonę wdowę po Walentynianie, nie pozwalając [jej] opłakiwać śmierci swego małżonka. ... Trzeciego dnia po śmierci Maksymusa król Wandalów, Gejzeryk, wkroczył do Rzymu i przez 14 dni [go łupił], a także zabrał córki i żonę Walentyniana oraz wiele tysięcy jeńców⁶².

Dwóm pozostałym cesarzowym autor poświęca już więcej miejsca. Ariadna pojawia się w jego dziele czterokrotnie, z czego aż trzykrotnie odgrywa ona rolę aktywną. Pod rokiem 475 opisuje historię nieznaną z jakiegokolwiek innego źródła, dotyczącą próby pozbawienia przez Zenona życia swego syna, a zarazem współwładcy, Leona w celu przejęcia pełni władzy. Następnie autor podaje:

jego żona augusta Ariadna zamiast [syna] podmieniła podobnego doń chłopca, który zmarł, a samego augusta Leona potajemnie postrzygła na duchownego jednego z kościołów Konstantynopola⁶³.

Wiktor najprawdopodobniej posłyszał tę anegdotę podczas swego wygnania w Konstantynopolu, dodaje bowiem: *Qui Leon usque ad Iustiniani tempora principis vixit. / Tenże Leon żył aż do czasów cesarza Justyniana*, co świadczy o tym, że z pewnością nie zaczerpnął jej z dzieła Teodora Lektora, które stanowiło jego główne źródło wiedzy o wydarzeniach z okresu panowania cesarza Zenona⁶⁴. W każdym razie autor przedstawia Ariadnę jako kochającą matkę, ratującą sprytnym i energicznym działaniem życie swego syna. Pod tym samym rokiem Wiktor umieszcza wszakże inną informację poświęconą Ariadnie, podkreślając tym razem wypełnianie przez nią roli kochającej i wiernej żony, która w czasie buntu Bazyliskosa z własnej inicjatywy podażyła

⁶² Ibidem, 455 (ed. Placanica, 6): *Mox relictam Valentiniani Augustam, viri exitum sui lugere non permittens, in matrimonio sumit. ... Tertia die postquam Maximus occiditur, Gensericus Wandalorum rex Romanam urbem ingreditur et per XIV dies cunctis opibus nudat, secumque inde Valentiniani filias et uxorem ac captivorum multa milia tollit.*

⁶³ Ibidem, 475.1 (ed. Placanica, 12–14): *alium pro eo eius uxor Ariagne Augusta similem puerum ad mortem obtulit et Leonem eundem Augustum occulte totondit, eumque clericum unius ecclesiae Constantinopolitanae fecit.*

⁶⁴ W kwestii interpretacji tego passusu zob. por. Brian Croke, "Basiliscus the Boy-Emperor", *Greek, Byzantine and Roman Studies*, Vol. 24, 1983, 81–91.

za swym mężem – cesarzem Zenonem, który został zmuszony do ucieczki z Konstantynopola.

Cesarz Zenon uciekł do Izaurii, gdzie się urodził. Pomimo niebezpieczeństwa zimowej żeglugi cesarzowa Ariadna podążyła za nim drogą morską⁶⁵.

W passusie tym autor podkreśla odwagę Ariadny – w czasach starożytnych bowiem unikano żeglugi w okresie zimowym z uwagi na wysokie ryzyko katastrof⁶⁶. Wpis ten, zaczerpnięty z dzieła Teodora, kontrastuje wprawdzie w pewnym stopniu z poprzednim, w którym Ariadna oszukuje swego męża w celu uratowania życia syna, ponownie wszakże Wiktor podkreśla zdecydowanie cesarzowej i aktywnej rolę odgrywaną przez nią. Ariadna mogła bowiem bezpiecznie pozostać w Konstantynopolu, gdzie przebywała jej matka, zaś uzurpator Bazyliskos był jej wujem.

Również po śmierci Zenona Ariadna odegrała, zdaniem Wiktora, znaczącą rolę przy wyborze jego następcy.

Ariadna, wdowa po Zenonie, wyznaczyła na cesarza silencjariusza Anastazjusza, Iliryjczyka, którego ojciec pochodził z Dyrrachium, a matka była arianką⁶⁷.

Trudno określić, jak w tym przypadku Wiktor ocenia aktywność Ariadny. Ponownie podkreśla jest aktywną rolę polityczną. Autor bowiem przypisuje wyłącznie jej wybór następcy zmarłego męża, z drugiej strony w jednym zdaniu rzuca cień na nowego cesarza, podkreślając heterodoksję jego matki, do czego powrócimy niżej. Anastazjusz, z uwagi na wsparcie, jakiego udzielił monofizyckim duchownym, z pewnością nie był w oczach Wiktora pozytywnym władcą, wybór Ariadny niekoniecznie zatem świadczył o jej roztropności.

⁶⁵ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 475.3 (ed. Placanica, 14): *Zenon Augustus in Isauriam, unde exortus fuerat, fugit, et eum Ariagne Augusta sub hiemis discrimine navali itinere subsecuta.*

⁶⁶ O żegludze sezonowej, a zwłaszcza o zimowym martwym sezonie żeglugowym (*mare clausum*) zob. Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, (Princeton: Princeton University Press 1995), 270–273.

⁶⁷ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 491.1 (ed. Placanica, 20–22): *Ariagne Augusta, Zenonis relicta, Anastasium silentiarium Illyricianum, patre Dyrracheno, matre Arriana, imperatorem designat.*

Ostatni *passus* poświęcony Ariadnie podaje informację o jej zgonie w Konstantynopolu bez dodania jakiegokolwiek komentarza do tego wydarzenia⁶⁸.

Cesarzową, która odgrywa zdecydowanie negatywną rolę w dziele Wiktora, jest z kolei żona cesarza Justyniana – Teodora⁶⁹. Pojawia się ona na kartach *Kroniki* aż siedmiokrotnie. Dwukrotnie są to wzmianki informacyjne dotyczące jej związków rodzinnych. Wiktor informuje, że była żoną Justyniana (s.a. 527.2) oraz ciotką przyszłej cesarzowej Zofii (s.a. 566/7.3). Pozostałe wpisy zarzucają jej nieczne intrygi przeciwko ortodoksji. Już pod rokiem 529, czyli niemal na początku panowania cesarza Justyniana, autor poświęca Teodorze uwagę.

Fakcja augusty Teodory nie uznając warunkowego rozumienia formuły „Jeden z Trójcy cierpiał”, lecz jej pełne rozumienie, narzuciła to wszystkim prawem ogólnym i przemocą żądała, aby duchowni i mnisi je podpisali⁷⁰.

Autor przypisuje w tym miejscu cesarzowej posiadanie własnego stronnictwa religijnego, które siłą zmuszało duchowieństwo i mnichów do porzucenia ortodoksji. Wiktor informuje następnie, że niemal dekadę później (s.a. 537) Teodora przyczyniła się intrygami do obsadzenia biskupiego tronu Konstantynopola przez monofizytę Antyma⁷¹. Patronką tegoż biskupa Teodora została określona rów-

⁶⁸ Ibidem, 515.2 (ed. Placanica, 32): *Ariagne Augusta in regia urbe de hac vita transiere*.

⁶⁹ Teodora (ur. ok. 500, zm. 28 czerwca 548), żona cesarza Justyniana. W młodości była aktorką, trudniła się też zapewne prostytutką. W 522 r. poznała siostrzeńca cesarza Justyna, z którym się związała. Cesarzowa Eufemia sprzeciwiła się małżeństwu Justyniana z byłą aktorką, dopiero po śmierci cesarzowej Justynian naklonił wuja do zmiany prawa w tym względzie i w 525 r. poślubił Teodorę. Wyniesiona do godności augusty po śmierci Justyna I. Wspierała monofizytów. Paolo Cesaretti, *Teodora*, tłum. Bogumiła Bielańska, (Warszawa: Świat Książki, 2003) oraz Teresa Wolińska, „Cesarska purpura albo śmierć. Teodora”, w: Małgorzata B. Leszka, Mirosław J. Leszka, *Bazyliśa. Świat bizantyńskich cesarzowych. IV–XV wiek*, 222–241.

⁷⁰ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 529 (ed. Placanica, 38): *Theodoraē Augustae factio, unum de Trinitate passum non asserens secundum quid, sed absolute suscipiendum, cunctis generali lege imponit, et a clericis atque monachis subscriptiones violenter exegit*.

⁷¹ Antym był patriarchą Konstantynopola w latach 535–536. Wcześniej pełnił posługę biskupa Trapezuntu. Po śmierci patriarchy Epifaniasza 5 czerwca 535 r. Antym został wybrany jako jego następca, rychło jednak wzbudził podejrzenia o sprzyjanie monofizytom. Gdy w marcu 536 r. do Konstantynopola przybył papież Agapit, odmówił komunii Antymowi i oskarżył go o objęcie tronu patriarchalnego wbrew kanonom. Cesarz Justynian wkrótce doprowadził do depozycji Antyma i wygnał go z Konstantynopola. Zob. Ernest Honigmann, „Anthimus of Trebizond, Patriarch of Constantinople (June 535–March 536)”, w: idem, *Patristic Studies*, (Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1953), 185–193.

niez w późniejszym passusie (s.a. 540.1). Passus ten poświęcony jest przybyciu do Konstantynopola papieża Agapita⁷², który usunął Antyma z tronu biskupiego i zerwał komunię z Teodora (*Theodoram Augustam eius patronam communionem privat*). Negatywny wpływ augusty został podkreślony również w kolejnym passusie:

W wyniku intryg faksji augusty Teodory, która od początku swych rządów nigdy nie przestała być skrycie wroga synodowi w Chalcedonie, przygotowane zostały podstępne proskrypcje⁷³.

Autor we wszystkich powyższych passusach przypisuje Teodorze inicjatywę występowania przeciw prawdziwej wierze. Odgrywa więc ona na kartach *Kroniki* topiczną rolę złej doradczyni władcy, która sprowadza go na błędną drogę, analogicznie do roli, jaką na kartach *Historii* Teodora odgrywała Zenonida. To ona była jego zdaniem inicjatorką formuły teopaschickiej rozumianej w duchu monofizyckim. Ten negatywny obraz potwierdza ostatni wpis Wiktora dotyczący Teodory:

Augusta Teodora, nieprzyjaciółka soboru w Chalcedonie, cierpiąc na całym ciele z powodu ran nowotworowych, zakończyła złowroźnie życie⁷⁴.

Autor łączy w jednym zdaniu informację o nieprzyjaźni augusty wobec soboru w Chalcedonie i o cierpieniach cesarzowej w wyniku choroby nowotworowej. Nie sposób nie odnieść wrażenia, że śmierć w męczarniach jest karą za jej wrogość wobec soboru, analogicznie jak miało to miejsce z Ariuszem⁷⁵ czy wandaliskim kró-

⁷² Agapit, papież od 13 maja 535 do swej śmierci 27 kwietnia 536 r. Gdy po zamordowaniu Amalasynty przez gockiego króla Teodata Justynian postanowił uderzyć na państwo Ostrogotów w Italii, Agapit zgodził się udać do Konstantynopola w celu wpłynięcia na zmianę planów cesarza. Został przyjęty uroczystie nad Bosforem, jednak cesarz odmówił porzucenia planów podboju Italii. Agapit doprowadził jednak do depozycji patriarchy Antyma i wyniósł na tron patriarszy w Konstantynopolu Menasa, którego konsekrował 13 marca 536 r. Niedługo później zachorował i zmarł, zob. Erich Caspar, *Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft*, Bd. 2. *Das Papsttum unter byzantinischer Herrschaft*, (Tübingen: Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1933), 199–228.

⁷³ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 542.1 (ed. Placanica, s. 44): *Theodora factione Augustae, quae occulta esse synodi Chalcedonensis numquam destitit inimica ex quo regnare coepit, proscriptio in insidiae praeparantur*.

⁷⁴ Ibidem, 549.2 (ed. Placanica, 48): *Theodora Augusta, Chalcedonensis synodi inimica, canceris plaga corpore toto perfusa, vitam prodigiose finivit*.

⁷⁵ Według Sokratesa (*Historia ecclesiastica* I, 38) Ariusz miał zakończyć swój żywot w Konstantynopolu, umierając w latrynie na tyłach forum Konstantyna, wydalając w krwotoku

lem Hunerykiem⁷⁶, prześladowcą katolików w Afryce, którego żałosny koniec opisał Wiktor pod rokiem 479⁷⁷.

Poza cesarzowymi Wiktor wspomina także o trzech kobietach pochodzących z rodziny cesarskiej. Pierwszą z nich jest córka cesarza Walentyniana III, Eudokia. Najwcześniejszy z passusów jej dotyczących (s.a. 455), omówiony został powyżej. Eudokia jest bierną bohaterką uprowadzoną przez Gejzeryka z Rzymu do Afryki. Kolejny passus (s.a. 464) jest rozwinięciem tej informacji. Autor podaje, że Eudokia została przez Gejzeryka wydana za jego syna Huneryka. Również w tym zdaniu jest postacią bierną, o jej losie decyduje barbarzyński władca. Ostatni wpis dotyczący tej postaci jest informacją dotyczącą syna Eudokii, Hilderyka⁷⁸.

Hilderyk, zrodzony z córki cesarza Walentyniana, pojmanej przez Gejzeryka i złączonej z Hunerykiem, panował przez siedem lat i trzy miesiące⁷⁹.

W passusie tym autor powtarza dotychczasowe informacje związane z Eudokią – została uprowadzona z Rzymu i zaślubiona Hunerykowi, któremu zrodziła syna, Hilderyka. Pozostaje więc osobą, która jest traktowana instrumentalnie przez obcych sobie religijnie i kulturowo ludzi. Drugą niewiastą z rodziny cesarskiej jest

wraz ze stolcem jelita (zmodyfikowana opowieść ta jest powtarzana również przez Sozomena (*Historia ecclesiastica* II, 29)).

⁷⁶ Huneryk był najstarszym synem Gejzeryka i jego następcą na królewskim tronie Wandalów. Poślubił córkę cesarza Walentyniana III, Eudokię, z którą miał syna Hilderyka. Panował w latach 477–484. Jako gorliwy arianin prześladował katolików w swym państwie, zob. Christian Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, (Paris: Arts et Métiers Graphiques, 1955), 262–265.

⁷⁷ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 479.2 (ed. Placanica, 16): *Hugnericus inter innumerabiles suarum impietatum strages, quas in catholicos exercebat, octavo regni sui anno interioribus cunctis effusis ut Arrius pater eius misere vitam finivit*. Opis śmierci króla wandalckiego jest topiczny i wzorowany na wspomnianych we wcześniejszym przypisie opisach śmierci Ariusza. Z kolei w *Historia persecutionis Africanae provinciae* V 21 Wiktor z Wity (lub późniejszy interpolator) podaje, że ciało Huneryka zgniło toczone przez robactwo, powielając model śmierci prześladowcy znany już z *Dziejów Apostolskich* 12,23, gdzie Herod umiera „stoczony przez robactwo” (wyd. Aland, 357, 6): καὶ γενόμενος σκωληκόβρωτος ἐξέψυξεν. W kwestii toposu śmierci prześladowcy zob. także Robert Suski, *Galeriusz. Cesarz, wódz i prześladowca*, (Kraków: Homini, 2016), 349–371.

⁷⁸ Hilderyk był synem Huneryka i Eudokii, córki cesarza Walentyniana III. Urodził się prawdopodobnie ok. 456 r. W swej polityce religijnej był tolerancyjny i zakończył prześladowania katolików w Afryce, utrzymywał także przyjazne relacje z Konstantynopolem, zob. Christian Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, 267–269.

⁷⁹ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 523.2 (ed. Placanica, 36): *Hilderix, qui ex Valentiniani imperatoris filia a Giserico captivata et Ugnérico iuncta natus est, regnavit annis VII mens. III*.

niewymieniona z imienia matka cesarza Anastazjusza, która według Wiktora miała być arianką⁸⁰. Wiktor zaczerpnął tę opowieść z dzieła Teodora Lektora, którego *Epitome* omówiono powyżej. Interesujące jest to, że zamiast przypisania matce cesarza manicheizmu, jak ma to miejsce w *Historii Kościoła* Teodora, autor przypisuje jej herezję ariańską. Być może pomyłka Wiktora była celową zmianą przekazu Teodora. Dla Wiktora arianizm, konfesja wyznawana przez Wandalów, był realnym zagrożeniem ortodoksji, manicheizm natomiast nie stanowił takiego zagrożenia, albo też Wiktor nie spotkał się z problemem tej religii, gdyż nie wspomina o manicheizmie nigdzie w swej *Kronice*. Jakkolwiek by było, osoba matki cesarza została przytoczona na kartach *Kroniki* jedynie w celu rzucenia cienia na ortodoksję władcy.

Ostatnią kobietą związaną z rodziną cesarską w *Kronice* Wiktora jest Wigilancja⁸¹, siostrzenica cesarza Justyniana. Autor informuje jedynie, że była ona matką Justyna II, następcy Justyniana (s.a. 566/7.3). Wzmianka ta ma na celu powiązanie rodzinne nowego cesarza z jego poprzednikiem.

Spoza rodziny cesarskiej na kartach *Kroniki* pojawia się Amalafryda, królowa Wandalów⁸².

W Kartaginie zmarł król Wandalów Trasamund. Jego żona Amalafryda, która uciekła do barbarzyńców, po bitwie, która miała miejsce w Kapsa na skraju pustyni, została schwytana i jako osoba prywatna zmarła w więzieniu⁸³.

Na podstawie tej krótkiej wzmianki trudno jest orzec, jaki stosunek miał Wiktor do wandalskiej królowej. Jest postacią aktywną, która nie chce oddać swego losu w ręce następcy Trasa-

⁸⁰ Ibidem, 491.1 (ed. Placanica, 22): *matre Arriana*.

⁸¹ Wigilancja była siostrą cesarza Justyniana i żoną Dulcydusza, por. *PLRE*, II, 1165 (Vigilantia).

⁸² Amalafryda była siostrą ostrogockiego króla Teodoryka I. Data jej urodzenia nie jest znana. Nim poślubiła Trizamunda, była już zamężna, jednak jej pierwszy mąż nieznan nam jest z imienia. Ze związku tego miała dwoje dzieci: Teodahada, króla Ostrogotów w latach 534–536, oraz Amalaberge. Ok. 500 r. poślubiła Trizamunda. Po śmierci męża spiskowała przeciwko Hilderykowi, a następnie opuściła Kartaginę, udając się do Maurów, została jednak schwytana w Kapsa i uwięziona, więcej zob. Christian Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, 401 oraz *PLRE*, II, 64 (Amalafryda).

⁸³ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 523.1 (ed. Placanica, 34): *Trasamundus Wandalorum rex Carthagine moritur. Cuius uxor Amalafryda fugiens ad barbaros, congressione facta Cap-sae iuxta heremum, capitur et custodia privata moritur*.

munda – Hilderyka – i ucieka do Maurów. Według Kasjodora, który w swych *Variae* cytuje list króla Gotów Atalaryka do Hilderyka, po swym uwięzieniu królowa miała zostać zamordowana⁸⁴, jednak sam Wiktor nie informuje o przyczynie jej śmierci.

Ostatnią kobietą, która pojawia się na kartach *Kroniki Wiktora*, jest Antonina, żona Belizariusza⁸⁵. Autor przypisuje jej, podobnie jak Teodorze, aktywny, a zarazem negatywny, udział w polityce religijnej cesarstwa.

Tak więc Wigiliusz, po tym, jak został papieżem, został zmuszony przez patrycjuszkę Antoninę, żonę patrycjusza Belizariusza, do napisania, tak jakby do katolików, do Teodozjusza z Aleksandrii, Antyma z Konstantynopola i Sewera z Antiochii, którzy od dawien dawna byli potępiani przez Stolicę Apostolską, i być takiego samego, jak oni, zdania o wierze⁸⁶.

W dalszej części tego passusu Autor cytuje list papieża⁸⁷, w którym ów chwali Antoninę, określając ją: „chwalebna pani i moja

⁸⁴ Kasjodor, *Variae* IX, 1 (wyd. Mommsen, 267): *quis enim nesciat divae recordationis Amalafri dam, generis nostri decus egregium, violentum apud vos reperisse lucis occasum, ... parricidii genus est, ut quam vobis fecerat affinem coniunctio regis, nefandis ausibus in eius vos interitum misceretis.*

⁸⁵ Antonina była żoną Belizariusza, z którym miała córkę Joaninę. Urodziła się prawdopodobnie na początku lat 80. V w. Przed małżeństwem z Belizariuszem była zamężna, z tego związku miała syna Focjusza oraz nieznaną z imienia córkę. Przypisuje jej się ogromny wpływ na Belizariusza. Miała brać udział w usunięciu papieża Sylweriusza, jak również Jana z Kapadocji w 541 r. Towarzyszyła Belizariuszowi w jego wyprawach do Afryki i Italii. Miała przeżyć męża, który zmarł w 565 r., por. *PLRE*, III, 3, 91–93 (Antonina 1).

⁸⁶ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 542.1 (ed. Placanica, 44): *Hic itaque Vigilius, papa effectus, ab Antonina patricia Belesarii patricii uxore compellitur, ut Theodosio Alexandrino, Anthimo Constantinopolitano et Severo Antiocheno, iam pridem ab apostolica sede damnatis, tamquam catholicis scriberet, et ita de fide quemadmodum et illi sentiret.*

⁸⁷ Wigiliusz za pontyfikatu Bonifacego II został apokryzariuszem papieskim w Konstantynopolu i był nim do czasu wizyty nad Bosforem papieża Agapita w 536 r. Gdy jego następcą, Sylweriusz, odmówił Teodorze przywrócenia patriarchy Antyma, Wigiliusz został wysłany do Italii wraz z listem cesarzowej, w którym domagała się od Belizariusza usunięcia Sylweriusza na rzecz Wigiliusza. Sylweriusz został oskarżony o zdradę z Gotami i deponowany 21 marca 537 r. Dzień później Wigiliusz został wybrany na papieża. W 545 r. papież został uwięziony i sprowadzony do Konstantynopola w związku ze sporem wokół „Trzech rozdziałów”. Zmuszony do ich potępienia w 548 r., został za to ekskomunikowany przez synod afrykański. Wigiliusz odwołał swoją zgodę na potępienie wspomnianych pism i w 551 r. zerwał komunię z patriarchą Menasa, Teodora Askidasa i ich zwolenników. Papież schronił się wówczas w kościele św. Eufemii w Chalcedonie. W 553 r. został zmuszony do ponownego potępienia „Trzech rozdziałów”, dokonanego przez sobór w Konstantynopolu. Zmarł w Syrakuzach na Sycylii w 555 r., zob. Claire Sotinel, „Autorité pontificale et pouvoir impériale sous le règne Justinien: le pape Vigile”, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, Vol. 104, 1992, 439–463.

córka, najbardziej chrześcijańska patrycjuszka Antonina⁸⁸. Należy tu podkreślić, że Wiktor bardzo negatywnie odnosi się do papieża Wigiliusza, którego uważa za zdrajcę wiary katolickiej i soboru w Chalcedonie⁸⁹, więc pozytywny stosunek papieża do Antoniny jest jednoznaczny z tym, że żona Belizariusza również była odbierana negatywnie przez autora. Jej przykład ma zatem potwierdzać, że wszelkie ingerencje niewiast w sprawy kościelne są zjawiskiem nagannym. Najprawdopodobniej właśnie taka postawa Wiktora jest przyczyną tego, że nie pisze on o pozytywnym z punktu widzenia zwolenników soboru w Chalcedonie wpływie Pulcherii na jego zwołanie i ugruntowanie podjętych nań decyzji dogmatycznych.

Bibliografia

Źródła

- Dzieje Apostolskie*, ed. Barbara Aland, Kurt Aland, *Novum Testamentum Graece*, ed. 27, (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1993).
- Kasjodor, *Variae*, tłum. Anna Koltunowska, Robert Sawa, red. Monika Ożóg, Henryk Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. 11, Cassiodorus Senator, *Variae (I–XII)*, (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2017).
- Nov. Th., ed. Theodor Mommsen, Paul M. Meyer, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, (Berlin: Weidmannos, 1905).
- Prokopiusz, *Anecdota*, ed. Jakob Haury, Gerhard Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, Vol. 3, *Historia arcana*, (Leipzig: Teubner Verlag, 1963).
- Sokrates, *Historia ecclesiastica*, ed. Günther Christian Hansen, Manja Širinjan, Sokrates, *Kirchengeschichte*, (Berlin: Akademie Verlag, 1995).

⁸⁸ Wiktor z Tunnuny, *Chronica* s.a. 542.1 (ed. Placanica, 46): *gloriosa domina et filia mea patricia «Antonina» Christianissima*.

⁸⁹ Zob. ibidem, 550, gdzie autor informuje o ekskomunikowaniu papieża przez synod biskupów afrykańskich, czy s.a. 557.1, gdzie informuje o śmierci obłożonego ekskomuniką Wigiliusza, nazywając go zdrajcą (*praevaricatus*). O stosunku Wiktora do papieża Wigiliusza zob. Arkadiusz Urbaniec, „Wizerunek papieża Wigiliusza w Brewiarium Liberatusa z Kartaginy i kronice Wiktora z Tonnunny”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, t. 142.1, 2015, 33–37.

- Sozomen, *Historia ecclesiastica*, ed. Joseph Bidez, Günther Christian Hansen, Sozomenus, *Kirchengeschichte*, (Berlin: Akademie Verlag, 1960).
- Teodor Lektor, *Epitome*, ed. Günther Christian Hansen, Theodoros Anagnostes, *Kirchengeschichte*, (Berlin: Akademie Verlag, 1995).
- Teodoret z Cyru, *Historia religiosa*, ed. Pierre Canivet, Alice Leroy-Molinghen, Théodoret de Cyr, *Histoire des Moines de Syrie*, Vol. 1–2, (Paris: Les Editions du Cerf, 1977–1979).
- Wiktor z Tunnuny, *Chronica*, ed. Antonio Placanica, Vittore da Tun-nuna, *Chronica. Chiesa e impero nell'età di Giustiniano*, (Firenze: Sismel – Edizioni del Galluzzo, 1997).
- Wiktor z Wity, *Historia persecutionis Africanae provinciae*, Serge Lancel, Victor de Vita, *Histoire de la persécution Vandale en Afrique suivie de La Passion des Sept Martyrs, registre des provinces et des cités d'Afrique*, (Paris: Les Belles lettres, 2002).

Opracowania

- Angelidi, Christine. *Pulcheria. La Castita al Potere*, (Milano: Jaca Book, 1998).
- Bersanetti, Gastone M. „Basilisco e l'Imperatore Leone I”, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Vol. 20, 1943–1944, 331–346.
- Bevan, George A. *The New Judas. The Case of Nestorius in Ecclesiastical Politics, 428–451 CE*, (Leuven–Paris–Bristol: Peeters, 2016).
- Blaudeau, Philippe. *Alexandrie et Constantinople (451–491). De l'histoire à la géo-ecclésiologie*, (Roma: École française de Rome, 2006).
- Capizzi, Carmelo. *L'imperatore Anastasio I (491–518). Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalità*, (Roma: Pontificium institutum orientalium studiorum, 1969).
- Caspar, Erich. *Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft*, Bd. 2, *Das Papsttum unter byzantinischer Herrschaft*, (Tübingen: Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1933).
- Casson, Lionel. *Ships and Seamanship in the Ancient World*, (Princeton: Princeton University Press, 1995).
- Cesaretti, Paolo. *Teodora*, tłum. Bogumiła Bielańska, (Warszawa: Świat Książki, 2003).

- Chew, Kathryn. "Virgins and Eunuchs: Pulcheria, Politics and the Death of Emperor Theodosius II", *Historia*, Vol. 55, 2006, 207–227.
- Courtois, Christian. *Les Vandales et l'Afrique*, (Paris: Arts et Métiers Graphiques, 1955).
- Croke, Brian. "Basiliscus the Boy-Emperor", *Greek, Byzantine and Roman Studies*, Vol. 24, 1983, 81–91.
- Dijkstra, Jitse. Greatrex, Geoffrey. "Patriarchs and Politics in Constantinople in the Reign of Anastasius (with a Reedition of *O. Mon. Epiph.* 59)", *Millennium*, Vol. 6, 2009, 223–264.
- Elton, Hugh. "Illus and the imperial aristocracy under Zeno", *Byzantion*, Vol. 70, 2000, 393–407.
- Fiey, Jean M. „Les évêques de Nisibe au temps de Saint Éphrem”, *Parole de l'Orient*, Vol. 4, 1973, 123–135.
- Frend, William H.C. „The Fall of Macedonius in 511 – a Suggestion”, w: Adolf Martin Ritter (ed.), *Kerygma und Logos. Beiträge zu den geistesgeschichtlichen Beziehungen zwischen Antike und Christentum. Festschrift für Carl Andresen zum 70. Geburtstag*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979), 183–195.
- Gottwald, Josef „Die Kirche und das Schloss Paperon in Kilikisch-Armenien”, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 36, 1936, 86–100.
- Goubert, Paul. „Le rôle de Sainte Pulchérie et de l'eunuque Chrysaphios”, w: Aloys Grillmeier, Heinrich Bacht (Hrsg.), *Das Konzil von Chalkedon: Geschichte und Gegenwart*, Vol. 1, (Würzburg: Echter-Verlag, 1951), 303–321.
- Grant, Robert M. *Eusebius as a Church Historian*, (Oxford: Clarendon Press, 1980).
- Haarer, Fiona K. *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World*, (Cambridge: Francis Cairns, 2006).
- Hansen, Günther Christian. „Einleitung“, w: Günther Christian Hansen (ed.), Theodoros Anagnostes, *Kirchengeschichte*, (Berlin: Walter de Gruyter, 1995), ix–xli.
- Hild, Friedrich. Hellenkemper, Hansgerd. *Kilikien und Isaurien (Tabula Imperii Byzantini, Vol. 5)*, (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990).
- Holum, Kenneth G. *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, (Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1982).
- Honigmann, Ernest. „Anthimus of Trebizond, Patriarch of Constantinople (June 535–March 536)”, w: Ernest Honigmann, *Pa-*

- tristic Studies*, (Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1953), 185–193.
- Ilski, Kazimierz. „Eudokia Athenais – eine Dichterin in der Welt der Politik”, w: *Motivi e forme della poesia cristiana antica tra scrittura e tradizione classica. XXXVI Incontro di studiosi dell’antichità cristiana, Roma, 3–5 maggio 2007*, (Roma: Institutum Patristicum Augustinianum, 2008), 443–451.
- Janiszewski, Paweł. „Historiografia późnego antyku”, w: Ewa Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, t. 3, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1999), 7–220.
- Kosiński, Rafał. „Dzieje Nestoriusza, biskupa Konstantynopola w latach 428–431”, w: Paweł Janiszewski, Ewa Wipszycka, Robert Wiśniewski (red.), *U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, t. 7, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008), 30–63.
- Kosiński, Rafał. “Euphemios, Patriarch of Constantinople in the Years 490–496”, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, Vol. 62, 2012, 57–79.
- Kosiński, Rafał. *The Emperor Zeno. Religion and Politics* (Cracow: Historia Iagellonica, 2010).
- Kosiński, Rafał. “Was the Emperor Anastasius’ Mother a Manichaean? Some comments on Theodore Lector’s «Epitome» 448”, w: Stanisław Turlej, Michał Stachura, Bartosz J. Kołoczek, Adam Izdebski (red.), *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019, 215–225.
- Kosiński, Rafał. Szopa, Adrian. Twardowska, Kamilla. *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019).
- Leppin, Hartmut. *Justinian. Das christliche Experiment*, (Stuttgart: Klett-Cotta, 2011).
- Leszka, Mirosław J. „Aelia Zenonis, żona Bazyliskosa”, *Meander*, t. 57, 2002, 87–93.
- Leszka, Małgorzata B. „Augusta z Palestyny. Atenais-Eudocja”, w: Małgorzata B. Leszka, Mirosław J. Leszka, *Bazyliśa. Świat bizantyńskich cesarzowych. IV–XV wiek*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), 166–175.

- Leszka, Mirosław J. "Empress-Widow. Verina's Political Activity during the Reign of Emperor Zeno", w: Waldemar Ceran (ed.), *Mélanges d'histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998), 267–278.
- Leszka, Mirosław J. „Illus Izauryjczyk wobec uzurpacji Bazyliskosa”, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, t. 80, 2005, 45–53.
- Leszka, Mirosław J. „Kilka uwag na temat losów Illusa Izauryjczyka w latach 479–484”, *Meander*, t. 62, 2007, 99–107.
- Leszka, Mirosław J. „Lupicyna-Eufemia – żona Justyna I”, *Meander*, t. 54, 1999, 555–562.
- Leszka, Mirosław J. Leszka Małgorzata B. *Bazyliśa. Świat bizantyńskich cesarzowych. IV–XV wiek*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017).
- Mango, Cyril. „Life of St. Matrona of Perge. Introduction”, w: *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation*, (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996), 13–64.
- Martindale, John Robert. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. 2, A.D. 395–527, (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).
- Martindale, John Robert. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. 3, A.D. 527–641, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).
- McGuckin, John. “Nestorius and the Political Factions of Fifth-Century Byzantium. Factors in his Personal Downfall”, *Bulletin of the John Rylands University Library in Manchester*, Vol. 78.3, 1996, 7–22.
- Meier, Mischa. *Anastasios I. Die Entstehung des Byzantinischen Reiches*, (Stuttgart: Klett-Cotta, 2009).
- Naumowicz, Józef. „Euzebiusz z Cezarei i historiografia chrześcijańska”, w: Henryk Podbielski (red.), *Literatura Grecji starożytnej*, t. 2. *Proza historyczna, krasomówstwo, filozofia i nauka, literatura chrześcijańska*, (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2005), 1019–1038.
- Nautin, Pierre. „Théodore Lecteur et sa «Réunion de différentes histoire» de l'Église”, *Revue des Études Byzantines*, Vol. 52, 1994, 213–243.

- Patlagean, Evelyne. „L’histoire de la femme déguisée en moine et l’évolution de la sainteté féminine à Byzance», *Studi medievali*, Vol. 17, 1976, 610–614.
- Pentcheva, Bissera V. *Icons and Power. The Mother of God in Byzantium*, (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2006).
- Placanica, Antonio. „Da Cartagine a Bisanzio: per la biografia di Vittore Tunnunense”, *Vetera Christianorum*, Vol. 26, 1989, 327–336.
- Placanica, Antonio. „Introduzione”, w: Vittore da Tunnuna, *Chronica. Chiesa e impero nell’età di Giustiniano*, Antonio Placanica (ed.), (Firenze: Sismel – Edizioni del Galluzzo, 1997), xi–lxv.
- Plezia, Marian (red.), *Słownik łacińsko-polski*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007).
- Redies, Michael. „Die Usurpation des Basiliskos (475–476) im Kontext der Aufsteigenden monophysitischen Kirche”, *Antiquité Tardive*, Vol. 5, 1997, 211–221.
- Salamon, Maciej. „Basiliscus cum Romanis suis”, w: Leszek Mrozewicz, Kazimierz Ilski (red.), *Studia Moesiaca*, (Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza, 1994), 179–196.
- Sivan, Hagith. *Palestine in Late Antiquity*, (Oxford: Oxford University Press, 2008).
- Sotinel, Claire. „Autorité pontificale et pouvoir impériale sous le règne Justinien: le pape Vigile”, *Mélanges de l’École française de Rome. Antiquité*, Vol. 104, 1992, 439–463.
- Suski, Robert. *Galeriusz. Cesarz, wódz i prześladowca*, (Kraków: Homini, 2016).
- Treadgold, Warren. *The Early Byzantine Historians*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).
- Twardowska, Kamilla. *Cesarzowe bizantyńskie. 2 poł. V w. Kobiety a władza*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2009).
- Twardowska, Kamilla. „Religious Foundations of Empress Athenais Eudocia in Palestine”, w: Kamilla Twardowska, Maciej Salamon, Sławomir Sprawski, Michał Stachura, Stanisław Turlej (red.), *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues. Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2014), 307–317.
- Twardowska, Kamilla. „The Church Foundations of Empress Pulcheria in Constantinople According to Theodore Lector’s Church

- History and Other Contemporary Sources”, *Res Gestae*, Vol. 5, 2017, 85–91.
- Urbaniec, Arkadiusz. „Wizerunek papieża Wigiliusza w Brewiarium Liberatusa z Kartaginy i kronice Wiktora z Tonnunny”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, t. 142.1, 2015, 33–37.
- Wolff, Robert L. “A Footnote to an Incident of the Latin Occupation of Constantinople. The Church and the Icon of the Hodegetria”, *Traditio*, Vol. 6, 1948, 319–328.
- Wolińska, Teresa. „Cesarska purpura albo śmierć. Teodora”, w: Małgorzata B. Leszka, Mirosław J. Leszka, *Bazylika. Świat bizantyńskich cesarzowych. IV–XV wiek*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), 222–241.

ARKADIUSZ URBANIEC

<https://orcid.org/0000-0002-5261-2629>

Uniwersytet Pedagogiczny

im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Postać cesarzowej Teodory w źródłach łacińskich (*Chronicon* Wiktora z Tunnuny, *Breviarium Liberatusa z Kartaginy* oraz *Liber Pontificalis*)

Streszczenie

Poniższy artykuł stanowi analizę sposobów przedstawiania cesarzowej Teodory – żony cesarza Justyniana i najpopularniejszej kobiety w dziejach Bizancjum – we współczesnych jej źródłach łacińskich. Wiktor z Tunnuny, Liberatus z Kartaginy, a także autor wybranych biogramów w *Liber Pontificalis* koncentrowali się w swoich dziełach przede wszystkim na kwestiach polityki religijnej imperium i przez ten pryzmat opisywali osobę władczyni. Rozważania dotyczące równoległej miafizycznej tradycji źródłowej pozwalają na wysunięcie hipotezy o schematyzmie kreowania wizerunku Teodory jako głównego wroga chalcedońskiej ortodoksji.

Słowa kluczowe: cesarzowa Teodora, późnoantyczna historiografia łacińska, miafizyci

**THE EMPRESS THEODORA IN LATIN SOURCES
(CHRONICON OF VICTOR OF TUNNUNA,
BREVIARIUM BY LIBERATUS OF CARTHAGE
AND LIBER PONTIFICALIS)**

Abstract

The following article analyzes the presentation of Empress Theodora – the wife of Emperor Justinian and the most popular woman in the history of Byzantium – in contemporary Latin sources. Victor of Tunnuna, Liberatus of Carthage, and the author of selected biographies in *Liber Pontificalis* focused in their works primarily on the issues of religious policy of the empire and described the person of the ruler throughout this prism. Considerations on the parallel monophysite source tradition allow for a hypothesis about the schematicism of creating the image of Theodora as the main enemy of Chalcedonian orthodoxy.

Keywords: Empress Theodora, late antiquity Latin historiography, Monophysites

Teodora, żona cesarza Justyniana i augusta imperium rzymskiego w latach 527–548, należy do najbardziej rozpoznawalnych w kulturze europejskiej postaci związanych z dziejami Bizancjum¹. „Sprawca” jej popularności stał się w dużej mierze Prokopiusz z Cezarei, który w przypisywanym mu generalnie w dyskursie naukowym dziele *Anecdota (Historia Arcana)* przedstawił postać cesarzowej z jednoznacznie negatywnej strony, skupiając się na pejoratywnych cechach jej charakteru, oskarżając o bezwzględność, niemoralność, intryganctwo, wyuzdanie seksualne oraz zbrodniczość działań i ich motywów². Prokopiusz w swojej narracji w sposób uproszczony traktował jednak jedną z ważniejszych dziedzin wspólnej aktywności cesarskiej pary – mianowicie politykę religijną, mającą fundamentalne znaczenie dla innych autorów tworzących w schyłkowym okresie sporu chrystologicznego, toczącego się pomiędzy zwolennikami postanowień soboru chalcedońskiego-

¹ Clive Foss, “The Empress Theodora”, *Byzantium*, Vol. 72, 2002, 141: „Theodora, the whore who became empress, is probably the most famous, certainly the most notorious figure in the millennial history of the Byzantine empire”.

² Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, (London–New York: Routledge, 2005), 2–17 (ogólne zagadnienia dotyczące datowania i kompozycji dzieł autora), 47–65 (o *Anecdota*), 66–82 (o wizerunku Teodory w tym dziele).

go a miafizytami³. Teodora reprezentująca konsekwentnie postawę antychalcedońską (w przeciwieństwie do jej męża Justyniana)⁴ stała się bohaterką tradycji miafizyckiej z jednej strony, z drugiej natomiast głównym wrogiem ortodoksyjnego (chalcedońskiego) Kościoła, szczególnie we współczesnych jej dziełach autorów zachodnich: Wiktora z Tunnuny i Liberatusa z Kartaginy oraz zbliżonego chronologicznie *Liber Pontificalis*.

Tradycja miafizycka

Wizerunek cesarzowej w tradycji syryjskiej (czyli w regionie, który w drugiej połowie VI w. stał się obok Egiptu głównym ośrodkiem miafizytyzmu) kształtowany był przede wszystkim przez dwa współczesne jej źródła (równoległe z analizowaną w niniejszym artykule tradycją łacińską): dzieła Jana z Efezu (zachowana fragmentarycznie *Historia kościelna, Żywoty wschodnich świętych*)⁵ oraz Pseudo-Zachariasza

³ Greckie źródła świeckie (z wyjątkiem Prokopiusza z Cezarei) generalnie nie poświęcają cesarzowej zbyt wiele uwagi, np. Jan Lydos, *De magistratibus*; Jan Malalas, *Chronographia; Chronicon Paschale*. Ewagriusz Scholastyk – prochalcedoński autor historii kościelnej – w zdecydowanie lepszym świetle przedstawia Teodorę, wspierającą miafizytów, niż jej ortodoksyjnego męża Justyniana, por. Charles Pazdernik, “«Our Most Pious Consort Given us by God»: Dissident Reactions to the Partnership of Justinian and Theodora, AD 525–549”, *Classical Antiquity*, Vol. 13, 1994, 264–266.

⁴ Kwestia przyjęcia poglądów miafizyckich przez Teodorę lub też wychowanie jej w tej doktrynie budzi kontrowersje badawcze. W dyskursie pojawia się pogląd oparty na narracji Prokopiusza z Cezarei w *Anecdota* 9.27–28, mówiący o tym, że do nawrócenia Teodory doszło w Aleksandrii, być może za sprawą Sewerusa z Antiochii, por. np. Robert Browning, *Justynian i Teodora*, przeł. Maria Boduszyńska-Borowikowa, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1996), 68; Susan Ashbrook Harvey, “Theodora the «believing queen»: A study in Syriac historiographical tradition”, *Hugoye*, Vol. 4.2, 2001, 213–214; źródła takiego stanowiska badaczy wskazuje Clive Foss, “The Empress Theodora”, 166–167. Właściwie historyk z Cezarei opisuje we wspomnianym passusie jedynie podróż przyszłej cesarzowej do Libii w charakterze nałożnicy namiestnika Hecebolusa, skąd wygnana wróciła do Konstantynopola – jej ewentualny powrót przez stolicę Egiptu i dokonana w tym mieście konwersja jest wyłącznie konstrukcją historiograficzną.

⁵ Jan z Efezu – urodzony ok. 507 r., pochodził z okolic Amidy i został wychowany w miafizyckim klasztorze. Już jako członek wspólnoty monastycznej doświadczył prześladowań w czasach panowania Justyna, natomiast w 529 r. został wyświęcony na diakona przez Jana biskupa Tella – jednego z czołowych przedstawicieli miafizytów. Około 534 r. zamieszkał w Konstantynopolu i został protegowanym cesarzowej Teodory, natomiast Justynian wysłał go w 542 r. do Azji Mniejszej w celu nawracania licznych w tym rejonie pogan. W 558 r. został tytularnym biskupem Efezu, jednak po wstąpieniu na tron Justyna II został okresowo uwięziony i odzyskał wolność dopiero po elekcji cesarskiej Tyberiusza II. Zmarł w okresie rządów Maurycjusza, po 588 r. Jan był autorem żywotów mnichów miafizyckich oraz historii kościelnej, z której w całości zachowała się część trzecia, natomiast fragmenty części

Retora (*Historia Ecclesiastica*)⁶, skupiających się na wybranych aspektach aktywności władczyni. W *Żywotach wschodnich świętych* w biografii Tomasza i Stefana Teodora występuje jako orędowniczka miafizytów jeszcze przed objęciem tronu imperium przez cesarza Justyniana⁷. W momencie, gdy cesarz Justyn w 519 r. zmienił kurs polityki religijnej Cesarstwa, miafizycy duchowni znaleźli się na wygnaniu – taki los spotkał również biskupa Amidy imieniem Mare, który wraz ze swoimi diakonami i *notarij* został zesłany do Petry. Trudne warunki bytowe zmusiły biskupa do wysłania swojego diakona Stefana do Konstantynopola w celu uzyskania przeniesienia w dogodniejsze do życia miejsce. Duchowny po przybyciu do stolicy udał się wprost do Teodory, wywodzącej się z domu publicznego (πορνεϊόν), będącej w tym czasie patrycjuszką i żoną magistra *militum praesentalis* Justyniana – cesarskiego siostrzeńca i również patrycjusza⁸. Misja Stefana zakończyła się sukcesem, gdyż patrycjuszka poprosiła swojego męża, aby przekonał cesarza do zmiany miejsca wygnania Mare i jego towarzyszy – w konsekwencji biskup Amidy trafił do Aleksandrii. Po jego śmierci Stefan został wezwany (wysłano tym celu *magistriani* – urzędników *magistra officiorum*, być może *agentes in rebus*) nad Bosfor przez Teodorę, która w międzyczasie została cesarzową, aby

drugiej zachowały się w charakterze wyciągów w późniejszych kronikach syryjskich: Pseudo-Dionizego, Eliasza z Nisibis, *Kronice* z 846 r., Michała Syryjczyka oraz w *Kronice* z 1234 r., por. Paweł Janiszewski, „Historiografia późnego antyku (koniec III – połowa VII w.)”, w: Ewa Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, t. 3, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999), 120–121; Susan Ashbrook Harvey, „Theodora the «believing queen»”, 220–221, przyp. 34. Obszernie na temat *Żywotów świętych* w: Susan Ashbrook Harvey, *Asceticism and Society in Crisis: John of Ephesus and the Lives of the Eastern Saints*, (Berkeley: University of California Press, 1990).

⁶ *Historia Ecclesiastica* została prawdopodobnie napisana w 568/569 r. w języku syryjskim przez anonimowego miafizyckiego mnicha z Amidy, który zawarł w swojej pracy również dzieło Zachariasza Retora, obejmujące lata 450–491 i kontynuowane następnie na podstawie niezidentyfikowanych źródeł. Wyczerpujące przedstawienie dyskursu naukowego dotyczącego dzieła Zachariasza i jego kontynuatora zawiera tłumaczenie angielskie: Geoffrey Greatrex (ed.), *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2011).

⁷ Jan z Efezu, *Żywoty świętych*, XIII.

⁸ Ibidem, s. 189, stosuje wobec Justyniana ogólny termin στρατηλάτης, por. Susan Ashbrook Harvey, „Theodora the «believing queen»”, 222. Przyszły cesarz należał początkowo do *scholae palatinae*, po elekcji swojego wuja służył w *candidati*, natomiast tytuł *comes et magister militum praesentalis* pojawił się na jego dyptychu konsularnym z 521 r., por. John Robert Martindale (ed.), *The Prosopography of the Later Roman Empire* (dalej: *PLRE*), Vol. 2 (395–527), (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 646–647. Ślub Justyniana i Teodory odbył się w 525 r., zatem opisywane przez autora wydarzenia rozgrywały się pomiędzy 525 a 527 r.

ze względu na swoje przymioty duchowe i ascetyczny styl życia został w jej pałacu w charakterze doradcy – zarówno Teodora, jak i Justynian zachwyceni osobą świętego wypełniali wszystkie jego polecenia⁹. Jan z Efezu częstokroć wymienia augustę jako protektorkę miafizytów, pomimo że nie jest ona głównym przedmiotem jego narracji, obok relacji z jej działalnością dobroczynnej – będącej wyrazem osobistej pobożności¹⁰. Wskazuje jednak także na jej aktywność polityczną w kontekście szerszej polityki religijnej Cesarstwa. Prawdopodobnie ok. 542 r. dowódca *foederati* (φύλαρχος), składających się z arabskich Gassanidów, Hirith zwrócił się do augusty z prośbą o przysłanie miafizyckich duchownych, gdyż kler tego obszaru został rozproszony przez prześladowania. Teodora zezwoliła deponowanemu biskupowi Aleksandrii Teodozjuszowi (przebywającemu w Konstantynopolu i stojącemu na czele antychalcedończyków) na konsekrowanie Teodora i Jakuba Baradaeusa na biskupów (przypuszczalnie odpowiednio Bostry i Edessy)¹¹. Podobną akcję koordynowała Teodora w odniesieniu do północnej Nubii, zamieszkiwanej przez plemiona Nobadów. Według relacji *Historii kościelnej* Jana z Efezu wśród duchownych związanych z miafizyckim biskupem Aleksandrii Teodozjuszem znajdował się także prezbiter Julian pragnący

⁹ Jan z Efezu, *Żywoty świętych*, XIII, 207–212. Na temat tworzącej się w Konstantynopolu na początku rządów Justyniana wspólnoty miafizyckiej i roli cesarzowej Teodory w jej rozwoju zob. Susan Ashbrook Harvey, *Asceticism and Society in Crisis*, 86–93, 181–184.

¹⁰ Np. Jan z Efezu, *Żywoty świętych*, X, 157: korespondencja z perską królową w sprawie herezji nestoriańskiej obecnej w państwie Sasanidów, por. Prokopiusz, *Anecdota* 2.32–2.37; LI, 160–161: fundowanie szpitali. Dobroczynność cesarzowej poświadczają także inne źródła bizantyńskie (świeckie, miafizyckie lub prochalcedońskie): Ewagriusz Scholastyk, *Historia Ecclesiastica*, IV.10 (darowizny także na rzecz chalcedończyków); Jan Malalas, *Chronographia*, XVII.19: fundowanie budynków w Antiochii, XVIII.23–25: ratowanie młodych dziewczyn przed prostytutką, por. Jan z Nikii, *Chronicon*, 93.3; Prokopiusz, *De aedificiis* I.9.

¹¹ Jan z Efezu, *Żywoty świętych*, L, 153–158, por. Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Vol. 1–2, (Paris–Bruxelles–Amsterdam: Desclée de Brouwer, 1949), 624–625; William H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 285; Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, 78; idem, “Justin and Justinian I”, w: Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins, Michael Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. 14: *Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 79; Clive Foss, “The Empress Theodora”, 144; Susan Ashbrook Harvey, *Asceticism and Society in Crisis*, 105; eadem, “Theodora the believing queen”, 225; Lucas van Rompay, “Society and Community in the Christian East”, w: Michael Mass (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 248–249. Na temat Haritha (Arethasa), zob. John Robert Martindale (ed.), *PLRE*, III, 527–641, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 111–113. Prześladowania miafizytów, o których wspomniał autor, zostały przypuszczalnie przeprowadzone przez Efrema, biskupa Antiochii, przy wsparciu aparatu państwowego, por. Pseudo-Zachariasz Retor, *Historia Ecclesiastica*, X.1, 399–400.

nawrócić mieszkańców Nubii najeżdżających rzymską Tebaidę w południowym Egipcie. Aby uzyskać poparcie dla swojego projektu, udał się on do cesarzowej, która przyjęła te wieści z radością i poinformowała o całej sprawie cesarza Justyniana. Jednak ten, gdy dowiedział się, że misjonarz *in spe* odrzuca postanowienia soboru chalcedońskiego, wysłał własną misję z listem do króla Nobadów, która wcześniej miała uzyskać pomoc duksa Tebaidy. Teodora postanowiła uprzedzić Justyniana i napisała własny list do dowódcy wojskowego w południowym Egipcie, w którym informowała go bezpośrednio o tym, że zarówno ona, jak i cesarz wysyłają odrębne misje, jednak prezbiter Julian ma dotrzeć do Nubii pierwszy – inaczej *dux*, będący adresatem listu, straci głowę. Z obawy przed gniewem augusty dowódca zatrzymał wysłanników Justyniana pod pretekstem zorganizowania eskorty, a gdy tylko miafizycki duchowny dotarł do Nubii, poinformował ich o całej sytuacji i wysłał do Nobadów – jednak plemię to przyjęło już doktrynę miafizycką, zatem cesarska misja nie osiągnęła zamierzonych celów¹². Passusy dotyczące działalności misyjnej na Wschodzie i w Afryce ujawniają wizję Jana z Efezu odnośnie do możliwości politycznych Teodory, wzajemnych relacji cesarskiej pary, a także bezwzględności cesarzowej w sprawach dotyczących rozprzestrzeniania wiary zgodnej z doktryną miafizycką (groźby kierowane względem duksa Thebais).

Narracja Pseudo-Zachariasza Retora, w jeszcze większym stopniu niż Jana z Efezu, umieszcza Teodorę na marginesie swojego głównego nurtu. Cesarzowa występuje przede wszystkim jako patronka zwolenników jednej natury w Chrystusie, w kontekście działań poszczególnych duchownych, jednak nie w roli podmiotu zdarzeń. Dwukrotnie autor przywołuje jej postać podczas opisu działań Sewerusa z Antiochii: w księdze IX augusta została przedstawiona jako admiratorka byłego syryjskiego biskupa, którego wyjątkowo ceniła. Przymyślnie to ona namówiła Justyniana, aby wezwał Sewerusa do Konstantynopola pod koniec 535 r., natomiast w przytoczonym liście wspomnianego duchownego do szeroko rozumianego kleru wschodniego (w którym wyjaśniał powody opusz-

¹² Jan z Efezu, *Historia Ecclesiastica*, IV.6–8, por. Lucas van Rompay, “Society and Community in the Christian East”, 250; Richard Price, “The Ecclesiastical Policy of the Emperor Justinian”, w: Richard Price (ed.), *The Acts of the Council of Constantinople of 553*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2009), 15; Clive Foss, “The Empress Theodora”, 144; Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, 79; Charles Pazdernik, “Our Most Pious Consort Given us by God”, 280.

czenia stolicy), znajduje się informacja o protekcji, jaką roztaczała nad nim Teodora, będąca osobą bogobojną i pobożną¹³. Księgę *X Historia Ecclesiastica* otwiera passus dotyczący sytuacji miafizytów w Konstantynopolu (szczególnie ich przywódcy Teodozjusza z Aleksandrii), których los był przedmiotem szczególnej troski augusty, zapewniającej im schronienie przed prześladowaniami¹⁴. Inny charakter posiada fragment dotyczący przyczyn depozycji chalcedońskiego biskupa Aleksandrii Piotra: Pseudo-Zachariasz przekazuje, że był on jednym z bardziej aktywnych prześladowców religijnych (obok Efrema z Antiochii), jednak jego kariera została przerwana w momencie, gdy zamknął w łaźni i spowodował uduszenie przeciwnego mu archidiacona, natomiast syna swojej ofiary uwięził, aby jego zbrodnia nie została ujawniona. Więzień uciekł i udał się do Konstantynopola, aby przedstawić sprawę cesarzowej Teodorze. W konsekwencji do Egiptu zostali wysłani Efrema z Antiochii oraz Abraham Bar Kaili, którzy po zbadaniu okoliczności śmierci archidiacona deponowali Piotra i osadzili na jego miejscu palestyńskiego mnicha Zoilusa¹⁵. Pomimo tego, że inne źródła przedstawiają w odmienny sposób i bardziej szczegółowo bieg opisywanych wydarzeń, to w relacji Pseudo-Zachariasza rola Teodory w upadku Pawła jest niebagatelna – to do niej udał się w pierwszej kolejności uwięziony syn zamordowanego archidiacona i to przypuszczalnie ona skłoniła Justyniana do podjęcia zdecydowanych działań i ostatecznie usunięcia wrogiego miafizytom biskupa.

Oba współczesne źródła, których autorzy posiadali poglądy miafizyckie, jednoznacznie umieszczają Teodorę w roli patron-

¹³ Pseudo-Zachariasz Retor, *Historia Ecclesiastica*, IX.19, IX.20.

¹⁴ Ibidem, X.1.

¹⁵ Pseudo-Zachariasz Retor, *Historia Ecclesiastica*, X.1. Rozbudowaną narrację na ten temat przedstawił Prokopiusz z Cezarei w *Anecdota* 27.3–19 oraz Liberatus z Kartaginy, *Breviarium*, XXIII, 139–140: biskup Aleksandrii Piotr planował usunięcie magistra *militum vacans* i duksa Egiptu Heliasa (*PLRE*, III, 437–438), jednak jego zamiary zostały ujawnione przez pewnego diakona, Psoisa, którego w konsekwencji Piotr rozkazał uwięzić prefektowi *augustalis* Rhodonowi (ibidem, 1083–1084). Przekupiony przez Arseniusza prefekt polecił torturować diakona (bez wiedzy Pawła), w efekcie zastosowanych środków więzień zmarł. Za pośrednictwem rodziny Psoisa sprawa trafiła do cesarza Justyniana, który pozbawił urzędu Rhodona (mianując w jego miejsce Liberiusza), a także rozkazał depozycję biskupa Pawła, gdyż w trakcie śledztwa prefekt powoływał się na polecenia biskupa Aleksandrii. Ostatecznie Rhodon został stracony w Konstantynopolu, por. Jean Maspero, *Histoire des patriarches d'Alexandrie depuis la mort de l'empereur Anastase jusqu'à la réconciliation des églises jacobites*, (Paris: É. Champion, 1923), 136–151; Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 389–391. Wersja Pseudo-Zachariasza Retora jest zatem przypuszczalnie niedokładnym powtórzeniem zasłyszanych pogłosek na temat upadku patriarchy Piotra.

ki swoich współwyznawców, inaczej wszakże rozkładając akcenty. Jan z Efezu, będący blisko cesarskiego dworu, dostrzegał aktywność cesarzowej na polu polityki religijnej, przejmowania przez nią inicjatywy oraz konsekwencję w dążeniu do realizacji celu (także z perspektywą stosowania przemocy) – m.in. zakończone powodzeniem misje w Arabii i Nubii, a także przeniesienie biskupa Amidy w dogodniejsze miejsce odosobnienia. W tym przypadku augusta wykorzystywała autorytet swojej monarszej władzy w celu ochrony miafizytów, przeciwstawiając się nawet cesarzowi. Narracja Pseudo-Zachariasza przypisuje jej postawę raczej bierną, charakteryzującą się reagowaniem na zaistniałe sytuacje, a nie ich samodzielne kreowanie – tym samym polityczne zdolności Teodory nie zostały w tym dziele wyeksponowane. Pisma Jana z Efezu oraz Pseudo-Zachariasza stały się podstawą do powstania tradycji na terenie Syrii, która znacznie ewoluowała na przestrzeni wieków, dodając wiele wątków i rozbudowując te funkcjonujące w VI w. Apogeum kreowania znaczenia cesarzowej dla Kościoła miafizyckiego nastąpiło prawdopodobnie w XII w. w kronice Michała Syryjczyka, korzystającego wprost ze źródeł współczesnych opisywanym wydarzeniom¹⁶. Augusta stała się w niej gorliwą obrończynią wiary, przeciwstawioną bezpośrednio w narracji swojemu mężowi Justynianowi – charakteryzującemu się chwiejną postawą oraz skłonnością do wspierania chalcedońskiej herezji¹⁷. Michał Syryjczyk świadomie kreował postać Teodory jako przykład do naśladowania, z czym nie korespondowała wzmianka Jana z Efezu na temat pochodzenia cesarzowej z *πορνεϊόν* – autor zdecydował się zatem na stworzenie nowej wersji jej młodości, w której była ona słynącą z urody dziewczyną córką miafizyckiego kapłana, którą pragnął pojąć za żonę przebywający w tym czasie na Wschodzie magister *militum* Justynian. Ojciec Teodory postawił jednak warunek: miała ona w przyszłości zachować swoją ortodoksyjną wiarę i nie przyjmować postanowień

¹⁶ Susan Ashbrook Harvey, "Theodora the «believing queen»", 216, przyp. 23.

¹⁷ Taki wydzźwięk posiada passus Jana z Efezu, *Żywoty świętych*, XVII, wykorzystany również przez Michała Syryjczyka, *Chronica* 9.23, w którym Justynian, rozpoczynając przesładowania miafizytów, zapada na ciężką chorobę, z której leczy go asceta Z'ura – na prośbę cesarzowej Teodory, por. Susan Ashbrook Harvey, *Asceticism and Society in Crisis*, 84–85; William H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement*, 270–272; Charles Pazdernik, "Our Most Pious Consort Given us by God", 276.

chalcedońskich – warunek ten został w wersji opracowanej przypuszczalnie przez Michała Syryjczyka spełniony¹⁸.

Źródła miafizyckie, determinowane przynależnością Teodory do określonej grupy wyznaniowej, przedstawiają ją wyłącznie w pozytywnym świetle, podobnie zresztą jak pozostałe przekazy wschodnie (z wyjątkiem *Anecdota Prokopiusza z Cezarei*). Zupełnie inny wizerunek kreują natomiast łacińskie źródła kościelne, których autorzy byli zaangażowani w obronę chalcedońskiej ortodoksji. Relacje Wiktora z Tunnuny, Liberatusa z Kartaginy oraz *Liber Pontificalis* dostarczają nowych danych poprzez umieszczenie cesarzowej w kontekstach, w których nie była ona obecna z punktu widzenia Konstantynopola.

Wiktor z Tunnuny

Chronicon jest jedynym znanym dziełem afrykańskiego biskupa z miasta Tunnuna, obejmującym lata 444–565 (w zachowanej wersji) i będącym kontynuacją kroniki Prospera z Akwitanii. Celem jej napisania była polemika z przeciwnikami soboru w Chalcedonie: w pierwszej kolejności z miafizytami, a następnie ośrodkami dążącymi do potępienia „Trzech rozdziałów”. Fragmentaryczne informacje na temat autora zawarte są prawie wyłącznie w jego dziele: był on zaangażowany w obronę potępionych przez cesarza dzieł antiocheńskich teologów, z racji czego został w latach 50. VI w. uwięziony w Afryce, następnie zesłany do Egiptu, a ostatecznie osadzony w jednym z konstantynopolitańskich klasztorów, gdzie doznał śmierci Justyniana¹⁹. Osobiste przeżycia wpłynęły zasadniczo na stosunek Wiktora do cesarzowej Teodory, przede wszystkim

¹⁸ Charles Pazdernik, “Our Most Pious Consort Given us by God”, 273, przyp. 71, daje mylne wrażenie, że tradycja ta powstała w IX lub nawet VI w. Susan Ashbrook Harvey, “Theodora the «believing queen»”, 216, przyp. 24 podjęła polemikę w tym względzie, por. *PLRE*, III, 1240.

¹⁹ Krótki i niepełny życiorys Wiktora znajduje się w dziele Izydora z Sewilli, *De viris illustribus*, xxv. Najnowszy wykaz publikacji badawczych odnośnie do tej postaci znajduje się w: Rafał Kosiński, „Wiktor z Tunnuny Kronika”, w: Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamila Twardowska (red.), *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019), 133–143, por. także Averil Cameron, “Byzantine Africa: The Literary Evidence”, w: John H. Humphrey (ed.), *University of Michigan Excavations at Carthage*, Vol. 7, (Ann Arbor: University of Michigan, 1982), 29–62; Antonio Placanic, “Da Cartagine a Bisanzio: per la biografia di Vittore Tunnunense”, *Vetera Christianorum*, Vol. 26, 1989, 327–336.

przez pryzmat zajmowania odmiennych stanowisk w sporze chry-stologicznym.

Narracja Wiktora z Tunnuny, opisującego sytuację Kościoła, m.in. w latach 30. i 40. VI w., z perspektywy przeciwnika cesarskiej polityki potępienia „Trzech rozdziałów”, czyni z Teodory głównego wroga postanowień soboru chalcedońskiego. Afrykański biskup poświęca jej stosunkowo dużo uwagi, rejestrując moment wstąpienia cesarzowej na tron u boku Justyniana: *Romanorum LII Iustinianus regnavit annis XXXVIII mensis VII, huic errat uxor vocabulo Theodora*²⁰, skupiając się następnie na wybranych aspektach prowadzonej polityki religijnej. W pierwszej kolejności imię Teodory pojawia się w kontekście sporu o recepcję formuły teopaschistycznej²¹, przyjmowanej przez zwolenników Sewerusa z Antiochii jako potwierdzenie istnienia jednej natury Chrystusa, w opozycji do neochalcedończyków pragnących interpretować chrystologię Cyryla z Aleksandrii w duchu diofizyckim²². Wiktor

²⁰ Wiktor z Tunnuny, *Chronicon*, a. 527. *Chronicon Paschale*, a. 527 podaje krótszą długość rządów Justyniana: 38 lat i 11 miesięcy, natomiast Jan Malalas, *Chronographia*, 425.1–5 dokonuje poprawnych obliczeń, ustalając okres panowania cesarza na 38 lat i 8 miesięcy.

²¹ Po raz pierwszy formuła *unus ex trinitate incamatus* pojawiła się w pismach biskupa Konstantynopola Proclusa (434–446). W 519 r. do stolicy przybyła grupa mnichów z prowincji *Scythia Minor* (ich pojawienie się nad Bosforem związane było przypuszczalnie z działalnością ich protektora magistra *militum* Witaliana), która zaproponowała rozwiązanie konfliktu doktrynalnego pomiędzy miafizytami i zwolennikami soboru chalcedońskiego poprzez ochronę Chalcedonu przed oskarżeniami o konotacje nestoriańskie – interpretowali zatem postanowienia soborowe w duchu neochalcedońskim (z pełną akceptacją teologii cyryliańskiej). Ich interpretacja chrystologii została odrzucona m.in. przez obecnych w stolicy legatów papieskich oraz bratanka cesarza Justyna – Justyniana. W dalszej kolejności mnisi udali się z apelacją do Rzymu, aby uzyskać poparcie papieża Hormizdasa dla swojej sprawy, tam jednak również spotkali się z odmową, pomimo że w tym czasie Justynian zmienił front i zaczął naciskać na biskupa Rzymu w celu przyjęcia formuły *unus ex trinitate passus est*, do czego ostatecznie doszło dopiero za pontyfikatu Jana II w 533 r., por. Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 228–230; William H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement*, 244–245; Claire Sotinel, “Emperors and Popes in the Sixth Century: The Western View”, w: Michael Mass (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 272–273; Mischa Meier, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003), 215–223; Alois Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, Vol. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590–604)*, part 2: *The Church of Constantinople in the Sixth Century*, (Louisville: Westminster John Knox Press, 1995), 318–343; Hartmut Leppin, *Justinian das christliche experiment*, (Stuttgart: Klett-Cotta Verlag, 2011), 182 (ogólnie o formule). Na temat przeciwników i zwolenników formuły zaproponowanej przez mnichów scytyjskich w Konstantynopolu zob. Maciej Salamon, „Mnisi scytyjscy w Konstantynopolu (519–520 r.)”, *Balkanica Posnaniensia*, t. 1, 1984, 325–338.

²² Na temat dyskursu pomiędzy Sewerusem z Antiochii a neochalcedończykami zob. Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 22–24, 28–52; Pauline Allen, C.T.R. Hayward,

używa na określenie sewerian sformułowania: *Theodora Augustae factio*, wskazując tym samym na nadrzędną rolę cesarzowej w ruchu miafizyckim – domagali się oni wprowadzenia bezwarunkowo formuły *unus ex Trinitate passus est* rozumianej dosłownie (a nie warunkowo), która miałaby obowiązywać wszystkich mieszkańców Cesarstwa²³, co w konsekwencji stało się przyczyną usuwania z kościołów diofizyckich duchownych, a z klasztorów mnichów, uznających decyzje czterech pierwszych soborów powszechnych za wystarczające²⁴. Wspomniane w tym fragmencie prawo powszechne jest prawdopodobnie tożsame z ustawą Justyniana wydaną przypuszczalnie w 527 r.²⁵ W tym edykcie przyjmującym formę *credo* podkreślone jest cierpienie Chrystusa, konsubstancjalność Trójcy Świętej, potępione są poglądy Nestoriusza i znajdująca się na drugim biegunie sporu chrystologia Eutychesa, jednak brakuje wskazania, czy *Logos* po wcieleniu posiadał jedną, czy dwie natury. Podobną wymowę mają kolejne ustawy opublikowane

Severus of Antioch, (London–New York: Routledge, 2004), 39–46. Próba kompromisu doktrynalnego nastąpiła podczas tzw. *Collatio cum Severianis* (dyskusja pomiędzy sześcioma biskupami miafizyckimi i sześcioma biskupami popierającymi Chalcedon), które miało miejsce w Konstantynopolu w 532 r. i odbyło się przypuszczalnie z inicjatywy Teodory, por. Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 345; szerzej na temat tej dysputy teologicznej pod auspicjami Justyniana zob. Louise Duchesne, “Les protégés de Théodora”, *Mélanges d’archéologie et d’histoire de l’École française de Rome*, Vol. 35, 1915, 60–63; William H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement*, 264–267; Patrick T. Gray, “The Legacy of Chalcedon: Christological Problems and Their Significance”, w: Michael Mass (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 229–230; Richard Price, “The Ecclesiastical Policy of the Emperor Justinian”, 10–12; Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 232–248. Na temat stosunku sewerian do cesarza Justyniana zob. Nestor Kavvadas, “Severus of Antioch and Changing Miaphysite Attitudes toward Byzantium”, w: John D’Alton, Youhanna Youssef (eds.), *Severus of Antioch. His Life and Times*, (Boston: Brill, 2016), 132–133.

²³ Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 338, przyp. 96 na podstawie analizowanego passusu kroniki Wiktora uważa, że wprowadzenia formuły teopaschistycznej domagała się bezwarunkowo cesarzowa Teodora, jednak tekst nie zawiera takiego sformułowania *expressis verbis*. W trakcie *Collatio cum Severianis* w 532 r. strona chalcedońska była oskarżana przez przeciwników o negowanie faktu cierpienia Boga w ciele, por. ibidem, 339. Formuła teopaschistyczna w rozumieniu bezwarunkowym zakładała cierpienie wcielonego *Logosu* jako jednego z Trójcy, warunkowe przyjęcie tego sformułowania akcentowało cierpienie ludzkiej natury Chrystusa.

²⁴ Represje po legislacyjnym wprowadzeniu formuły teopasyjnej uderzyły m.in. w klasztor akoimetów – popierających ściśle diofizycką interpretację postanowień soboru chalcedońskiego, por. Maciej Salamon, „Mniisi scytyjscy”, 331–332; Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 342; Mischa Meier, *Das andere Zeitalter Justinians*, 219; Patrick T. Gray, *The Defense of Chalcedon in the East*, (Leiden: Brill, 1979), 57–58.

²⁵ CJ I.1.5, por. Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 339; Mischa Meier, *Das andere Zeitalter Justinians*, 218.

w Konstantynopolu 15 marca i 1 kwietnia 533 r. (a zatem już po *Collatio cum Severianis*), skierowane do większości Kościołów (od stolicy, poprzez Azję Mniejszą i Palestynę, do Aleksandrii), gdzie również wyrażona została formuła *unus ex Trinitate*, bez bezpośredniego poruszania kwestii natur Chrystusa²⁶. Dążeniem Justyniana było ponowne zjednoczenie Kościoła poprzez kompromis pomiędzy chalcedończykami a miafizytami, natomiast Wiktor zdaje się interpretować dodanie formuły teopaschistycznej jako przejaw wpływu sewerian, reprezentowanych przez Teodorę, na dworze cesarskim, a sam aspekt teologiczny jako wymierzony w uchwały soboru chalcedońskiego. Takie nastawienie mogło wynikać przede wszystkim z dystansu czasowego, dzielącego opisywane wydarzenia od momentu komponowania *Chronicon* przez autora, na którego recepcję znanej z autopsji przeszłości, wpływały późniejsze decyzje cesarza odnośnie do potępienia „Trzech rozdziałów”, gdyż Wiktor w swojej kronice nie rejestruje aktywności mnichów scytyjskich w Konstantynopolu w latach 20. VI w., a przypuszczalnie sam mógł podzielać warunkową akceptację formuły w rozumieniu neochalcedońskim.

Postać cesarzowej pojawia się ponownie w *Chronicon* w związku ze śmiercią biskupa Konstantynopola Epifaniasza w 535 r. i objęciem tronu patriarszego przez protegowanego Teodory Antymiusza, biskupa Trebizondy²⁷. Opis tego wydarzenia w ujęciu Wiktora ma charakter zwięzłego zapisu kronikarskiego (właściwego typologii dzieła), gdyż poza stwierdzeniem faktu zgonu biskupa i wskazaniem ponadto jego poprzednika, autor przekazuje, że biskupstwo stolicy objął Antymiusz – *factione Theodora Augustae*²⁸. Użycie

²⁶ CJ I.1.6–7, por. Mischa Meier, *Das andere Zeitalter Justinians*, 219; Charles Pazdernik, “Our Most Pious Consort Given us by God”, 259, zob. również pełną treść edyktu w *Chronicon Paschale*, a. 533. Rolą władcy w cesarstwie chrześcijańskim było zwoływanie synodów, na których była ustalana definicja wiary – zamieniająca się następnie w imperialne prawo, zob. John Meyendorff, “Justinian, the Empire and the Church”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 22, 1968, 46. Decyzja w sprawie wprowadzenia doktryny teopaschistycznej do ortodoksji, podjęta przez Justyniana, wpisuje się w powyższy schemat.

²⁷ Autor błędnie datuje to wydarzenie na 537 r. Antymiusz biskup Trapezuntu był uznawany za protegowanego Teodory już podczas *Collatio cum Severianis* w 532 r., pomimo że występował tam jako stronnik Chalcedonu, por. Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 231, przyp. 7, zob. również Hartmut Leppin, *Justinian das christliche experiment*, 183–184.

²⁸ Wiktor z Tunnuny, *Chronicon*, a. 537: *Epiphania episcopo Constantinopolitanae ecclesiae mortuo, qui Iohanni successerant, Anthimus episcopus Eutylianista Trapezontensis factione Theodora Augustae Constantinopolitanam pervadit Ecclesiam*. („Po śmierci biskupa Kościoła konstantynopolińskiego Epifaniasza, który nastąpił po Janie, Antymiusz biskup Tra-

w tym miejscu czasownika *pervadit* może zdradzać postawę biskupa Tunnuny wobec wymienionego ingresu, gdyż przy podobnych okazjach posługiwał się on najczęściej neutralnymi znaczeniowo sformułowaniami *ordinatur*²⁹ lub *suscepit*³⁰. Negatywne konotacje *pervado* w *Chronicon*, tłumaczonego jako „dotrzeć, osiągnąć”, ale też w przenośni „rozpowszechnić się, rozlać, ogarnąć, przejąć”, przypuszczalnie potwierdza fakt, że wspomniany czasownik w przypadku wyniesienia osoby na tron biskupi zastosował Wiktor wyłącznie w opisie depozycji prochalcedońskiego biskupa Aleksandrii Tymoteusza Salofakaliosa, dokonanej za zgodą uzurpatora Bazyliskosa przez miafizytę Tymoteusza Ailourusa, powracającego na zajmowane w czasach panowania cesarza Leona stanowisko³¹. Podobnie jak w kontekście teopaschizmu działanie Teodory nie jest określone w narracji jako bezpośrednie, ale domyślnie w oczach biskupa Tunnuny uchodziła ona prawdopodobnie za inicjatorkę obsadzenia centrum władzy stołecznego Kościoła przez swojego podopiecznego.

Kadencja Antymiusza trwała zaledwie rok, ponieważ na początku 536 r. do Konstantynopola przybył wysłannik króla Ostrogotów Teodahada³² papież Agapitus, który po niepowodzeniu swojej misji politycznej (cesarz Justynian nie zgodził się na przerwanie inwazji wojsk magistra *militum per Orientem* Belizariusza na Italię), skupił się na życiu religijnym stolicy państwa wschodniorzymskiego. Z powodu licznych skarg obozu prochalcedońskiego papież wezwał Antymiusza do złożenia pisemnego wyznania wiary oraz powrotu do opuszczonej siedziby biskupiej w Trebizondzie – wo-

pezuntu, [zwolennik] Eutychesa z faksji cesarzowej Teodory, Kościół konstantynopolitański przejął”).

²⁹ Por. Wiktor z Tunnuny, *Chronicon* a. 460, 463.1, 473.2, 473.4, 477.3, 480, 488.3, 491.2, 497.2, 497.3, 517, 520.1.

³⁰ Por. Wiktor z Tunnuny, *Chronicon* a. 450.4, 453.1, 465.1, 469, 490.1, 497.3, 509, 535.

³¹ Warianty tłumaczeń zwrotu, zob. Marian Plezia (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. 4, (Warszawa: PWN, 2007), 139. Opis powrotu Tymoteusza Ailourusa na tron biskupi Aleksandrii w narracji Wiktora z Tunnuny, *Chronicon*, a. 475.5, szerzej na temat odwołania miafizyckiego biskupa z wygnania przez Bazyliskosa oraz jego wpływie na powstanie tzw. *Encykliki* zob. Rafał Kosiński, *Emperor Zeno Religion and Politics*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2010), 82–91. Tłumacze tego passusu Wiktora w: Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamila Twardowska (red.), *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019), 157, przyjęli wariant przekładu zwrotu *pervado* jako „przejąć”, stosując zatem pejoratywne określenie kontekstu transferu na biskupim tronie w Aleksandrii.

³² Teodahad był królem Ostrogotów w latach 534–536, a podjęte przez niego działania: uwięzienie a następnie zamordowanie Amalasanty, której zawdzięczał tron, stały się bezpośrednią przyczyną interwencji bizantyńskiej w Italii, por. *PLRE* II, 1067–1068.

bec jego odmowy biskup Rzymu deponował go z zajmowanego stanowiska, co w perspektywie czasowej znalazło aprobatę cesarza. W kontekście opisu tych wydarzeń Wiktor z Tunnuny przedstawił lakoniczną wersję wydarzeń: Agapitus po przybyciu do Konstantynopola zdjął z urzędu Antymiusza jako niszczyciela Kościoła i wroga soboru chalcedońskiego, następnie pozbawił możliwości wejścia z nim w komunię cesarzową Teodorę – patronkę deponowanego biskupa, i wreszcie uczynił Menasa nowym patriarchą stolicy³³. W przeciwieństwie do poprzednich wzmianek na temat żony Justyniana tym razem Wiktor opisał ją jako bezpośredni przedmiot działania (ze strony papieża) oraz określił mianem patrona Antymiusza, czyli niejako wskazał jako główną inicjatorkę jego wyniesienia na tron biskupi. Brak komunii pomiędzy cesarzową a papieżem z perspektywy popierających postanowienia soboru chalcedońskiego uchodził przypuszczalnie za tożsamy z wykluczeniem Teodory ze wspólnoty oficjalnego Kościoła³⁴.

Konsekwencją działań Agapitusa była reorientacja polityki religijnej Justyniana i jednocześnie fiasko koncepcji unii pomiędzy kościołami wdrażanej przez Teodorę na podstawie formuły teopaschistycznej. Biskup Aleksandrii Teodozjusz, pomimo formalnej depozycji i relegacji do miasta Sycas w Tracji, nadal przebywał w stolicy i „swoim wiarołomstwem plamił prawie cały pałac i większą część królewskiego miasta”³⁵. W tym miejscu Wiktor nie sformułował wprost oskarżenia względem Teodory, która według źródeł

³³ Wiktor z Tunnuny, *Chronicon*, a. 540.1: *Agapitus archiepiscopus Romanus Constantinopolim venit et Anthimum episcopum Constantinopolitanae ecclesie perversorem Chalcedonensis synodi inimicum deponit. Theodoram Augustam eius patronam communione privat et Menam protinus Constantinopolitanae ecclesiae episcopum facit*. Wybór Antymiusza był niekanoniczny por. John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division. The Church 450–680 A.D.*, (New York: St. Vladimir’s Seminary Press, 1989), 226, przyp. 42; Hartmut Leppin, *Justinian das christliche experiment*, 184. O zagrożeniu dla partii chalcedońskiej poinformował papieża w liście bp Antiochii Efreem – Pseudo-Zachariasz, *Historia Ecclesiastica*, IX.15, 354; IX.19, 368–369, por. Ernest Walter Brooks, “The dates of the Alexandrine patriarchs Dioskoros, Timothy IV, and Theodosius”, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 12, 1903, 495–496; Charles Pazdernik, “Our Most Pious Consort Given us by God”, 259, przyp. 17. Reorientacja polityki religijnej Justyniana mogła wynikać z zaangażowania w sprawy Zachodu (inwazja na Italię) i chęci pozyskania tamtejszych mieszkańców, zdecydowanie popierających postanowienia soboru w Chalcedonie, por. Charles Pazdernik, “Our Most Pious Consort Given us by God”, 259.

³⁴ Sformułowanie Wiktora: *Theodoram Augustam eius patronam communione privat*, jako ekskomunikę cesarzowej potraktował Clive Foss, “The Empress Theodora”, 145.

³⁵ Wiktor z Tunnuny, *Chronicon*, a. 540.2: *sed Theodosius Constantinopolim Sycas relegatus totum paene palatium et maximam regiae urbis partem sua perfidia maculavit*.

miafizyckich umożliwiała duchownym z tego stronnictwa przebywanie w Konstantynopolu, w pałacu Hormizdasa, jednak kontekst passusu i sposób konstruowania narracji o cesarzowej umożliwiają wysnucie wniosku o wsparciu udzielonym Teodozjuszowi przez augustę.

W kronice biskupa Tunnuny zdecydowanie najdłuższa relacja, dotycząca Teodory, zawarta jest w opisie wyniesienia na tron biskupa Rzymu Wigiliusza. Cesarzowa będąca potajemnym wrogiem soboru chalcedońskiego, wraz ze swoją frakcją, doprowadziła do usunięcia papieża Sylweriusza³⁶ i zastąpienia go przez swojego popiecznika, czyli konstantynopolitańskiego apokryzariusza papieża Agapitusa Wigiliusza. Ingres kolejnego następcy świętego Piotra był możliwy dzięki swego rodzaju umowie pomiędzy Teodorą a kandydatem do objęcia biskupiego tronu w Rzymie: Wigiliusz w zamian za swoje wyniesienie sporządził dokument (którego istnienie było utrzymywane w tajemnicy) zawierający deklarację potępienia „Trzech rozdziałów”, czyli pism teologów ze szkoły antiocheńskiej: Teodora z Mompuestii, Teodoret z Cyru oraz Ibbasa z Edessy. W tym miejscu autor *Chronicon* prawdopodobnie popełnił anachronizm, gdyż kontrowersje dotyczące „Trzech rozdziałów” oficjalnie rozpoczęły się w 544 r. i pomimo że kwestia ta pojawiała się w polemikach teologicznych pomiędzy chalcedończykami i miafizytami już w czasach panowania cesarza Justyna, to jej obecność w układzie pomiędzy Teodorą i Wigiliuszem w 537 r. wydaje się mało prawdopodobna³⁷. Podniesienie sprawy sporu o „Trzy rozdziały” w kontekście papieskiej elekcji wynikało przypuszczalnie z osobistego zaangażowania Wiktora w obronę ortodoksyjności antiocheńskich teologów (w zakresie określonym przez ramy kanonów soboru chalcedońskiego) przy jednoczesnej zdecydowanej niechęci do wybranego z poparciem cesarzowej papieża, który został oskarżony

³⁶ Na temat wyboru Sylweriusza, zob. John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division*, 226–227; Arkadiusz Urbaniec, „Wizerunek papieża Wigiliusza w *Brewiarium Liberatusa* z Kartaginy i kronice Wiktora z Tonnunny”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, t. 142.1, 2015, 33, p. 33.

³⁷ Prawowierność wspomnianych pism była jednym z przedmiotów debaty pomiędzy miafizytami i zwolennikami Chalcedonu, zorganizowanej w 532 r. w Konstantynopolu przez cesarza Justyniana. Ewentualne potępienie „Trzech rozdziałów”, mające skłonić miafizytów do zaakceptowania soboru chalcedońskiego, nie było dla nich w danym momencie satysfakcjonujące, podobnie zresztą jak późniejsze postanowienia II soboru konstantynopolitańskiego, por. Richard Price, „The Ecclesiastical Policy of the Emperor Justinian”, 10–12; Patrick T. Gray, *The Defense of Chalcedon in the East*, 55; John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division*, 222–223; Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 345–346.

przez autora o pośrednie doprowadzenie do II soboru konstantynopolitańskiego i w efekcie potępienia „Trzech rozdziałów”³⁸. Autentyczność wspomnianego *occultum chirographum* wydaje się zatem wątpliwa, podobnie jak innego pisma przytoczonego w obszernym fragmencie przez biskupa Tunnuny, a napisanego według relacji *Chronicon* przez Wigiliusza już po intronizacji, w którym wchodzi on w komunie z deponowanymi biskupami: Sewerusem z Antiochii, Teodozjuszem z Aleksandrii i Antymiuszem z Konstantynopola, a także wyraża wiarę w jedną naturę w Chrystusie³⁹. Papież sporządził to pismo na prośbę patrycjuszki Antoniny – żony magistra militum Belizariusza, obecnej w Rzymie w związku z kampanią prowadzoną przez wojska bizantyńskie przeciwko Ostrogotom⁴⁰. Antonina była z kolei poplecniczka cesarzowej Teodory, zaangażowaną w depozycję Sylweriusza, a także dymisję prefekta *praetorio per Orientem* Jana z Kapadocji i przypuszczalnie również w tym passusie *Chronicon* pełniła rolę realizatorki poleceń władczyni⁴¹.

³⁸ Na temat postaci Wigiliusza w dziele Wiktora z Tunnuny, zob. Arkadiusz Urbaniec, „Wizerunek papieża Wigiliusza”, 33–37.

³⁹ Wiktor z Tunnuny, *Chronicon*, a. 542.1: *eam fidem, quam tenetis, deo iuvante et tenuisse me et tenere significo, sciens quia illud inter nos praedicamus et legimus, ut et anima una et cor nobis sit unum in deo*. Autentyczność przytoczonego przez autora pisma (a także przez Liberatusa z Kartaginy) stała się przedmiotem skrajnych opinii w dyskursie naukowym. George Every, „Was Vigilius a Victim or an Ally of Justinian?”, *The Heythrop Journal*, Vol. 20, 1979, 261, uważa je za całkowicie autentyczne, William H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement*, 276; John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division*, 227 przeprowadzają krytykę tego passusu, nie odrzucając jednak całkowicie możliwości jego autentyczności, natomiast negację wiarygodności tego przekazu wyraża Richard Price, „The Trials of Pope Vigilius”, w: idem (ed.), *The Acts of the Council of Constantinople of 553*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2009), 43–44, zwracając uwagę na następujące elementy: 1. Jeżeli nawet istniał tajny układ pomiędzy Teodora i Wigiliuszem, to pozostał on tajny, 2. W *Liber Pontificalis* została przytoczona treść tajnej wiadomości cesarzowej – co jest fikcją, podobnie jak miafizyckie wyznanie wiary przypisywane Wigiliuszowi, 3. Narracja pomija to, że Teodora i Antymiusz (przy wsparciu Justyniana) dążyli do unii pomiędzy miafizytami i zwolennikami Chalcedonu, co nie byłoby możliwe poprzez potępienie soboru chalcedońskiego, 4. Depozycja Antymiusza odbyła się na synodzie w Konstantynopolu w 536 r., co zostało potwierdzone cesarskim edyktem, zatem unieważnienie tych sankcji kanonicznych i prawnych papieską decyzją było niemożliwe. Przedstawione stanowisko jest dobrze uargumentowane, jednak z powodu braku przeciwstawnych (względem relacji Wiktora z Tunnuny, Liberatusa i *Liber Pontificalis*) wzmianek źródłowych posiada wyłącznie charakter spekulatywny.

⁴⁰ Wiktor z Tunnuny, *Chronicon*, a. 542.1: *Hic itaque Vigilius papa effectus ab Antonina patricia Belesarii patricii uxore compellitur, ut Theodosio Alexandrino, Anthimio Constantino-politano et Severo Antiocheno iam pridem ab apostolica Sede damnatis tanquam catholicis scriberet et ita de fide quemadmodum et illi sentiret*.

⁴¹ Antonina według Prokopiusza wywodziła się z podobnego środowiska, co cesarzowa (*Anecdota*, 1.11) i urodziła się około 484 r. (*Anecdota*, 4.41), zatem w 537 r. miałaby 53 lata – podany przez historyka z Cezarei wiek przyjaciółki Teodory Ernst Stein (*Histoire du*

W ostatnim wpisie dotyczącym cesarzowej Wiktor ujawnił bezpośrednio swój stosunek do Teodory, mianowicie stosując swego rodzaju topos literacki, obecny powszechnie w piśmiennictwie wczesnochrześcijańskim, opisał jej bolesną śmierć jako boską karę za prześladowanie ortodoksyjnych członków Kościoła⁴². Augusta jako *Calchedonensis synodi inimica*, pokryta na całym ciele nowotworem, zakończyła *vitam prodigiose* – zastosowanie przymiotnika *prodigiosus*, tłumaczonego zarówno jako „cudowne”, ale w rozpatrywanym kontekście raczej jako „złowieszcze”, w odniesieniu do życia Teodory jest lapidarnym podsumowaniem jej aktywności na polu religijnym. Generalnie w swojej narracji biskup Tunnuny kreuje wizerunek władczyni jako głównego wroga ortodoksji, który zakulisowymi działaniami dąży do zniszczenia Kościoła poprzez patronowanie duchownym wyznającym miafizyczną chrystologię. Cesarzowa otoczona była przez popleczników – określanych jako *factio* – realizujących jej politykę religijną i umieszczanych przez nią na eksponowanych stanowiskach w strukturach Kościoła. Pomimo skrótowego charakteru *Chronicon* autor poprzez stosowanie określonych środków stylistycznych, przede wszystkim epitetów, uzyskuje impresywną formę narracji o zdecydowanie wartościującym charakterze.

Liberatus z Kartaginy

Dzieło Liberatusa powstało pomiędzy 555 a 566 r., czyli po śmierci papieża Wigiliusza, a przed zgonem monofizyckiego biskupa Aleksandrii Teodozjusza. Podobnie jak *Chronicon* Wiktora z Tunnuny, *Breviarium* powstało w celu przeciwstawienia się polityce religijnej Justyniana, szukającego kompromisu z miafizytami, poprzez potępienie „Trzech rozdziałów”, reprezentuje zatem poglądy zdecydowanie prochalcedońskie. Postać autora jest enigmatyczna i znana wyłącznie z wątków autobiograficznych zawartych w *Breviarium* i listów papieskich: w 535 r. Liberatus przebywał w Rzymie, będąc

Bas-Empire, 285, p. 6) uważa za „exagération malveillante”. Szerzej na temat Antoniny zob. *PLRE*, III, 91–93.

⁴² Wiktor z Tunnuny, *Chronicon*, a. 549.2. Podobny los spotkał innych wrogów chrześcijaństwa lub ortodoksji: cesarza Galeriusza u Euzebiusza z Cezarei (*Historia Ecclesiae*) i Laktancjusza (*De Mortibus Persecutorem*) oraz prezbitera Ariusza w relacji Sokratesa Scholastyka (*Historia ecclesiastica*).

członkiem poselstwa cesarskiego do papieża Jana II. W Italii pojawił się ponownie z listami synodalnymi po inwestyturze biskupa Kartaginy Reparatusa. Następnie po pacyfikacji Kościoła afrykańskiego i II soborze konstantynopolińskim przebywał na zesłaniu w Aleksandrii, gdzie przypuszczalnie skomponował swoje pisma⁴³.

W *Breviarium* kartagiński archidiakon zasadniczo rozwija w długich passusach wątki podjęte także w *Chronicon* Wiktora z Tunnuny, skupiając się jednak przede wszystkim na kwestiach intronizacji biskupów sprzyjających doktrynie miafizyckiej, rejestrując jednocześnie przez ten pryzmat aktywność cesarzowej na polu polityki religijnej. W pierwszej kolejności bezpośrednie działania Teodory widoczne są w trakcie elekcji biskupiej w Konstantynopolu po śmierci Epifaniusza⁴⁴: zdaniem Liberatusa za nominacją Antymiusza stała augusta, która „posadziła” go na biskupim tronie, przypuszczalnie ze względu na sekretne odrzucanie przez niego postanowień soboru chalcedońskiego (jak wiadomo, w 532 r. podczas *colloquium cum severianis* biskup Trapezuntu występował jeszcze po stronie zwolenników Chalcedonu).

Zdecydowanie bardziej rozbudowana narracja dotyczy sytuacji Kościoła aleksandryjskiego, któremu autor *Breviarium* ogólnie poświęca wiele uwagi. Zgon miafizyckiego biskupa Tymoteusza IV w 535 r., piastującego swój urząd od 517 r., spowodował schizmę w stolicy diecezji Egipt⁴⁵. Przyczyna konfliktu pomiędzy odłami ruchu miafizyckiego tkwiła w różnicach doktrynalnych reprezentowanych przez Sewerusa z Antiochii z jednej strony i Juliana z Halikarnasu z drugiej (zwolenników tego ostatniego zwano aftartodoketystami) – obaj

⁴³ Na temat Liberatusa i jego dzieła: Eduard Schwartz, „Praefatio”, w: idem (ed.), *Liberatus, Breviarium causae Nestorianorum et Eytuchianorum, Acta Conciliorum Oeconomicorum*, Vol. II.5, (Berolini et Lipsiae: De Gruyter, 1936); Philippe Blaudeau, „Liberatus de Carthage ou l’historiographie comme service diaconal”, *Augustinianum*, Vol. 50.2, 2010, 543–565.

⁴⁴ Liberatus, *Breviarium*, XIX, 134: *ea tempestate mortuo Epiphano Constantinopolitano episcopo Theodora augusta Anthimium transtulit in eandem sedem, qui fuit episcopus civitatis Trapezunti regionis Ponti, latenter Chalcedonensem synodum non suscipientem*.

⁴⁵ Tymoteusz IV (dla Kościoła koptyjskiego Tymoteusz III) był miafizyckim biskupem Aleksandrii, który zastąpił Dioskura II. Pomimo zwrotu prochalcedońskiego w polityce religijnej Cesarstwa po wstąpieniu na tron Justyna, Tymoteusz utrzymał swoją pozycję, a pod koniec swojego życia został zaproszony przez Justyniana do Konstantynopola w celu stworzenia formuły zjednoczeniowej. W sporze pomiędzy Julianem z Halikarnasu a Sewerusem z Antiochii nie opowiadał się po żadnej ze stron, zob. Jean Maspero, *Histoire des patriarches d’Alexandrie*, 73–114; Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 232–233; Alois Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, Vol. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590–604)*, part 4: *The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451*, (Louisville: Westminster John Knox Press, 1996), 42–45.

przebywali na wygnaniu w Aleksandrii w czasach panowania Justyna I⁴⁶. Pomimo że polemika wygasła ok. 527 r., to jej skutki nadal powodowały podział wewnątrz Kościoła aleksandryjskiego. Liberatus przekazuje, że na tron biskupi wstąpił Teodozjusz – popierający Sewerusa, uzyskawszy wcześniej zgodę duchowieństwa chcącego uniknąć walk wśród wiernych (przeciwnikami sewerian w mieście byli mnisi popierający archidiacona Gajanusa oraz niższe klasy społeczne⁴⁷), a przede wszystkim za wiedzą i zgodą (*studio et permissione*) kubikulariusza Calotychiusa – stronnika cesarzowej Teodory⁴⁸. Następnie autor opisuje nocną próbę intronizacji Teodozjusza, która odbyła się jeszcze przed zakończeniem uroczystości pogrzebowych Tymoteusza IV, zorganizowaną przez urzędników cesarskich: duksa Arystomacha, prefekta *augustalis* Dioskura i wspomnianego Calotychiusa⁴⁹. Jednak dowiedzieli się o tym *populi et monasteria*, uniemożliwiając Teodozjuszowi zabranie paliusza, zmuszając go do ucieczki z miasta i wreszcie wybierając na urząd

⁴⁶ Główną osią sporu pomiędzy oboma teologami był stan ciała Chrystusa – Julian uważał, że nie podlegało zepsuciu tak jak ciała ludzkie dotknięte grzechem, gdyż Jezus był nowym Adamem, a jego człowieczeństwo pochodzące z Królestwa Niebieskiego było bezgrzeszne. Sewerus polemizował z tą tezą na gruncie ewentualnego doketyzmu – jeżeli ciało Chrystusa nie podlegało zepsuciu, to jego męka i śmierć na krzyżu były wyłącznie pozorne. Na temat aftarodoketyzmu oraz polemiki Sewerusa z Antiochii z Julianem z Halikarnasu, zob. René Drageut, *Julien d’Halicarnasse, et sa controverse avec Sévère d’Antioche sur l’incorruptibilité du corps du Christ*, (Louvain: P. Smeesters, 1925); Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 233–235; John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division*, 254–256; Alois Grillmeier, *The Church of Alexandria*, 25–26.

⁴⁷ W czasach patriarchy Tymoteusza IV (517–535 r.) zwolennicy Juliana z Halikarnasu zdobyli silną pozycję w Egipcie, rekrutując się głównie spośród mnichów i przedstawicieli niższych klas społecznych. Sewerusa z kolei popierało właściwie wyłącznie wyższe duchowieństwo, por. Jean Maspero, *Histoire des patriarches d’Alexandrie*, 95; Alois Grillmeier, *The Church of Alexandria*, 45.

⁴⁸ Liberatus, *Breviarium*, XX, 134–135: *Verum defuncto Timotheo Alexandrino episcopo studio et permissione Calotychii cubicularii partis Theodore augustae Theodosius ordinatur*. Określenie stronnictwa augusty – *partis* – różni się od używanego przez Wiktora z Tunnuny – *factio*, choć są one synonimiczne. Calotychius występuje w źródłach wyłącznie w tym kontekście, zob. *PLRE*, III, 268; Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 380–381. Według Jana z Nikiu, *Chronicon*, XC.90 Calotychius był *praepositus sacri cubiculi* wysłanym do Aleksandrii przez cesarza Justyniana, por. Jean Maspero, *Histoire des patriarches d’Alexandrie*, 111.

⁴⁹ Liberatus, *Breviarium*, XX, 135. Autor opisuje w tym miejscu aleksandryjski zwyczaj legalnego przejmowania władzy biskupiej polegający na czuwaniu elekta przy zwłokach poprzednika, położeniem prawej ręki zmarłego na własnej głowie, a następnie podjęcie z mar i założenie na szyi paliusza św. Marka. Elekcję Teodozjusza na biskupa wspierali, jak wynika z tego fragmentu, najwyżsi urzędnicy cesarscy *dux* oraz *praefectus augustalis*, instruowani przypuszczalnie przez zausznika Teodory kubikulariusza Calotychiusa, Jean Maspero, *Histoire des patriarches d’Alexandrie*, 111. Na temat duksa Arystomacha zob. *PLRE*, III, 118, na temat prefekta *augustalis* Dioskura zob. *PLRE*, III, 404.

biskupi Gajanusa, zwolennika Juliana z Halikarnasu⁵⁰. Poparcie części duchowieństwa, posiadaczy ziemskich, rzemieślników, żołnierzy, arystokratów i ogólnie całej prowincji pozwoliło utrzymać się Gajanusowi na tronie przez 103 dni, po tym czasie z kolei został *iudicibus pulsus abscessit*. Natomiast wygnanie cesarskiego nominata Teodozjusza spowodowało natychmiastową reakcję cesarzowej Teodory: po dwóch miesiącach dotarł do Aleksandrii wysłany przez nią eunuch Narses z wojskiem w celu przywrócenia porządku i zainstalowania prawowitego, z punktu widzenia dworu w Konstantynopolu, biskupa⁵¹. Cesarska ingerencja w likwidację schizmy spowodowała wielodniowe zamieszki w mieście, wzniecane przez zwolenników Gajanusa. W trakcie walk ulicznych zginęło wielu mieszkańców Aleksandrii, ale również *militum maior cecidit numerus* – jak przekazuje Liberatus – Narses został pokonany nie siłą, ale jednością miasta, następnie jednak wódz *igni vicit quod ferro non potuit*, w konsekwencji miasto zostało pozornie spacyfikowane⁵². Pomimo przywrócenia przez wojsko względnego porządku w mieście Teodozjusz nie cieszył się popularnością i po roku i czterech miesiącach, ze względu na permanentny bunt ludności, zdecydował się złożyć urząd i na życzenie augusty z honorami został wysłany do Konstantynopola. Po jego przybyciu do stolicy cesarzowa zapewniła imperatora, że były biskup Aleksandrii jest gotowy na przyjęcie postanowień soboru chalcedońskiego, jednak Teodozjusz odmówił i został zesłany na wygnanie nieopodal miasta⁵³. Libera-

⁵⁰ Liberatus, *Breviarium*, XX, 135 zwraca uwagę na to, że *Gaianus fuit tunc archiepiscopus ex parte adsertorum incorruptibilitatis*. Według prawa panującego w Aleksandrii Julian, będąc biskupem Halikarnasu, nie mógł zostać mianowany patriarchą, Jean Maspero, *Histoire des patriarches d'Alexandrie*, 115, p. 1; Alois Grillmeier, *The Church of Alexandria*, 46, przyp. 78. Konsekracja Gajanusa odbyła się pomiędzy 9 i 11 lutego 535 r., zob. Ernest Walter Brooks, "The dates of the Alexandrine patriarchs", 497.

⁵¹ Liberatus, *Breviarium*, XX, 135. Z tego passusu wynika, że Gajanus został usunięty przez lokalnych urzędników (przypuszczalnie duksa i prefekta *augustalis*) jeszcze przed przybyciem posiłków z Konstantynopola, zatem tron biskupi w momencie drugiej próby intronizacji Teodozjusza prawdopodobnie wakował lub też informacja ta dotyczy okresu późniejszego. Późna tradycja syryjska (Michał Syryjczyk, IX. 21) przekazuje, że Justynian wysłał do Aleksandrii 6000 żołnierzy, por. Alois Grillmeier, *The Church of Alexandria*, 47. Gajanus zgodnie z przekazem Liberatusa został przez Narsesa zesłany na wygnanie do Kartaginy, a następnie na Sycylię, gdzie *quid de eo contigit, ignoratur*.

⁵² Liberatus, *Breviarium*, XX, 135. Według Michała Syryjczyka (IX.21) w trakcie miało zginąć 3000 mieszkańców Aleksandrii, por. Alois Grillmeier, *The Church of Alexandria*, 47, przyp. 82.

⁵³ Liberatus, *Breviarium*, XX, 135. Miejszem wygnania Teodozjusza stała się okolica *basilicam aris Focae*, leżąca 6 mil od stolicy, przy drodze prowadzącej do miasta Stoma w Poncie. W momencie, gdy Liberatus pisał swoje dzieło, deponowany biskup żył tam nadal.

tus, motywując jego postępowanie, posługuje się obraźliwym sformułowaniem sugerującym „woli upór” Teodozjusza (*cum eius voluntate foras*), co przypuszczalnie pokrzyżowało inicjatywę Teodory, która chciała, aby znajdował się on blisko pałacu. Niemniej jednak w całym *passusie* ujawnia się rola augusty jako protektorki jego osoby: wpływającej bezpośrednio na elekcję biskupią w Aleksandrii, następnie kierującej wojsko w celu przywrócenia na stanowisko protegowanego i wreszcie, po nieudanej kadencji, zapraszającej do stolicy Cesarstwa, gdzie mógł on liczyć na jej poręczenie przed spotkaniem z cesarzem.

Po zakończeniu wątku egipskiego kartagiński archidiakon przenosi z powrotem narrację do Konstantynopola i powraca motyw poselstwa papieża Agapitusa, wysłanego przez króla Ostrogotów w celu nakłonienia Justyniana do odwołania wojsk z Italii. Istnienie sojuszu miafizyckich biskupów w Konstantynopolu (Antimusza, Sewerusa i Teodozjusza), wymierzonego w reakcję chalcedońską z 518/519 r. i posiadającego ponadto przychyłność cesarskiej pary, było przypuszczalnie znane papieżowi jeszcze przed przybyciem nad Bosfor⁵⁴. W relacji Liberatusa Agapitus po dotarciu do stolicy przyjął *honorifice directos* od osoby imperatora, jednak Antymiusza całkowicie zlekceważył, ignorując jego pozdrowienie i dopiero interwencja cesarskiej pary, nalegającej, aby wszedł z biskupem Konstantynopola w komunie, zmusiła go do reakcji: papież oświadczył, że jest gotowy to uczynić, jednak pod warunkiem przyjęcia przez Antymiusza prawowiernych pism oraz jego powrotu do katedry w Trapezuncie, gdyż biskupstwo stolicy zajmował w sposób niekanoniczny⁵⁵. Żądania biskupa Rzymu spotkały się

⁵⁴ Mnisi konstantynopolitańscy, wspierani przez delegację duchownych z prowincji Syria II i z pustyni w okolicach Jerozolimy, próbowali wymóc na Antymiuszu wyznanie wiary sformułowane przez sobór w Chalcedonie, przyjęcie *Tomus* papieża Leona oraz potępienie biskupa Aleksandrii Dioskura, deponowanego przez ten sobór. Biskup stolicy odrzucił jednak kategorycznie te żądania. W konsekwencji stronnictwo prochalcedońskie zawiadomiło o sytuacji papieża, podobnie jak biskup Antiochii Efreem – Pseudo-Zachariasz, *Historia Ecclesiastica*, IX.19, 267, por. Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 349.

⁵⁵ Liberatus, *Breviarium*, XXI, 136 dosłownie: *impossible esse aiebat translaticum hominem in illa sede permanere*. Zatem w oczach Agapitusa Antymiusz był człowiekiem zbyt pospolicym, aby piastować funkcję biskupa Konstantynopola. Ewagriusz Scholastyk, *Historia Ecclesiastica*, IV.11 zupełnie pomija rolę Agapitusa w tym zdarzeniu – w jego relacji Antymiusz przekonany przez Sewerusa z Antiochii ustępuje ze swojego biskupiego tronu, a następnie zostaje deponowany wraz z Teodozjuszem z Aleksandrii jako duchowny sprzeciwiający się nakazom imperatora i ustaleniom soboru chalcedońskiego. Jan Malalas, *Chronographia*, 479 podaje jedynie skrótową informację o deponowaniu Antymiusza przez papieża.

z próbami przeciwdziałania podjętymi przez cesarzową Teodorę, która starała się nakłonić go potajemnie do zmiany zdania i wejście w komunię z Antymiuszem, stosując przekupstwo, a gdy to nie przyniosło skutku, posunęła się do gróźb – jednak Agapitus *ne eius audiret petitionem*⁵⁶. W konsekwencji biskup stolicy, czując się pozbawiony funkcji, oddał paliusz na ręce cesarskiej pary i pozostał w Konstantynopolu pod protektoratem augusty – w jego miejsce Agapitus, za zgodą Justyniana, konsekrował Menasa. Liberatus w tym passusie koncentruje się zasadniczo na dwóch najbardziej wyrazistych i aktywnych postaciach: papieżu, który zdaniem autora jest *vir in regulis ecclesiasticis apprime eruditus*⁵⁷ i swoją konsekwentną i bezkompromisową postawą doprowadził do zażegnania prawdopodobnej schizmy, oraz Teodorze – patronce miafizytów, wykorzystującej właściwe kobiecie techniki polegające na zakulisowych intrygach (stosowanie gróźb i próby przekupstwa), w celu zachowania osiągniętego wcześniej *status quo*. Antymiusz natomiast jest osobowością całkowicie bierną, pozbawioną woli i stanowiącą przedmiot (a nie podmiot) podejmowanych działań, która ostateczną rezygnacją z biskupiego tronu stolicy właściwie uzasadnia papieską interwencję, potwierdzając tym samym stawiane wobec niego zarzuty. Justynian z kolei został umieszczony przez kartagińskiego archidiacona w roli arbitra, do którego należy ostateczna decyzja w przedmiotowej sprawie.

Fiasko planów cesarzowej było, jak się okazało, chwilowe, gdyż wkrótce po przedstawionych wyżej wydarzeniach Agapitus zmarł w Konstantynopolu, szykując się do podróży powrotnej do Rzymu⁵⁸. Augusta wykorzystwała tę sytuację, wzywając do siebie (potajemnie) diakona zmarłego papieża – imieniem Wigiliusz, od którego zażądała zgłoszenia swojej kandydatury na tron Piotrowy,

⁵⁶ Liberatus, *Breviarium*, XXI, 136, por. Hartmut Leppin, *Justinian das christliche experiment*, 185.

⁵⁷ Liberatus, *Breviarium*, XXI, 135.

⁵⁸ Po niespodziewanej śmierci papieża Agapitusa Justynian polecił biskupowi Menasowi zwołać synod *endemousa* w celu potwierdzenia depozycji Antymiusza. Zebrani na nim biskupi, zarówno zachodni (przybyli wcześniej z papieżem), jak i wschodni, nie tylko potępiłi Antymiusza, ale także Piotra z Apamei, palestyńskiego mnicha Zoorasa oraz Sewerusa z Antiochii. Postanowienia synodalne uzyskały następnie sankcję prawną, por. Nov. 42. W przypadku byłego konstantynopolitańskiego biskupa miało miejsce *damnatio in absentia*, ponieważ został on przypuszczalnie ukryty w pałacu przez Teodorę i nie stawił się na sesjach synodu. Na temat synodu por. Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 383; Patrick T. Gray, *The Defense of Chalcedon in the East*, 59–60; Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 351–353; Hartmut Leppin, *Justinian das christliche experiment*, 187–189.

w zamian oczekując, aby *tolleret [et] synodum et scriberet Theodosio Anthimio et Severo et per epistolam suam eorum firmaret fidem, promittens dare ei praeceptum ad Bilisarium ut papa ordinaretur, et dari centenaria VII*⁵⁹. Zatem w relacji Liberatusa, podobnie jak w narracji Wiktora z Tunnuny, inspiratorką wyniesienia Wigiliusza do godności biskupa Rzymu była cesarzowa, spodziewająca się rewizji postanowień soboru w Chalcedonie, nawiązania komunii pomiędzy papieństwem a miafizyckimi biskupami: Sewerusem, Teodozjuszem i Antymiuszem (co w perspektywie miało prawdopodobnie doprowadzić do ich powrotu na zajmowane przed depozycją biskupstwa), tym samym do ustanowienia jedności Kościoła w całym Cesarstwie. Środkiem do osiągnięcia tego celu było skorumpowanie Wigiliusza, który z żądzy godności biskupiej i chęci posiadania bogactwa (finansowa zachęta Teodory wynosiła 700 funtów złota), przyjął propozycję, upewniony dodatkowo, że jego pozycję w Italii zabezpieczy magister *militum per Orientem* Belizariusz⁶⁰. Po przybyciu cesarskiego kandydata na papieski tron do Rawenny (kwatery Belizariusza)⁶¹ okazało się, że wcześniej biskupem Rzymu został ustanowiony syn papieża Hormizdasa Sylweriusz (będący prawdopodobnie nominatem króla Gotów Theodata)⁶². Wigiliusz przekazał magistrowi *militum* rozkazy Teodory⁶³, zachęcając go dodatkowo obietnicą przekazania 200 funtów złota, jeśli deponuje Sylweriusza i ustanowi go papieżem. Cesarski wódz po przybyciu do Wiecznego

⁵⁹ Liberatus, *Breviarium*, XXII, 136.

⁶⁰ Liberatus, *Breviarium*, XXII, 136. Autor jednoznacznie określił motywy kierujące postępowaniem Wigiliusza: *libenter ergo suscipit Vigilius promissum eius amore episcopatus et auri*.

⁶¹ W tym miejscu Liberatus zdecydowanie antycypuje, gdyż wojska Belizariusza zdobyły Rawennę dopiero w 540 r., natomiast w 536 r., kiedy miały miejsce opisywane wydarzenia, Bizantyńczycy zajęli Rzym, szerzej na temat wojny gockiej zob. Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 328–367, 564–621; Mark Humphries, “Italy, A.D. 425–605”, w: Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins, Michael Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. 14: *Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 533–535. Wigiliusz został zdaniem kartagińskiego archidiacona prawdopodobnie publicznie mianowany papieżem już w Konstantynopolu: *et facta professione Romam profectus est*, jednak zgodnie z tradycją wyboru biskupa Rzymu dokonywało miejscowe duchowieństwo, przedstawiciele arystokracji oraz ludność miasta.

⁶² *Liber Pontificalis*, 60.1

⁶³ Liberatus, *Breviarium*, XXII, 136: *cui tradens praeceptum augustae promisit ei duo auri centenaria, si Silverio remoto ordinaretur ipse pro eo*. Opinia kartagińskiego duchownego w kwestii możliwości wydawania rozkazów dowódcom wojskowym przez augustę, z pominięciem imperatora, jest interesująca ze względu na brak podstaw formalnych takiego działania. Ze względu na wagę sprawy, jaką była obsada biskupstwa Rzymu, jest mało prawdopodobne, aby Belizariusz działał w tej materii bez zgody Justyniana – widzącego przypuszczalnie w Sylweriuszu stronnika Gotów.

Miasta przeprowadził operację usunięcia tamtejszego biskupa (oraz zesłania go do miasta Patara w Licji) i przy symbolicznym oporze miejscowego duchowieństwa przeforsował wybór na jego miejsce Wigiliusza⁶⁴. Jednak elekt ze strachu przed Rzymianami (których stosunek do ortodoksyjności wiary był jednoznacznie powiązany z *Tomus Leona* oraz Chalcedonem) i niechętny do splacenia zobowiązania wobec magistra *militum*, zwlekał z wypełnieniem obietnicy, którą złożył Teodorze, jeszcze przebywając nad Bosforem. Sytuacja zmieniła się w momencie, gdy biskup Patary zwrócił się do cesarza Justyniana (powołując się na *iudicium dei*), wskazując na wyjątkowy charakter władzy papieskiej i tym samym niewłaściwość wygnania Sylweriusza bez przeprowadzenia postępowania sądowego, w którym udowodniono by mu zarzut zdrady na rzecz Gotów – Justynian zgodził się z tą argumentacją i polecił odesłać Sylweriusza na proces do Rzymu⁶⁵. Teodora podjęła próbę przeciwdziałania, wysyłając do Licji Pelagiusza – apokryzariusza zmarłego papieża Agapitusa w Konstantynopolu, którego zadaniem było unieważnienie cesarskiego rozkazu i uniemożliwienie Sylweriuszowi powrotu do Italii⁶⁶. W tym miejscu narracja *Liberatusa* ujawnia jego wizję dychotomiczności polityki religijnej Cesarstwa, gdzie cesarz stoi na

⁶⁴ W opisie usunięcia Sylweriusza z biskupstwa rzymskiego istnieją wyraźne różnice pomiędzy narracją *Liberatusa* a *Liber Pontificalis*. W *Breviarium*, XXII, 136 Belizariusz, pomimo rozkazów cesarzowej, skrycie namawiał Sylweriusza, aby zadośćuczynił żądaniom Teodory, a więc uchylił postanowienia soboru chalcedońskiego oraz wszedł w komunię z trzema przebywającymi w Konstantynopolu miafizyckimi biskupami. Po jego odmowie odesłał go nad Bosfor, natomiast *convocatis presbyteris et diaconibus et clericis omnibus mandavit eis ut aliam sibi papam eligerent*. Z kolei w *Liber Pontificalis*, 60.7 *magister militum* z niechęcią wypełnia rozkaz Augusty, mówiąc: *Quidem ego iussionem facio; sed ille, qui interest in nece Silverii papae, ipse reddat rationem factis suis domino nostro Iesu Christo* – po depozycji Sylweriusz od razu trafia pod kuratelę Wigiliusza, czyli autor papieskiego biogramu pomija w całości odesłanie papieża do Licji, interwencję cesarską i odesłanie biskupa Rzymu z powrotem do Italii. Ze względu na liczbę szczegółów narracja *Liberatusa* jest przypuszczalnie wiarygodniejsza w tej materii.

⁶⁵ *Liberatus*, *Breviarium*, XXII, 137.

⁶⁶ *Ibidem*: *Pelagius vero currens cum voluntate augustae volebat irritum facere imperatoris praeceptum*. Pelagiusz – przyszły papież – jest kolejną postacią stosunkowo szeroko opisywaną w dziele kartagińskiego duchownego, odpowiedzialną za wdrożenie, pomimo początkowego oporu (został aresztowany w 553 r.), postanowień II soboru konstantynopolitańskiego na terenie Italii. Po przyjęciu potępienia „Trzech rozdziałów” w 555 r. jego konsekrację w Rzymie przeprowadziło 16 kwietnia 556 r. jedynie dwóch biskupów, pod nadzorem cesarskiego wodza Narsesa, por. Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 669–675; John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division*, 244–245; Claire Sotinel, “The Three Chapters and the Transformations of Italy”, w: Celia Chazelle, Catherine Cubitt (eds.), *The Crisis of the Oikoumene. The Three Chapters and the Failed Quest for Unity in the Six-Century Mediterranean*, (Turnhout: Brepols, 2007), 93–100.

straży chalcedońskiej ortodoksji, a wszelkie błędne decyzje dotyczące Kościoła wynikają z przyjmowania sugestii fałszywych doradców (taki wydzźwięk posiada ostatnia księga *Breviarium*, w której Justynian zostaje zwiedziony argumentami Teodora biskupa Cezarei Kapadockiej – zwolennika Orygenesesa, posiadającego poparcie cesarzowej⁶⁷), na drugim biegunie znajduje się z kolei Teodora, starająca się wszelkimi sposobami unieważnić postanowienia z Chalcedonu i zapewnić zwycięstwo doktrynie reprezentowanej przez Sewerusa z Antiochii. W tak ujętej konstrukcji opowieści władza cesarza nad państwem i własnym pałacem jest selektywna, pomimo posiadanej przez niego mocy wydawania ostatecznych postanowień, natomiast Teodora wydaje się skutecznym politykiem, konsekwentnie realizującym swoje cele z wykorzystaniem wszelkich metod, daleko wykraczających poza formalne ramy jej pozycji. W opisywanym wyżej przypadku cesarskie polecenie sprowadzenia Sylweriusza do Italii przeważało⁶⁸ i Wigiliusz został zmuszony do kontrakcji: w pierwszej kolejności przekonał Belizariusza, aby przekazał mu deponowanego biskupa, w drugiej natomiast sformułował pismo skierowane do Sewerusa, Teodozjusza i Antymiusza, unieważniające *Tomus* Leona oraz przedstawiające wyznanie wiary potępiające istnienie dwóch natur w Chrystusie – Liberatus przytoczył treść pisma w formie zawartej w *Chronicon* Wiktora z Tunnuny, jednak rozbudował je o anatemy sugerujące preludium do potępienia „Trzech rozdziałów”⁶⁹. Spełnienie obietnicy danej auguście przez papieża było bezpośrednim skutkiem działań Antoniny – żony Belizariusza i stronniczki cesarzowej⁷⁰.

Niechętna postawa Liberatusa wobec Teodory, pomimo braku stosowania w *Breviarium* bezpośrednich pejoratywnych określeń, ujawnia się poprzez umieszczanie jej osoby w odpowiednich kontekstach – opozycyjnych względem postaci broniących postanowień soboru chalcedońskiego. Ponadto, opisując aktywność cesarzowej, kartagiński archidiacon posługuje się najczęściej sformułowaniami sugerującymi działania nieoficjalne (zakulisowe, sekretne,

⁶⁷ Liberatus, *Breviarium*, XXIV, 140: *cum Theodoraе augustae favorae*.

⁶⁸ Liberatus, *Breviarium*, XXII, 137: *sed praevalante imperatoris iussione Silverius ad Italiam reductus est*.

⁶⁹ *Ibidem*, 138: *anathematizamus igitur Paulum Samostatenum Diodorum Theodorum et Theodoritum et omnes qui eorum statuta colverunt vel colunt*. Wydaje się, że w tym przypadku Liberatus antycypuje, podobnie jak Wiktor z Tunnuny.

⁷⁰ Por. przyp. 41.

tajemne), a zatem niemoralne i pozbawione sankcji zarówno prawnej, jak i boskiej, co w konsekwencji doprowadziło do powstania niekorzystnej sytuacji dla Kościoła ortodoksyjnego (z punktu widzenia obrońców postanowień chalcedońskich). Poprzez forsowanie kandydatury Wigiliusza na tron biskupa Rzymu wbrew przyjętym zwyczajom elekcji i doprowadzając do depozycji jego poprzednika Sylweriusza, Augusta stała się pośrednio powodem zaistnienia sporu o „Trzy rozdziały”, który zakończył się w efekcie przyjętych kanonów na II soborze konstantynopolitańskim porażką zachodniego (w tym afrykańskiego) duchowieństwa oraz osobiście samego Liberatusa.

Liber Pontificalis

W porównaniu do prac Wiktora i Liberatusa tzw. *Liber Pontificalis*, czyli zbiór biogramów papieży *usque ad annum 772*⁷¹, posiada zdecydowanie odmienny charakter, zarówno pod względem zastosowanej warstwy językowej, jak i wykreowanej przestrzeni faktograficznej. Cesarzowa Teodora pojawia się w tym źródle w kontekście pontyfikatów dwóch biskupów Rzymu: Sylweriusza i Wigiliusza. Pierwszy z nich w relacji autora jego biogramu *levatus est a tyranno Theodato sine deliberatione decreti* – wyniesienie zatem z wyłącznej woli króla Gotów, bez tradycyjnego dla Kościoła rzymskiego wyboru powodowało, że elekcja była niekanoniczna⁷². Sylweriusz utrzymał się na papieskim tronie w trakcie inwazji wojsk Belizariusza na Italię aż do momentu, kiedy cesarz Justynian, za pośrednictwem diakona Wigiliusza, zwrócił się do niego, aby przybył do Konstantynopola i przywrócił na stołeczne biskupstwo depozowanego przez Agapitusa Antymiusza – powodem tego była rozpacz cesarzowej Teodory z powodu usunięcia jej protegowanego.

⁷¹ Współczesna nauka traktuje *Liber Pontificalis* jako sukcesywnie powstający zbiór biogramów, nieposiadających jednego autora, za to podlegający częstym modyfikacjom i redakcjom. Za najstarsze zachowane manuskrypty uważa się rękopis *Neapolitanus* z 687 r. oraz *Luccensis* z 714 r., szerzej zob. Louise Duchesne, *Étude sur le Liber Pontificalis*, (Paris: Ernest Thorin, 1877), 46–89, ogólnie: Monika Ożóg, Henryk Pietras (wyd.), *Liber Pontificalis I–XCVI (usque ad annum 772), Synodi et collectiones legem*, vol. IX, (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2014), V–XIII. Datowanie powstania biogramów Sylweriusza i Wigiliusza nie jest zatem precyzyjne, jednak wskazówką w wyznaczaniu *terminus ante quem* może być zależność relacji Pawła Diakona (tworzącego w drugiej połowie VIII w.) od tekstu *Liber Pontificalis* w opisie przyczyn podróży papieża Wigiliusza do Konstantynopola – longobardzki mnich dokonał prawdopodobnie streszczenia tego passusu.

⁷² *Liber Pontificalis*, 60.1.

W tym miejscu narracji występuje prawdopodobnie błąd autora, który wspominając augustę, płynnie przechodzi do informacji o treści listu wysłanego przez cesarza, a następnie przytacza odpowiedź Sylweryusza skierowaną nie do władcy, ale jego żony – wydaje się na podstawie szerszego kontekstu, że nadawcą wiadomości była jednak Teodora, a nie Justynian⁷³. Autor biogramu oddał wyłącznie esencję listu przypuszczalnie wysłanego przez cesarzową: *Ne pigriteris ad nos venire aut certe revoca Anthemum in locum suum*, odpowiedź papieża nie mogła być dla niej zadowalająca: *Domina Augusta, ego rem istam facturum numquam ero, ut revocem hominem hereticum in sua nequitia damnatum* – Sylweryusz zatem wykazał się nieugiętą postawą, choć zdawał sobie sprawę z konsekwencji takiego postępowania: *Modo scio, quia hanc causam finem vitae meae adduxit*⁷⁴. Zgodnie z jego przewidywaniami Teodora wysłała za pośrednictwem Wigiliusza rozkazy Belizariuszowi, aby pod jakimkolwiek pretekstem złożył papieża z urzędu albo odesłał nad Bosfor, natomiast w jego miejsce ustanowił Wigiliusza *apocrisarium nostrum karissimum*, który przyrzekł cesarzowej przywrócenie na urząd Antymiusza⁷⁵. Sposób depozycji Sylweryusza w *Liber Pontificalis* jest generalnie zbieżny z tym przedstawionym przez Liberatusa z Kartaginy, a więc biskup Rzymu został fałszywie oskarżony o kolaborację z Gotami w trakcie oblężenia miasta, przeniesiony do stanu mniszego i przekazany w ręce Wigiliusza, który wysłał go in *Pontias*, gdzie były papież zmarł z głodu⁷⁶.

⁷³ *Liber Pontificalis*, 60.6: *Dolens autem Augusta pro Anthemo patriarcha ... tunc Augustus consilium usus cum Vigilium diaconum misit epistulas suas Romae Silverio papae rogans et obsecrans Sed beatissimus Silverius fiduciam habens id Deo et beato Petro apostolo, rescripsit Augustae*. Kontekst początku i końca wątku wskazuje, że to Teodora zwróciła się do Sylweryusza, prosząc i błagając o przywrócenie Antymiusza na biskupi tron Konstantynopola.

⁷⁴ *Liber Pontificalis*, 60.6.

⁷⁵ *Ibidem*, 60.7: *Vide aliquas ocasiones in Silverium papam et depone illum ab episcopatum aut certe festinus transmittite eum ad nos. Ecce ibi habes Vigilium archidiaconum et apocrisarium nostrum karissimum, qui nobis pollicitus est revocare Anthemum patriarcham*.

⁷⁶ Liberatus, *Breviarium*, XXII, 136 używa sformułowania *calumnia* na określenie oskarżeń wobec Sylweryusza, wymieniając także twórców fałszywego listu, napisanego rzekomo przez papieża do króla Gotów Witigesy, którymi mieli być scholastyk Marek i pretor Julian, por. *PLRE*, III, 730. W treści *Liber Pontificalis*, 60.8 ogólniej mówi się o *urgente iussione exierunt quidam falsi testes*. Śmierć papieża in *Pontias* (właściwie in *Palmariam insulam*) nastąpiła według *Breviarium* (XXII, 137) w efekcie zagłodzenia przez dwóch obrońców (*defensoribus*) Wigiliusza i jego służbę, natomiast *Liber Pontificalis*, 60.9 przedstawia wersję o charakterze metaforycznym: Sylweryusz był karmiony przez Wigiliusza *panem tribulationis et aqua angustiae*, w wyniku czego podupadł na zdrowiu i zmarł. Z kolei Prokopiusz z Cezarei (*Anecdota*, I, 27) jako mordercę biskupa Rzymu wskazuje Eugeniusza – sługę Antoniny, żony Belizariusza.

W biogramie papieża Wigiliusza znajdują się kolejne passusy poświęcone aktywności cesarzowej Teodory. Po pokonaniu Witi-gesa Belizariusz został wezwany do Konstantynopola, gdzie cesarz wypytał go m.in. o to, w jaki sposób ustanowił Wigiliusza w miejsce Sylweriusza, a następnie wraz z augustą wyraził swoją wdzięczność za podjęte działania⁷⁷. Z tego krótkiego fragmentu wynika, że w opinii autora tej części *Liber Pontificalis* za zmianami na tronie biskupim w Rzymie stała nie tylko Teodora, ale także Justynian, który jak wskazuje dalsza część narracji, również pragnął przywrócenia Antymiusza jako biskupa Konstantynopola. Wkrótce w tej sprawie napisała do nowego papieża augusta, nakazując mu przybycie do stolicy i wypełnienie złożonego chętnie i dobrowolnie przyrzeczenia⁷⁸. Podobnie jak w przypadku wezwania skierowanego do Sylweriusza, Teodora spotkała się z odmową Wigiliusza, który zmienił nastawienie i nie był skłonny wejść w komunię z ekskomunikowanym heretykiem. Cesarzowa wysłała do Italii pisarza Antymosa, obdarzając go nadzwyczajnymi pełnomocnictwami i rozkazując sprowadzić papieża do siebie⁷⁹. W tym miejscu autor poprzez słowa

⁷⁷ *Liber Pontificalis*, 61.1: *Tunc gratias ei egerunt imperator et Augusta, et data ei dignitate iterum misit eum in Africam.*

⁷⁸ *Liber Pontificalis*, 61.3: *Eodem tempore Theodora Augusta scripsit ad Vigilium papam: „Veni adimple nobis quae prona voluntate tua promisisti de patre nostro Anthemo et revoca eum in officio suo”.* Zwrot „w tym czasie” odnosi się do wcześniejszego wątku, czyli stłumienia uzurpacji duksa Numidii Guntharisa przez Belizariusza w Afryce, która miała miejsce pod koniec 545 r. Autor w tym przypadku myli *magistra militum per Orientem* z armeńskim wodzem Artabanesem, który pokonał rebeliantów Guntharisa, zob. Prokopiusz, BV IV.25–26, por. Charles Diehl, *L’Afrique byzantine: histoire de la domination byzantine en Afrique (533–709)*, (Paris: E. Leroux, 1896), 349–355; Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 550–553; Walter Emil Kaegi, “Arianism and the Byzantine army in Africa, 533–546”, *Traditio*, Vol. 21, 1965, 50–51; Denys Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest: An Account of the Military History and Archaeology of the African Provinces in the Sixth and Seventh Century*, (Oxford: British Archaeological Reports, 1981), 32–33; *PLRE*, III, 108–109. Belizariusz rzeczywiście powrócił do prefektury Afryki po rekonkwiescie, ale w 536 r. w celu stłumienia buntu Stotzasa przeciwko prefektowi Solomonowi, zob. Prokopiusz, BV.IV.15.5–45. Istnieje tu zatem połączenie dwóch odmiennych wydarzeń, które dzieliło osiem lat – autor natomiast poprawnie połączył czasowo wydarzenia w Afryce z wezwaniem Wigiliusza do Konstantynopola, które miało miejsce 22 listopada 545 r., por. Stanisław Adamiak, *Carthage, Constantinople and Rome: Imperial and Papal Interventions in the Life of the Church in Byzantine Africa (533–698)*, (Roma: Gregorian & Biblical Press, 2016), 77; Claire Sotinel, “The Three Chapters”, 88; Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 425. Niemniej jednak sposób narracji sprawia wrażenie, że wezwanie przez Teodorę miało miejsce bezpośrednio po ustanowieniu Wigiliusza papieżem – zatem pierwsze lata jego pontyfikatu w żaden sposób nie są wzmiankowane w źródle.

⁷⁹ *Liber Pontificalis*, 61.4. Antymos występuje w tej samej roli i kontekście również u Pawła Diakona (*Historia Romana*, XVI.21), por. *PLRE*, III, 89, wydaje się, że szerokie uprawnienia

włożone w usta Teodory prawdopodobnie starał się ją przedstawić jako osobę despotyczną, okrutną i pozbawioną skrupułów, ponieważ niewykonanie polecenia wiązało się dla Antymosa z surowymi konsekwencjami: *Nam perventem in saecula excoriari te facio*. Opis przybycia papieża do Konstantynopola wprowadza początkowo dychotomiczność postaw pary cesarskiej, znanej z *Breviarium*: *Obvius est ei imperator; osculantes se coperunt flere; et plebis illa psallebat ante eum usque ad ecclesiam sanctae Sofiae*⁸⁰ – Wigiliusz został zatem przyjęty życzliwie przez Justyniana, jednak już w kolejnych zdaniach następuje opis dwuletniego sporu pomiędzy papieżem a władcami imperium, dotyczący przywrócenia biskupstwa konstantynopolitańskiego Antymiuszowi. Autor biogramu włożył w usta papieża konkluzję niekorzystnej dla niego sytuacji: *Ut video, non me fecerunt venire ad se Iustinianus et Theodora piissimi principes, sed hodie scio, quod Diocletianum et Elheutheriam inveni*. Ta oczywista aluzja do prześladowań chrześcijan z początku III w. ujawnia stosunek twórcy biogramu Wigiliusza do Teodory, ale także Justyniana⁸¹, stawiając ich oboje w roli wrogów chrześcijaństwa, dążących do zniszczenia Kościoła.

Wizerunek Teodory w *Liber Pontificalis* jest jednowymiarowy, choć pozbawiony subtelnosci podejmowanych działań, którym charakteryzowała się ona zarówno w *Chronicon*, jak i w *Breviarium*. Cesarzowa w tym dziele otwarcie i bezpośrednio stara się o przy-

zwykłego pisarza, określonego jako *scribones*, polegały na mocy wydawania poleceń urzędnikom cesarskim w Rzymie, zgodnie z rozkazami Teodory, w celu doprowadzenia Wigiliusza na statek i dostarczenia go do stolicy.

⁸⁰ *Liber Pontificalis*, 61.5. O podejmowaniu Wigiliusza w Konstantynopolu z wielkimi honorami wspomina również Teofanes (*Chronographia*, AM 6039), co miało w relacji tego źródła spotęgować pychę papieża i przyczynić się do rzucenia ekskomuniki na biskupa Menasa.

⁸¹ *Liber Pontificalis*, 61.5. O ile porównanie Justyniana do Dioklecjana jest zrozumiałe w przedstawionym kontekście, tym bardziej że analogiczne występuje w biogramie papieża Agapitusa, który zwraca się do cesarza w podobny sposób: *Ego quidem peccator ad Iustinianum imperatorem christianissimum venire desideravi; nunc autem Diocletianum inveni* (*Liber Pontificalis*, 59.3, por. Hartmut Leppin, *Justinian das christliche experiment*, 185–186), o tyle przyrównanie Teodory do Eleuterii dalekie jest od oczywistości, ze względu na to, że żoną Dioklecjana była Prisca, por. Arnold Hulse, Martin Jones, John Robert Martindale, John Morris, *PLRE*, I, 260–395, (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 726, natomiast Eleuteria nie występuje w żadnym innym źródle, *PLRE*, I, 277. Autor opisu pontyfikatu Wigiliusza pomija znane skądinąd okoliczności sporu pomiędzy papieżem i cesarzem toczącego się pod koniec lat 40. VI w. w Konstantynopolu, a związane z kontrowersjami wokół „Trzech rozdziałów”, por. Alois Grillmeier, *The Church of Constantinople*, 425–426; Richard Price, “The Trials of Pope Vigilius”, 46–50; John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division*, 238–245.

wrócenie tronu biskupiego Antymiuszowi, który jest dla niej *pater noster*⁸² i wszelkie jej wysiłki koncentrują się wyłącznie na tym jednym zadaniu. Napotkany opór ze strony Sylweriusza i Wigiliusza stara się przełamać w sposób siłowy, mając do dyspozycji cały aparat administracyjny imperium, co stwarza jej nieograniczone możliwości perswazyjne. Autor biogramów papieży, wkładając w jej usta krótkie, celowe wypowiedzi, poza uzyskaniem dynamiki narracji (a także przeniesieniem opowieści do kategorii beletrystycznych), buduje jej wizerunek jako kobiety władczej, nieumiarkowanej i okrutnej, bez stosowania wobec niej bezpośrednich epitetów. W ten sposób Teodora jest konfrontowana m.in. z Sylweriuszem, który został określony jako *beatus*⁸³. Możliwość bezpośrednich działań cesarzowej wynikała z poparcia udzielanego jej przez męża – w *Liber Pontificalis* para cesarska tworzyła jednolity front religijny, zagrażający chalcedońskiej ortodoksji.

Zakończenie

Właściwie wszystkie źródła, niezależnie od tradycji, przypisują Teodorze wyjątkową władzę w imperium, zarówno w sprawach państwowych, jak i religijnych. Jako osoba kreująca własną politykę religijną poprzez mianowanie swoich protegowanych na stolice biskupie w najważniejszych miastach Cesarstwa, kierowanie bezpośrednich rozkazów do urzędników cywilnych i wojskowych, a także przeciwstawiająca się w pewnych kwestiach cesarzowi, augusta jawiła się jako pełnoprawny współwładca, choć o nieustalonych prawnie kompetencjach⁸⁴. W takim ujęciu Teodora wpisuje się w wizerunek władczyni posiadającej realny, choć nie bezpośredni wpływ na losy państwa, ukształtowany już za czasów dynastii teodozjańskiej, kiedy to postaci takie jak Aelia Eudoksja, Pulcheria czy Aelia Eudokia – Athenais były postrzegane jako istotne podmioty polityczne w Cesarstwie, a ich rola w okresie panowania Ar-

⁸² *Liber Pontificalis*, 61.3.

⁸³ *Ibidem*, 60.8.

⁸⁴ Susan Ashbrook Harvey, "Theodora the «believing queen»", 214. Z formalnego punktu widzenia cesarzowa podlegała swojemu mężowi, od którego zresztą otrzymywała tytuł augusty. W *Digesta* (I, 3, 31) znajduje się doprecyzowanie statusu prawnego małżonki panującego: *Cesarza nie krępują więzy ustawy. I choć cesarzowa jest nimi związana, cesarze przyznają jej takie przywileje, jakie im samym przysługują* – zatem od decyzji władcy zależało, jaki zakres uprawnień każdorazowo otrzymywała augusta.

kadiusza i Teodozjusza II była istotna, pomimo faktu że nie mogły współuczestniczyć we sprawowaniu władzy we własnym imieniu⁸⁵ – jej pozycja nie była zatem bezprecedensowa⁸⁶. Impresja wynikająca z materiału źródłowego skłaniała badaczy do wysuwania hipotez dotyczących partnerskiej i równorzędnej relacji pomiędzy cesarską parą, a nawet dominacji Teodory, jak wynika z relacji Prokopiusza z Cezarei w *Anecdota*⁸⁷. Czy jednak rzeczywiście należy traktować przekazy dotyczące działań cesarzowej, podkreślające jej niezależność i suwerenną władzę jako autentyczne? Zarówno tradycja syryjska, jak i pisma autorów zachodnich posiadają określony i dokładnie sformułowany cel, którego elementem jest kreowanie postaci augusty i atrybucja cech, wynikające z zajęcia stanowiska w toczonym w VI w. sporze chrystologicznym. Konstrukcja Jana z Efezu opiera się na idealizowaniu Teodory w zestawieniu z cesarzem i przedstawianiu jej jako protektorki i obrończyni świętych miafizyckich. Passus dotyczący misji chrystianizacyjnej w Nubii budzi z tej perspektywy wątpliwości co do autentyczności przytoczonego listu cesarzowej skierowanego do duksa Thebais: augusta podważała w nim bezpośrednio władzę Justyniana w oczach cesarskiego urzędnika, stawiając siebie w roli nadrzędnej. Wydaje się, że w tym fragmencie autor dążył do stworzenia wrażenia o bezgranicznym poświęceniu cesarzowej sprawie miafizytów, prowadzącym do otwartego przeciwstawienia się imperatorowi. Z drugiej strony współczesne dzieła autorów zachodnich: Wiktora z Tunnuny i Liberatusa z Kartaginy przedstawiają Teodorę z zupełnie innej perspektywy, bazując właściwie na tych samych schematach dotyczących różnicy poglądów cesarskiej pary i wykorzystując literacki topos wroga ortodoksji. W ich oczach augusta zawsze działa w tajemnicy, jest podżegaczem do wszelkiego zła, złowrogim intrygantem i „heretyckim szeptem” (*häretische Einflüsterin*)⁸⁸, sprowadzającym

⁸⁵ Por. Kenneth G. Holum, *Theodosian Empresses. Women and Imperial Domination in Late Antiquity* (Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1982); Małgorzata B. Leszka, Mirosław J. Leszka (red.), *Bazylika. Świat bizantyńskich cesarzowych. IV–XV wiek* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), 103–114.

⁸⁶ Ogólnie na temat pozycji prawnej kobiet w późnoantycznym społeczeństwie zob. Marcin Pawlak, „Rodzina”, w: Rafał Kosiński, Kamila Twardowska (red.), *Świat rzymski w V w.* (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2010), 297–328.

⁸⁷ John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division*, 222; Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, 74–79; Charles Pazdernik, “Our Most Pious Consort Given us by God”, 274–276; Susan Ashbrook Harvey, “Theodora the «believing queen»”, 214.

⁸⁸ Hartmut Leppin, *Justinian das christliche experiment*, 289.

cesarza na złą drogę w celu zniszczenia ortodoksyjnego (chalcedońskiego) Kościoła. Szukanie w niej źródła ingresów biskupich duchownych miafizyckich w najważniejszych miastach Cesarstwa jest więc podporządkowane obranemu przez afrykańskich autorów schematowi opisywania poszczególnych postaci, tym bardziej że interwencje cesarzowej w tych kwestiach nie zostały wyeksponowane przez Jana z Efezu czy Pseudo-Zachariasza Retora (przypuszczalnie ta zależność znalazłaby się w ich quasi-panegirycznej narracji). Kolejne zastrzeżenia budzi rola augusty w próbie utrzymania na tronie biskupstwa aleksandryjskiego Teodozjusza. Wiarygodność relacji Liberatusa, mówiącego o tym, że eunuch Narses z wojskiem został wysłany z polecenia cesarzowej (czyli w domyśle bez zgody Justyniana), przypuszczalnie również powinna zostać zakwestionowana, gdyż prawdopodobnie kartagiński archidiakon dążył w tym przypadku do odsunięcia od cesarza wszelkich podejrzeń odnośnie do kontaktów z miafizytami. Odmiennosc obrazu tworzonego przez *Liber Pontificalis*, w którym cesarska para działa bezpośrednio i w pełnej symbiozie, a Justynian i Teodora zasługują na miano Dioklecjana i Eleuterii, wynika być może z dystansu czasowego, jaki dzielił moment spisania tego fragmentu księgi papieży od przedmiotu narracji (pośrednio świadczy o tym pomylenie Artabanesa z Belizariuszem w kontekście stłumienia rebelii Guntharisa w Afryce), a przede wszystkim fakt, że Justynian już nie żył, a zatem przedstawianie go w negatywnym świetle na równi z Teodorą nie niosło już za sobą żadnych konsekwencji. W tym miejscu warto dodać, że w dziełach zarówno Liberatusa, jak i Wiktora kobiety właściwie nie występują (np. Pulcheria, będąca inicjatorką zwołania soboru chalcedońskiego, na którym doktryna miafizycka została potępiona), a jedyną tak szeroko opisywaną jest właśnie Teodora. Wydaje się, że ma to związek przede wszystkim z jej zaangażowaniem w trwające spory religijne, po przeciwnej stronie niż wyżej wspomniani autorzy, a kreacja jej postaci na kartach *Breviarium* i *Chronicon* posiada miejscami charakter toposu, o czym świadczy m.in. opis jej śmierci, analogiczny do przedstawienia śmierci prześladowcy chrześcijan cesarza Galeriusza, zawarty w *De mortibus persecutorum*.

Hartmut Leppin słusznie zwraca zatem uwagę na to, że przypisywanie wiarygodności źródłom współczesnym jest dyskusyjne. W jego opinii doradcy władców odgrywali w systemach monarchicznych zasadniczą rolę, przy czym małżonki, wykorzystując

bliski poziom relacji z cesarzami, mogły wpływać na ich postawę i poglądy. Z drugiej natomiast strony autorzy źródeł niechętnie krytykowali panującego aktualnie imperatora, naturalne więc było przenoszenie dezaprobaty wobec decyzji rządu na cesarskie otoczenie i najbliższe mu osoby⁸⁹. Ta ogólna teza sformułowana przez niemieckiego badacza przypuszczalnie znajduje również zastosowanie w przypadku narracji Wiktora z Tunnuny i Liberatusa z Kartaginy, gdyż obaj autorzy winą za eskalację konfliktów religijnych obarczali doradców cesarza, którzy zwodzili go w podstępny sposób. W ich relacjach zasadniczym wrogiem doktryny chalcedońskiej była cesarzowa Teodora – osoba najbliższa Justynianowi. Analiza źródłowa przeprowadzona przez Clive’a Fossa⁹⁰ wskazuje natomiast, że wszelkie intrygi augusty (nieposiadającej własnego aparatu urzędniczego), których celem byli urzędnicy cesarscy (np. prefekt *praetorio Orientis* Jan z Kapadocji lub *magister militum* Belizariusz) odbywały się z inicjatywy lub przy pełnej aprobachie cesarza. Polityka religijna będąca jednym z filarów państwa i ciesząca się szczególną uwagą Justyniana była najprawdopodobniej w całości pod jego kontrolą, tym samym Teodora jako protektorka miafizytów hipotetycznie nie powinna być traktowana jako współwładca i równorzędny partner, ale jako skuteczne narzędzie cesarza do realizacji celu, którym było albo zjednoczenie Kościoła i rozwiązanie konfliktów dogmatycznych (w myśl ideologii konstantyńskiej), albo też instrumentalne traktowanie zagadnień religijnych i utrzymanie pełni władzy. Teodora, w takim ujęciu zagadnienia, jako lojalny agent Justyniana zapewniała mu łączność ze środowiskiem miafizytów i ciągłą gotowość do rozpoczęcia dialogu, ale także poprzez skupienie najważniejszych duchownych w stolicy umożliwiała ich pełną kontrolę.

Bibliografia

Źródła

- Codex Iustinianus*, ed. Paul Krueger, *Corpus Iuris Civilis*, Vol. 2, (Berlin: Apud Weidmannos, 1954).
- Chronicon Paschale*, ed. Ludwig Dindorf, *Chronicon Paschale ad exemplar Vaticanum*, Vol. 1–2, (Bonnae: E. Weber, 1832).

⁸⁹ Hartmut Leppin, *Justinian das christliche experiment*, 289.

⁹⁰ Clive Foss, “The Empress Theodora”, 170–175.

- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie*, red. Tomasz Palimirski, t. 1, (Kraków: Poligrafia Salezjańska, 2013).
- Ewagriusz Scholastyk, *Historia Ecclesiastica*, ed. Joseph Bidez, Léon Parmentier, (London: Methuen & Co., 1898).
- Greatrex, Geoffrey (ed.), *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2011).
- Izydor z Sewilli, *De viris illustribus*, ed. Carmen Codoñer Merino, *El „De viris illustribus” de Isidoro de Sevilla. Estudio y edicion critica*, (Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1964).
- Jan z Efezu, *Historia ecclesiastica*, ed. Ernest Walter Brooks, *Johannis ephesini historiae ecclesiasticae pars tertia*, CSCO, Vol. III.3, (Paris–Louvain: Peeters Publishers, 1935–1936).
- Jan z Efezu, *Żywoty świętych*, ed. Ernest Walter Brooks, *John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints*, PO, 17–19, (Paris: Brepols, 1923–1925).
- Jan Malalas, *Chronographia*, ed. Ioannes Thurn, *Ioannis Malalae Chronographia*, CFHB 35, series Berolinensis, (Berolini: Walter de Gruyter, 2000).
- Jan z Nikiu, *Chronicon*, ed. Robert Henry Charles, *The Chronicle of John of Nikiu*, (London: Williams & Norgate, 1916).
- Liber Pontificalis*, red. Monika Ożóg, Henryk Pietras, *Liber Pontificalis I–XCVI (usque ad annum 772), Synodi et collectiones legem*, Vol. 9, (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2014).
- Liberatus, *Breviarium*, ed. Eduard Schwartz, Liberatus, *Breviarium causae Nestorianorum et Eytuchianorum, Acta Conciliorum Oeconomicorum*, Vol. II.5, (Berolini et Lipsiae: De Gruyter, 1936).
- Michał Syryjczyk, *Chronica*, ed. Jean Baptiste Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, (Paris: E. Leroux, 1899–1905).
- Novellae Iustiniani*, ed. Rudolf Schoell, *Corpus Iuris Civilis*, Vol. 3, (Berlin: Apud Weidmannos, 1954).
- Paweł Diakon, *Historia Romana*, ed. Hans Droysen, *Pauli Historia Romana*, MGH AA 2, (Berolini: Apud Weidmannos, 1879).
- Prokopiusz z Cezarei, *Anecdota*, ed. Jakob Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, Vol. 3, *Historia Quae Dicitur Arcana*, (Leipzig: B.G. Teubner, 1964).
- Prokopiusz z Cezarei, *De aedificiis*, ed. Jakob Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, Vol. 4, *De aedificiis libri VI*, (Leipzig: B.G. Teubner, 1962).

- Pseudo-Zachariasz Retor, *Historia Ecclesiastica*, ed. Ernest Walter Brooks, *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta*, CSCO 87–88, (Louvain: L. Durbecq, 1924).
- Teofanes, *Chronographia*, ed. Carl de Boor, *Theophanis Chronographia*, (Lipsiae: B.G. Teubneri, 1883).
- Wiktor z Tunnuny, *Chronicon*, ed. Theodor Mommsen, *Victoris Tonnennensis episcopi chronica*, MGH AA 11, (Berolini: Apud Weidmannos, 1894).

Opracowania

- Adamiak, Stanisław. *Carthage, Constantinople and Rome: Imperial and Papal Interventions in the Life of the Church in Byzantine Africa (533–698)*, (Roma: Gregorian & Biblical Press, 2016).
- Allen, Pauline. Hayward, C.T.R. *Severus of Antioch*, (London–New York: Routledge, 2004).
- Ashbrook Harvey, Susan. *Asceticism and Society in Crisis: John of Ephesus and the Lives of the Eastern Saints*, (Berkeley: University of California Press, 1990).
- Ashbrook Harvey, Susan. “Theodora the ‘believing queen’: A study in Syriac historiographical tradition”, *Hugoye*, Vol. 4.2, 2001, 209–234.
- Blaudeau, Philippe. “Liberatus de Carthage ou l’historiographie comme service diaconal”, *Augustinianum*, Vol. 50.2, 2010, 543–565.
- Brooks, Ernest Walter. “The dates of the Alexandrine patriarchs Dioskoros, Timothy IV, and Theodosius”, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 12, 1903, 494–497.
- Browning, Robert. *Justynian i Teodora*, przeł. Maria Boduszyńska-Borowikowa, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1996).
- Cameron, Averil. “Byzantine Africa: The Literary Evidence”, w: John H. Humphrey (ed.), *University of Michigan Excavations at Carthage*, Vol. 7, (Ann Arbor: University of Michigan, 1982), 29–62.
- Cameron, Averil. “Justin and Justinian I”, w: Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins, Michael Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. 14: *Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 63–85.
- Cameron, Averil. *Procopius and the Sixth Century*, (London–New York: Routledge, 2005).
- Diehl, Charles. *L’Afrique byzantine: histoire de la domination byzantine en Afrique (533–709)*, (Paris: E. Leroux, 1896).

- Drageut, René. *Julien d'Halicarnasse, et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ*, (Louvain: P. Smeesters, 1925).
- Duchesne, Louise. *Étude sur le Liber Pontificalis*, (Paris: Ernest Thorin, 1877).
- Duchesne, Louise. "Les protégés de Théodora", *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome*, Vol. 35, 1915, 57–79.
- Every, George. "Was Wigilius a Victim or an Ally of Justinian?", *The Heythrop Journal*, Vol. 20, 1979, 257–266.
- Foss, Clive. "The Empress Theodora", *Byzantion*, Vol. 72, 2002, 141–176.
- Frend, William H.C. *The Rise of the Monophysite Movement*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Gray, Patrick T. *The Defense of Chalcedon in the East*, (Leiden: Brill, 1979).
- Gray, Patrick T. "The Legacy of Chalcedon: Christological Problems and Their Significance", w: Michael Mass (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 215–238.
- Grillmeier, Alois. *Christ in Christian Tradition*, Vol. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590–604)*, part 2: *The Church of Constantinople in the Sixth Century*, (Louisville: Westminster John Knox Press, 1995).
- Grillmeier, Alois. *Christ in Christian Tradition*, Vol. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590–604)*, part 4: *The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451*, (Louisville: Westminster John Knox Press, 1996).
- Holum, Kenneth. *Theodosian Empresses. Women and Imperial Domination in Late Antiquity* (Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1982).
- Humphries, Mark. "Italy, A.D. 425–605", w: Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins, Michael Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. 14: *Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 525–551.
- Janiszewski, Paweł. „Historiografia późnego antyku (koniec III – połowa VII w.)”, w: Ewa Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, t. 3, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999), 8–220.
- Kaegi, Walter Emil. "Arianism and the Byzantine army in Africa, 533–546", *Traditio*, Vol. 21, 1965, 22–53.

- Kavvadas, Nestor. "Severus of Antioch and Changing Miaphysite Attitudes toward Byzantium", w: John D'Alton, Youhanna Youssef (eds.), *Severus of Antioch. His Life and Times*, (Boston: Brill, 2016), 124–137.
- Kosiński Rafał, *Emperor Zeno Religion and Politics*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2010).
- Kosiński, Rafał, „Wiktora z Tunnuny Kronika”, w: Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamila Twardowska (red.), *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019), 133–143.
- Leppin, Hartmut. *Justinian das christliche experiment*, (Stuttgart: Klett-Cotta Verlag, 2011).
- Leszka Małgorzata, Leszka Mirosław (red.). *Bazylika. Świat bizantyńskich cesarzowych. IV–XV wiek*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017).
- Maspero, Jean. *Histoire des patriarches d'Alexandrie: depuis la mort de l'empereur Anastase jusqu'à la réconciliation des églises jacobites*, (Paris: É. Champion, 1923).
- Meier, Mischa. *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003).
- Meyendorff, John. "Justinian, the Empire and the Church", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 22, 1968, 43–60.
- Meyendorff, John. *Imperial Unity and Christian Division. The Church 450–680 A.D.*, (New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1989).
- Pawlak, Marcin. „Rodzina”, w: Rafał Kosiński, Kamila Twardowska (red.), *Świat rzymski w V w.* (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2010), 297–328.
- Pazdernik, Charles. "Our Most Pious Consort Given us by God: Dissident Reactions to the Partnership of Justinian and Theodora, AD 525–549", *Classical Antiquity*, Vol. 13, 1994, 256–281.
- Placanica, Antonio. "Da Cartagine a Bisanzio: per la biografia di Vitore Tunnunense", *Vetera Christianorum*, Vol. 26, 1989, 327–336.
- Plezia, Marian (red.). *Słownik łacińsko-polski*, t. 4, (Warszawa: PWN, 2007).
- PLRE I: Arnold Hugu Martin Jones, John Robert Martindale, John Morris (eds.), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. 1 (260–395), (Cambridge: Cambridge University Press, 1971).

- PLRE II: John Robert Martindale (ed.), *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Vol. 2 (395–527), (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).
- PLRE III: John Robert Martindale (ed.), *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Vol. 3 (527–641), (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).
- Price, Richard. “The Ecclesiastical Policy of the Emperor Justinian”, w: Richard Price (ed.), *The Acts of the Council of Constantinople of 553*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2009), 8–41.
- Price, Richard. “The Trials of Pope Vigilius”, w: Richard Price (ed.), *The Acts of the Council of Constantinople of 553*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2009), 42–58.
- Pringle, Denys. *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest: An Account of the Military History and Archaeology of the African Provinces in the Sixth and Seventh Century*, (Oxford: British Archaeological Reports, 1981).
- Rompay van, Lucas. “Society and Community in the Christian East”, w: Michael Mass (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 239–268.
- Salamon, Maciej. „Mnisi scytyjscy w Konstantynopolu (519–520 r.)”, *Balkanica Posnaniensia*, t. 1, 1984, 325–338.
- Schwartz, Eduard. “Praefatio”, w: Eduard Schwartz (ed.), *Liberatus, Breviarium causae Nestorianorum et Eytuchianorum, Acta Conciliorum Oeconomicorum*, Vol. II.5, (Berolini et Lipsiae: De Gruyter, 1936).
- Sotinel, Claire. “Emperors and Popes in the Sixth Century: The Western View”, w: Michael Mass (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 269–290.
- Sotinel, Claire. “The Three Chapters and the Transformations of Italy”, w: Celia Chazelle, Catherine Cubitt (eds.), *The Crisis of the Oikoumene. The Three Chapters and the Failed Quest for Unity in the Six-Century Mediterranean*, (Turnhout: Brepols, 2007).
- Stein, Ernst, *Histoire du Bas-Empire*, Vol. 1–2, (Paris–Bruxelles–Amsterdam: Desclée de Brouwer, 1949).
- Urbaniec, Arkadiusz, „Wizerunek papieża Wigiliusza w Breviarium Liberatusa z Kartaginy i kronice Wiktora z Tonnunny”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, t. 142.1, 2015, 25–43.

NATASHA PRYSTUPA

<https://orcid.org/0000-0002-0811-8957>

*Белорусский государственный
педагогический университет им. М. Танка
(Białoruski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny
im. Maksima Tanki)*

Transformation of Women in the Czech Lands of Austria-Hungary (1900–1907)

Abstract

Based on the analysis of the articles published in the magazine “Ženský svět”, the author of the research completed the image of “a new type of woman” in the Czech lands. The period of study was defined by an active struggle for women’s suffrage taken in 1900–1907. It was also shown how the deliverance of women’s consciousness from gender stereotypes took place. It was presented in their desire to go beyond the usual framework defined by the society and through the expansion of women’s secondary education, the development of vocational education and the creation of a higher education system strengthened their professionalism and independence.

Keywords: celibacy, female education system, universal suffrage, advertising

PRZEMIANY KOBIECE NA ZIEMIACH CZESKICH AUSTRO-WĘGIER (1900–1907)

Streszczenie

Opierając się na analizie publikacji zamieszczanych w czasopiśmie „Ženský svět”, autorka artykułu prezentuje obraz „kobiety nowego typu” w realiach czeskich. Zakres chronologiczny opracowania wyznaczają lata 1900–1907, gdy zapoczątkowana została walka o prawa wyborcze Czeszek. Autorka ukazuje również przebieg procesu uwalniania świadomości kobiet z ram stereotypów społecznych. Przykładem przełamywania tych ograniczeń było dążenie do rozwoju szkolnictwa średniego i zawodowego kobiet oraz otwarcie perspektywy korzystnych dla nich zmian systemowych w szkolnictwie wyższym. Postępujące upodmiotowienie kobiet znajdowało swoje odzwierciedlenie np. w treści reklam prasowych i w likwidacji takich reliktyw jak celibat nauczycielek.

Słowa kluczowe: postulat zniesienia celibatu nauczycielek, system edukacji kobiet, prawa wyborcze kobiet, „kobiety nowego typu” w świetle reklam prasowych

Research assumptions

The end of the 19th – early 20th century in the Czech lands¹ is traditionally characterized as a transitional period marked by qualitative changes in economic, political, social and cultural life, which eventually led to the transformation of the “inner world” of a person (both men and women), their place and role in society, as well as a public perception of those changes.

It should be noted that there has been a stable interest in women’s history of the late 19th – early 20th century in the Czech historiography. The problems of the development of “women’s issue”, “women’s movement” have a long tradition of study, however, unprecedented interest rose in the last decade of the 20th century².

¹ The term “Czech lands” is used in reference to the territories which were part of the Habsburg monarchy. The lands historically attached to the Czech crown consisted of three provinces (Bohemia, Moravia and Silesia).

² Marie Bahenská, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*, (Praha: Libri/Sociologické nakladatelství, 2005); Pavla Horská, *Naše prababičky feministky*, (Praha: 1999); Milena Lenderová, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016); Marie Neudorffová, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy a zklamání na cestě k emancipaci*, (Praha: Janua, 1999); Pavla Vošahlí-

To characterize women at the turn of the 19th – 20th centuries such definitions as “a new woman”, “an emancipated woman” are widely used in historiography. In fact, they reflect the personality of a woman who has new traits indicating “movement” towards emancipation. The mentioned terms limit the phenomenon of emancipation exclusively to women’s struggle for the opportunity to participate in the social and political lives of the country, the desire to break from patriarchal family bonds, to weaken the influence of church norms and traditions on everyday life (mainly domestic). The use of the term “a new type of woman” in this research study seems reasonable, because it reflects not only the struggle “against” or “for”, but also the process of transformation of women’s consciousness on their way to freedom in the widest sense. This term refers to the systemic changes in women’s worldview of those times, which could not fail to be noticed and reflected in periodical columns, among others was the magazine “Ženský svět” also. On the other hand, the authors of the publications themselves contributed to the formation of a new picture of the world and, thus, “a new type of woman”.

Historical context

The analysis of today’s events shows that the position of women in the modern world, as well as their role, has been strengthening. Women favorably compete on equal terms with men in various spheres of society and state. However, it was not always the case.

The movement for women’s rights, in particular, and gender equality, in general, began in the 19th century, when social structure had been changing. Thus, then stratification criteria in the Habsburg monarchy were family origin, religious and national affiliation, class and gender characteristics. The position of women in the Czech society in the so-called “long” 19th century was determined both by laws (like Austrian Civil Code or General Civil Code of 1811; the Trade Regulations Act of 1859, etc.), and by latent attitudes. The latter means the delimitation of spheres of

ková, Jiří Martínek, *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, (Praha: Historický ústav AV ČR, 2010).

employment between men and women³. Naturally, the possibility of realizing their own abilities and participation in the social division of labor were higher among representatives of aristocratic and wealthy families. Thus, the degree of equality depended on belonging to one or another social group. Therefore, fighters for women's rights constantly emphasized the importance of emancipation for a woman "not as a part of the society, but as a person", so that she, regardless of her status and position, could achieve "personal happiness"⁴. Moreover, they claimed that modern woman was drawn into the "struggle for her existence" so that she could realize herself in the best way and become independent⁵.

The formal barrier to women's emancipation was traditionally the inaccessibility of education. So, only in the 1870s girls began to study in secondary schools for boys (the so-called visiting⁶ pupils). And only after the founding of the female gymnasium "Minerva" in Prague (1890) women's education began as a separate direction. As for higher education in the Czech lands, the circulating ideas that the humanities and medicine were "feminine" have led to the fact that women had the right to attend classes in the German part of Charles University as visiting students since 1896, and in the Czech part of it (faculties of philosophy and medicine. later) but already as full part students since 1897⁷.

The expansion of women labor activity took place with formidable difficulties. It depended on social and class affiliation mainly. The most common phenomenon of paid work was among representatives of the working class (especially before marriage). Thus, in 1880 among factory workers women accounted for 34.4%, men – 63.2%, adolescents (up to 14 years old) – 2.4%⁸. The highest percentage was found in textiles and food production. At the same time, the discrimination in the level of wages should be in our mind. Thus, the average women's salary was about 60% of men's

³ Men should be engaged in the public sphere – the domain of politics, paid work, commerce and law; women's "proper sphere" is domestic life – childcare, housekeeping, etc.

⁴ "Moderní emancipační snahy ženské", *Ženský svět*, 20.01.1905, 19.

⁵ „Moderní emancipační snahy ženské”, *Ženský svět*, 5.03.1905, 58.

⁶ Visiting pupils (students) were girls who could attend classes, but they could not come to the front and answer, during breaks they had to be in a separate from the schoolboys' room.

⁷ *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Zdeněk Jindra, Ivan Jakubec (ed.), (Praha: Karolinum, 2015), 138

⁸ Ibidem, 139.

salary⁹. In some sectors of the economy, that difference started to decline by the end of the 19th – early 20th century.

And it was quite natural that all those and other urgent questions were reflected in periodicals columns, one of which was “Ženský svět”. First published in 1896 it was intended for women, more precisely, from cities. One of the reasons for its making was the desire to support the emancipation movement of Czech women. Besides, its founder Teréza Nováková also sympathized with those ideas. The emergence of those kind of liberal periodicals regularly and in detail spotlighting every day, socio-political and cultural life helped with the deliverance of women’s consciousness, their life-style and behavior. Initially, the pages of the magazine were full of stories from women’s everyday life, reports of the latest books and information about women’s achievements of the struggle for their rights all over the world and in various branches and professions. Later, the articles on political topics, mainly concerning active and passive women’s suffrage, appeared. Acquaintance with those materials promoted broadening of women’s outlook and making new representations of the world and themselves. An essential part of the magazine was the advertising block. The analysis of posted materials also makes it possible to determine how Czech women lived at the turn of the 19th and 20th centuries, their desires and concerns.

While conducting the research the issues published in the magazine from 1900 to 1907 were analyzed. The decision to make “Ženský svět” as the organ of the Central Union of Czech Women limited our choice of 1900. As for the choice of 1907, on January 26th that year an Electoral Law was passed. It is referred to the direct, universal, equal and secret ballot for men. It abolished the curial system and declared any Austrian citizen who had reached the age of 24 a voter. Passive legation was given to the persons who had reached the age of 30 and had been Austrian citizens for at least three years. In this regard, a campaign was put on the pages of the magazine to provide women equal rights with men.

Professional world

The professional world was presented, first of all, by materials about teachers’ lives and the organization of the educational

⁹ Ibidem.

process for girls. So, at the beginning of the 20th century one of the most debated problems was a vow of celibacy among teachers. It was established from the very moment when women were allowed to teach. At the turn of the century its legitimacy started to be discussed¹⁰, but opinions differed even among women themselves. The majority of them wanted to preserve it. Women were afraid that on its cancelling wages would decrease¹¹ and home workload would increase simultaneously. At the same time, adherents of its abolition believed that it was necessary to fight, first of all, for equality with men, because then celibacy would be automatically cancelled, because “men had the right to marry without the subsequent need to change their profession”¹². And for those who were afraid of a lot of work at home, they offered to find themselves “a reliable assistant”¹³. Upon that, the question of what to do if “God sends a child” to a married teacher soon¹⁴, how then she would combine “her sacred duty of caring for a child” with her professional duties¹⁵. It was believed that the heart of a mother who worked at school would be restless (especially in the case of child’s or husband’s illness), and that should immediately affect the quality of teaching. It was also said that the intensive schedule of a married teacher’s life with the tension of mental and physical strength (“double exhausting work”) was said not to be endured for a long time by “a normal woman”¹⁶. Moreover, such mothers, having provided their children with bread, deprived them of the most valuable thing – “correct upbringing”¹⁷.

The supporters for celibacy preservation assessed it as “the fetters that limited the freedom of teachers”¹⁸. However, they were convinced that there were many such fetters and that absolute freedom was simply unattainable. And in the response to the appeal of celibacy opponents “to throw off celibacy shackle,” it was wondered: “What kind of shackles these are, in which I generally

¹⁰ „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, 20.06.1900, 133.

¹¹ „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, 20.09.1900, 185.

¹² „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, 20.06.1900, 133.

¹³ „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, 20.07.1900, 146.

¹⁴ Ibidem, 147.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, 5.09.1900, 172.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, 20.09.1900, 186.

feel good and which I can easily throw off as soon as a suitable groom has been found? Eventually, so many teachers got rid of them without much difficulty ...”¹⁹. And unlike the vow of chastity of priests, which they made it once and ever, women were free in their desire to adhere to celibacy or not.

Celibate supporters also disagreed with the fact that it was against women’s nature. The argument was the lack of medical reports and statistical observations about its effect on women’s health²⁰.

Thus, as before, taking care of the family and home was regarded as the first and primary task of women. The society stayed conservative in its views and was not yet ready for “working woman” and, as a result, for the need to change working conditions adjusted for her possible pregnancy and childcare.

Opponents of celibacy got the opportunity to express themselves on the pages of the magazine in 1901. In particular, celibacy was considered as a humiliation of teachers and advocated its abolition, because “family happiness and peace of arranged everyday life are a mirror of harmonious, continual and joyful work, therefore it benefits the whole society”²¹. She called for collective efforts to fight for universal human rights and “conscious freedom”²², because a teacher was firstly a person, and teaching was only a profession and way of earning money²³. Dispelling the fears of those who were worried about how married teachers could combine professional and household duties, there was noted that it was everyone’s personal business: it depended on the person himself and herself to organize life, and all the more “emotional life is no less important and legitimate as mental one”²⁴. As a way to break “the stalemate” – the potential teacher’s pregnancy – it was proposed to give her an opportunity to let her work with “primary classes”, when her time job would be only four hours²⁵. The accusations that a married teacher would not be able to educate her own children properly, she also regarded as bankrupt. After all, the representa-

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Božena Valjevská, „Celibát učitelek. Hlas proti němu”, *Ženský svět*, 5.02.1901, 26.

²² Ibidem, 25.

²³ Ibidem, 26.

²⁴ Božena Valjevská, „Celibát učitelek. Hlas proti němu”, *Ženský svět*, 20.02.1901, 39.

²⁵ Božena Valjevská, „Celibát učitelek. Hlas proti němu”, *Ženský svět*, 5.03.1901, 52.

tives of the working class and sellers also worked, and often it was hard physical work. However, they found time “to instruct, advise, and educate the children properly. While not every representative from the upper strata and bourgeoisie, either out of fear of losing comfort, or because of incompetence, entrusts their children to strangers, sometimes even servants”²⁶. And the example of an intelligent mother-teacher could become a model for her children. It corresponds with today’s approaches to parenting and personal socialization. Thus, the opponents of celibacy, using the slogans of freedom and equality, called the society and women themselves to adapt to changing conditions, to be flexible and active in defending their position.

Female education

The authors of the magazine paid a lot of attention to issues related to female education. Most often that education was limited to the elementary level, and older girls mostly studied (if they were even taught) at home, which directly depended on their parents’ finances. But since the 1860s high schools for women were opened, where broad and comprehensive knowledge was given to the extent that was previously available only for boys. But all the same there was no opportunity for girls to pass an exam and obtain any qualification. Women’s right to get vocational education was still concerned as an infringement of the sacred institution of marriage and a threat of men’s dominance. And only by the early 20th century more frequent declarations of the necessity to provide women with economic independence were made. It could only be achieved if they received a serious vocational education. After the pedagogical gymnasium opened in 1870 in Prague, that process intensified. An undoubted success was the opening of the private women’s gymnasium Minerva in 1890, nevertheless until 1907 it did not have the right to confer a school diploma. As, for example, it was reported in the magazine on June 9–13, 1901, an oral exam took place in the male academic gymnasium in Prague. Among 21 girls (only one was not a Minerva graduate) who had previously successfully passed a written exam, 20 of them expressed their desire to take an

²⁶ Ibidem.

oral exam. As a result, among ten of those who successfully passed their final exam, one girl received “an excellent” mark. It happened for the first time in the history of the Czech gymnasium in Prague²⁷.

Naturally, one of the most serious factors prevented from increasing the amount of girls who went to secondary schools was financial affairs. If for the wealthiest it was not so acute, for girls from poor families, even if they had shown an inclination for study, it often became an formidable obstacle. To support such a category of students in Minerva women’s gymnasium a scholarship was provided. Czech ethnographic collector and activist in of women’s movement Barbora Hoblová, in her message to the unions of Czech women, motivated to intensify work in that direction, as well as to open cheap dormitories, because “a family is afraid of the very thought that it is necessary to send a daughter somewhere to study”²⁸. As an example, the organization of life in the dormitory for girls in Old Brno²⁹ was mentioned as classic. The acuteness of the problem was sharpened by the fact that along with the natives of Bohemia and Moravia, representatives of other lands of Austria-Hungary also studied in Czech gymnasiums³⁰.

In “Ženský svět” there were also numerous proposals for the development of vocational education. Thus, the creation of agricultural and gardening schools for girls was considered useful, as well as inclusion of “housekeeping courses” in “male peasant schools”. Those schools existed at the expense of subsidies, both from land and regional bodies³¹, and private donations³². Their target audience was mainly girls from peasant families, who would have to become not only excellent housewives, but also to strengthen the position of the peasants in shifted economic conditions³³. Thus, they wanted to cover one of the most conservative parts of society – the peasantry – by those advanced ideas. In those schools, the emphasis was placed on the connection theory with practice, which is also placed in the forefront today. For example, in the district school of housewives in Louny, in order to organize practical train-

²⁷ „Maturitní zkouška dívek ústní”, *Ženský svět*, 20.07.1901, 168.

²⁸ „Na prahu století”, *Ženský svět*, 20.09.1901, 186.

²⁹ „Divčí penzionát na Starém Brně”, *Ženský svět*, 20.09.1901, 190.

³⁰ „Spolek «Minerva» v Praze”, *Ženský svět*, 20.10.1901, 214.

³¹ „Na prahu století”, *Ženský svět*, 20.09.1901, 186.

³² „Spolek «Minerva» v Praze”, *Ženský svět*, 20.10.1901, 213.

³³ „Školy zemědělsko-zahradnické pro ženy”, *Ženský svět*, 20.01.1900, 17.

ing, the girl-students were divided into four classes (cooks, housekeepers, laundresses, milkmaids) or, like in the culinary school in Kodaň, after lecture courses all the girl-students were divided into “families”, five people of each, and then they were engaged in the organization life at home (wiping dust, cleaning dishes and fireplace, etc.)³⁴. One of the forms of organizing training was visits to Prague enterprises and exhibitions³⁵. Based on the understanding that school should prepare a child for life, the idea to add an additional year of training in existing schools or organize additional courses for those girls whose education was limited to the elementary level was expressed as valuable and utility. In this case, they would have the opportunity to acquire skills in organizing home life (sewing, cooking, etc.)³⁶.

The equal access to education in industrial schools was more seen as a vital issue. It was grounded on its best “conformity with the female character”³⁷ and the fact that women had got on that direction for a long time. Firstly, women often were real assistants to their husbands in their family business (they kept shops and craft workshops, etc.). Secondly, in some industries, due to their labor and talent, they had achieved serious results (tailoring, weaving, ceramics, etc.). Co-education in those schools was supposed to promote boys and girls mutual development: healthy competition as a guarantee of desire to improve labor and production skills. And it, in turn, was supposed to contribute to the prosperity of the entire Czech nation: an improvement of the morale of society, growth of the social standards of living and consolidating its economic potential.

Gradually, the voice of supporters for opening of a state lyceum for girls with a full humanitarian cycle and the possibility of obtaining a certificate had been growing. According to the representative of the first Minerva graduate Marie Věra Babáková-Opolecká, it was necessary because it helped “a small nation like ours” to take a worthy place among other nations³⁸. The acutest situation, as was noted, was in Prague, where schools were overcrowd-

³⁴ „V kodaňské školní kuchyni”, *Ženský svět*, 5.09.1903, 187.

³⁵ „Okresní hospodyňská škola v Lounech”, *Ženský svět*, 20.03.1902, 71.

³⁶ „Vyučování domácích zručností na školách dívčích”, *Ženský svět*, 20.12.1900, 256.

³⁷ Baruše Jandová, „Ženské studium na školách průmyslových”, *Ženský svět*, 5.07.1906, 171.

³⁸ „Naše ženy a studium humanitní”, *Ženský svět*, 20.04.1902, 93.

ed, and there was no any Czech lyceum. According to Czech teacher, editor, translator and literary critic Pavla Maternová, it was unacceptable, particularly the fact that the lyceum for girls from “German minority” families had been functioning successfully in Prague since 1876. The threat, from her point of view, was that its Czech graduates while rising up the social escalator “finally split bond with their Czech environment, denied their origin”. Moreover, it was suggested in “Ženský svět” that if the flow of girls leaving for study abroad was not urgently stopped, it would become “a new national sin”³⁹. In response to the growing pressure in 1900 the Austro-Hungarian government decided to open women’s lyceums. Thus, the authorities wanted to kill two birds with one stone: at least partially satisfied demands for providing higher education for women and at the same time postponed the decision of providing them with access to secondary male schools. Girls’ education, in their opinion, should be organized independently of male schools. Six-year women’s lyceums were opened with the state financial support and subsequent supervision. The first Czech lyceum was founded in 1901 in Brno on the basis of the former high school for women of “Vesna” society, and two years later another Czech lyceum was founded in České Budějovice, but in Prague only in 1906.

The struggle for higher education for women was going on with greater difficulties. Only a few of them could attend some faculties on equal terms. For example, on January 5, 1900, as it was reported there were only eight female visiting students in Prague high schools⁴⁰. In this regard, notes with the success of women in their studies at universities and especially their takings of a scientific degree were regularly published in the magazine. So, on the front page of the magazine dated June 20, 1901, there was a report about the first dissertation on philosophy successfully defended by a woman at the University of Prague (famous Czech botanist and zoologist Marie Zdeňka Baborová)⁴¹. Another significant fact was noted on March 20, 1902 – the representative of the first Minerva graduate, Anna Honzáková (later the first specialist with private practice in the Czech lands; publicist and member of the women’s

³⁹ Pavla Maternová, „Zy české dívčí lyceum v Praze”, *Ženský svět*, 20.07.1906, 186.

⁴⁰ „Nové úspěchy žen ve vyšším studiu”, *Ženský svět*, 5.01.1900, 6.

⁴¹ „První česká doktorka filozofie v Praze promovaná!”, *Ženský svět*, 20.06.1901, 133.

movement), got a diploma as a general practitioner⁴². Those and other similar facts were regarded as an important tool for changing public opinion, when women's higher education was considered as a luxury and absolutely unnecessary thing. Meanwhile among women themselves, it was spurred into popularity. Thus, in October 1901, the Committee for the Organization of Public Lectures of the Czech part of Charles-Ferdinand University analyzed the degree of gender participation in them. Thus, women accounted for 40.7% (or 1,143 people) of the total number of participants. Women dominated two history, two medical and one theology courses. In turn, men held the majority in three natural science courses (73.9%)⁴³. Elsewhere it was reported that the Faculty of Law was still for men only⁴⁴. However, the situation has changed with time. For example, in winter semester of 1906–1907 academic year at the Charles-Ferdinand University, 20 women visiting students attended a course at the Faculty of Law, there were already eight full part students at the Faculty of Medicine, 28 full part students, 100 course participants and 105 women visiting students at the Faculty of Philosophy. In the summer semester at the Faculty of Law, 18 women visiting students attended a course, there were already eight full part students at the Faculty of Medicine, 29 full part students, 81 course participants and 35 women visiting students at the Faculty of Medicine⁴⁵.

Those data can be explained by the fact that the opportunity to study law at the university was provided for women later not only in comparison with other faculties of Charles University, but also with other states. So, in particular, women could study philosophy in Austria-Hungary from 1897, to study at the Faculty of Medicine (study pharmaceuticals) from 1900⁴⁶. As Czech researcher Vendulka Valentová noted, representatives of the Faculty of Law of the Czech part of Charles-Ferdinand University promoted the idea of the necessity to study law by women in 1900. However, the first women's applications to study at the Faculty of Law were sub-

⁴² „Slečna Anna Honzáková”, *Ženský svět*, 20.03.1902, 66.

⁴³ “Universitní extenze”, *Ženský svět*, 5.09.1901, 179.

⁴⁴ “Studentky universitní”, *Ženský svět*, 5.11.1901, 222.

⁴⁵ “Studentky české university”, *Ženský svět*, 5.12.1907, 250.

⁴⁶ Vendulka Valentová, „Počátky řádného studia posluchaček Právnické fakulty Univerzity Karlovy”, *Právněhistorické studie*, No 1, 2013, 312.

mitted only in 1908, and the first admission to the full-time study took place in 1918.

One of the factors that hampered women regular training for lawyers was the prejudice that they did not perform any public duties, as well as the widely spread image of women as too soft, indecisive, dependent, etc. Only the most progressive people saw the possibility of women's development through getting not only secondary education, but also higher. Thus, in 1904, the teaching staff of the Women's Academy in Brno and the University of Prague was interviewed on the subject of what they thought about women's higher education and coeducation, as well as how they assessed the success of female students. 61 people took part in the survey. Most of them, if they had previously doubted the possibility of girls studying at universities, were now fully convinced that it was necessary to make equal opportunities for both genders for admission to universities. As for coeducation, along with the ideas that certain subjects could be taught only to women, they assumed great importance of it. It was explained by the impossibility of a new start of women-only universities, in addition, in their daily life women doctors, women lecturers, etc., were constantly in touch with men, so coeducation should only help them better understand each other⁴⁷. With high assessments of educational and scientific activities of female students, teachers noted that some of them preferred not to study much but to get married as soon as possible⁴⁸.

In the struggle for universal suffrage

If in the early 20th century the magazine "Ženský svět" most often raised issues related to women's education, their position in the economy, later their social and political activities came to the fore. A particular subject was the discussion of women's suffrage, who politically were "a complete zero"⁴⁹. Its absence was regarded as injustice: for example, a master's widow, already a master herself, gave birth and raised an adult son, but could not elect and thereby take part in the management of society, while a young man

⁴⁷ "Studium žen na vysokých školách", *Ženský svět*, 5.12.1904, 260.

⁴⁸ „Studium žen na vysokých školách”, *Ženský svět*, 20.12.1904, 270–272.

⁴⁹ Teréza Nováková, „Volební právo žen u nás”, *Ženský svět*, 20.01.1904, 21.

who did not have sufficient life experience, had such opportunity⁵⁰. Therefore, active and passive suffrage was announced as something that “belongs to us” by right⁵¹.

The first public women meeting in the Czech lands demanding the right for women to vote took place only on June 14, 1904. The organizers of the meeting were the Central Union of Czech Women, some parliamentarians and politicians. As a result a resolution was adopted. The first demand was an active suffrage to all competent women of 21 years and upwards on equal and secret basis. Passive suffrage was supposed to be provided to women on the same conditions as men. The resolution also called women’s unions and associations to organize discussions on women’s suffrage in all Czech lands and to prepare appropriate petitions. Besides, there was an appeal to Czech deputies and politicians of all parties with a request to provide all possible support for women in achieving their goal⁵².

Women were convinced that if they, like men took part in the development of state and society through their daily household work and care for family or as employees, they had either an equal right with them to make decisions on certain issues in the organization of state and society. Therefore, they wanted to participate in working out laws, so that “without them, the decision concerning them would not be made”⁵³. Moreover, men were not always able to understand what women really needed. Supporters for women’s suffrage were convinced that right, like women’s position in society, indicated “the level of culture of the nation”⁵⁴. More and more often calls for women to be active appeared in the pages of the magazine. On December 10, 1905, a meeting was held, in which representatives of various political parties and associations took part. As a result of its work, the Declaration to the Czech nation was adopted, in which the main concern of all political and state leaders was equal, direct and secret suffrage to all citizens. The importance of work to achieve civil freedom for that “half of the nation” was also stated because “in the most difficult times they preserved their na-

⁵⁰ Teréza Nováková, „Volební právo žen u nás”, *Ženský svět*, 5.01.1904, 7.

⁵¹ Teréza Nováková, „Volební právo žen u nás”, *Ženský svět*, 20.01.1904, 20.

⁵² „Schůze o volební právu žen”, *Ženský svět*, 20.06.1904, 151.

⁵³ Teréza Nováková, „Volební právo žen u nás”, *Ženský svět*, 20.01.1904, 21.

⁵⁴ „Schůze o volební právu žen”, *Ženský svět*, 5.07.1904, 166.

tive language and identity”⁵⁵. A petition campaign was spread out in the Czech Lands, and an increasing number of Czech political parties put it forward in their program demands. Moreover, some of the leaders of those parties were convinced that providing Czech women with universal suffrage would be an important tool in the struggle against the Germanization of the Czech people⁵⁶.

However, there were many opponents of giving women the right to vote. They argued their position as follows. Firstly, women did not carry military service and did not pay “the blood tax”, so girls who had reached the age of 20 were offered to work a year as “volunteers” in hospitals, homes for orphans, shelters, etc.⁵⁷. Secondly, they firmly believed in women’s conservatism and thought that due to their nature they would always oppose progressive ideas and “move the state backward”⁵⁸. Such sentiment made additional difficulties in the struggle for women’s suffrage. Nevertheless, a wave of protest activity swept through the Czech society: Prague became the center of mass demonstrations. Czech women participated in demonstrations along with men. Nevertheless, they understood that they had to defend their interests themselves primarily: “At this serious moment women should not be silent, because in 20 years they will not have any rights”⁵⁹. After all, until “women achieve equality before the law, ... they will bear the imprint of legitimate deficiency”⁶⁰. However, as it was already mentioned above, they never succeeded. Only in 1918 women took part in the elections. Czech activists were convinced that if they were supported by women of the other nations living in Austria-Hungary, success would be guaranteed earlier.

Life in advertising pictures

A special interest to the researcher has advertisements which complete the picture of everyday lives and practices. As for the magazine “*Ženský svět*”, their analysis showed that women

⁵⁵ Olga Stránská-Absolonová, „Všeženská schůze pro volební právo”, *Ženský svět*, 20.12.1905, 304.

⁵⁶ „Protestní schůze za volební právo”, *Ženský svět*, 5.04.1906, 86.

⁵⁷ Teréza Nováková, „Volební právo žen u nás”, *Ženský svět*, 20.02.1904, 43.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ „Schůze a manifestace”, *Ženský svět*, 5.12.1905, 290.

⁶⁰ Olga Stránská-Absolonová, „Výbor pro volební právo žen”, *Ženský svět*, 20.11.1906, 260.

were gradually getting positions in the world of production and trade. In particular, Pavla Wagnerová's atelier⁶¹, Fanna Kassiková's knitwear workshop⁶², Anna Pfeilerova's own ties and scarves production⁶³, Anna Válková's fabric store⁶⁴, etc. We see that those enterprises were just still in the traditional spheres of female labor. However, the growing number of advertisements where rental housing was searched both by students⁶⁵ and by "an independent woman"⁶⁶ affirmed that despite the established stereotypes the number of women who worked and got education had been steadily growing. It spurred the activity of the banking sector. In particular, the First Czech Discount Society offered to make "passbook savings"⁶⁷, Bank "Slavia" offered to insure life⁶⁸, National Bank accepted deposits⁶⁹. Those were timid steps but steps forward, when the Czech banking system was just strengthening and was fighting for every client.

The amount of sale advertisements of fabrics, hats, ready-made clothes and shoes indicated that sewing and buying clothes for themselves and their family members were ordinary duties of Czech women and took most of their time. Meanwhile, we see that new forms of production and trade organization were actively created (joint-stock companies⁷⁰), shopping malls⁷¹ etc.), and a variety of methods were also used to attract clients. Those were sales and discounts⁷², and sales by installment⁷³, distribution of fabric catalog samples by mail (1900, 10.03), wholesale and retail trade⁷⁴, etc. Common practices were different verbal marketing tricks that caught the attention of potential consumers. There were such

⁶¹ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.03.1901, 59.

⁶² Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.09.1901, 192.

⁶³ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.03.1902, 74.

⁶⁴ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.05.1902, 124.

⁶⁵ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.07.1904, 171.

⁶⁶ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.02.1900, 46; Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.01.1902, 23; Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.06.1905, 171.

⁶⁷ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.07.1904, 171.

⁶⁸ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.03.1906, 80b.

⁶⁹ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.06.1901, 142.

⁷⁰ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.01.1904, 14.

⁷¹ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.03.1901, 71.

⁷² Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.05.1901, 107; Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.01.1904, 15.

⁷³ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.01.1900, 12.

⁷⁴ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.03.1900, 70.

bright and lively slogans as “Fair prices!”⁷⁵, “Excellent Service!”⁷⁶, “Shoes like in Paris!”⁷⁷ and others.

The magazine often called to support the Czech manufacturers and buy only Czech goods – “Own to own!”⁷⁸. After all, as the authors who wrote for “*Ženský svět*” were surprised, “it is still necessary to awaken love for Czech thing”⁷⁹. Members of the Central Union of Czech Women even compiled a list of Czech merchants and offered to use special identification marks so while a customer walking by the store could immediately “recognize the Czech seller”⁸⁰. That slogan also confirmed that National Revival ideas were still relevant, especially in the light of the periodic escalation of Czech and German conflict. Moreover, they were closely tied with the struggle for women’s rights. In particular, “*Ženský svět*” contained an appeal to speak Czech, everywhere wrote down Czech names and “not be ashamed of their language”⁸¹. Besides families, school had to take on that responsibility either. On the lessons of history pupils acquainted with Czech history, therefore, in order for her or him felt proud of being Czech, it was necessary to offer “not a dry language of textbooks, but an emotionally deep story”⁸².

The analysis of those advertisements was of great interest because it helped to understand which segments in the service sector were worked just for women. In particular, a vegetarian canteen (the first one) with “a coffee shop for ladies”, the owner of which was also a woman (Wagnerová), was mentioned⁸³. Naturally, those were hairdressing and beauty salons, and a whole range of medical services (stomatology, gynecology, massage, healing waters, etc.) and sports (sale of tennis rackets, soccer balls⁸⁴). There was also a very interesting advertisement about “an epoch-making novelty”

⁷⁵ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.03.1901, 71.

⁷⁶ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.04.1900, 81.

⁷⁷ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.03.1901, 71.

⁷⁸ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.06.1905, 172; Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.11.1907, 231.

⁷⁹ „Schůze a manifestace”, *Ženský svět*, r. IX, č. 21, 5.12.1905, 289.

⁸⁰ Popelka Bilianová, „K článku o «Součinnosti žen jako nutná podmínka hospodářského rozvoje národního»”, *Ženský svět*, 20.06.1907, 144.

⁸¹ „Svůj k svému”, *Ženský svět*, 20.05.1901, 111.

⁸² Ibidem, 112.

⁸³ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.01.1900, 12.

⁸⁴ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.05.1906, 125.

– a women’s corset (elastic, not harmful to health, providing freedom of breathing and useful for women going in for sports, especially tennis)⁸⁵.

Taking into account that some ads contained information about “a fellow traveler” searching⁸⁶, it can be concluded that tourism became more popular among women. Mostly it concerned representatives of aristocratic families and wealthy city women. But in those years, the involvement of women in tourist activities increased due to the representatives of other social groups (for example, the urban intelligentsia). Travel hunger was associated with the desire to get new cultural and intellectual impressions and was also a consequence of general liberation of women’s consciousness. “A new type of women” was characterized by finding direct ties with the outside world, which, on the one hand, appeared oneself as making business contacts, on the other hand, as overcoming the closed female world through travel arrangements, both in the Czech lands and beyond their borders with cultural, educational and entertainment purposes (before, recreational purposes were mainly widespread).

So, one of the directions that was advertised in the pages of “*Ženský svět*” was Slovakia (“whoever goes there once, will remain dedicated to it forever”⁸⁷). Moreover, that choice should consolidate the national identity more than a trip to Munich or Dresden. In fact, according to Czech teacher and writer Karel Kálal, Czechs and Slovaks are “one Czechoslovak people”⁸⁸. The call to Czechs and Slovaks to become closer to each other reflected more the position of Czech politicians, who took Slovaks as smaller brothers and saw the task “to pull up” the level of the Slovak nation. So, as it was noted, after been inviting to Prague “a soft and modest” Slovak girl came to visit her colleague, she would find herself in “a more educated environment” and would get in touch with reading and culture (visiting the National Theater, concerts, lectures) and, thus, she became mentally closer and realized national unity⁸⁹. Just through familiarization with a common culture, but not violence

⁸⁵ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.04.1906, 92.

⁸⁶ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.06.1901, 130.

⁸⁷ K. Kálal, „České ženy a Slovensko“, *Ženský svět*, 20.05.1902, 113.

⁸⁸ Ibidem, 114.

⁸⁹ Ibidem.

(it was “a method of the Germans and Hungarians”⁹⁰), the Slovaks would be closer to the Czechs and, in the end, they would adopt one literary language. “After all, in this sense, the Slovak language is harmful for Slovaks, because it largely alienated them from Czech literature and determined their education gap”⁹¹. Moreover, it was believed that “Slovakia without Czech culture will lose its roots”, and everything special that the Slovaks had (“dialect”, “national dress”, etc.) was just “an addition” to Czech culture⁹². In order to familiarize themselves with Czech life, it was also proposed there to engage Slovak girls for work in Czech families, as they actively practiced it “in Pešť, Presburg (now Bratislava) and other Hungarian cities” (1902, p. 166). Thus, despite the fact that the author of the article repeatedly noted equal rights of Czechs and Slovaks, but in reality, the Slovaks were denied that right. More properly, we can speak about the assimilation of Slovaks by Czechs. Those sentiments were widespread among Czech circles, while in Slovakia only a small group of politicians and cultural figures shared those “Czechoslovakian” approaches.

And, finally, advertising of numerous beauty aids – creams, hair balms, toilet sets, etc.⁹³, which covered a large part of all advertising content, cultivated an image of an independent, looking after herself attractive woman who could and should spend time on herself.

Thus, the analysis of advertisements made it possible to see how the soft process of the formation of “a new type of woman” with her changed views and interests, shifted center of preferences from family to herself, satisfaction of her own desires was going on, how Czech women lived at the beginning of the 20th century. On the other hand, they reflected a social order, because not only Czech women had been changing, but the whole Czech society as well. Capitalist relations transformed not only the structure of the region’s economy, but also aggravated nevertheless as the stratification of society, poverty, inequality, while new opportunities for person appeared.

⁹⁰ Karel Kálal, „České ženy a Slovensko“, *Ženský svět*, 5.06.1902, 131.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*, 132.

⁹³ Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.03.1901, 60; Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 20.07.1903, 180; Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.01.1906, 16; Inzertní rubrika, *Ženský svět*, 5.05.1907, 111.

Final remarks

The pages of “Ženský svět” were full of a variety of problems with which Czech women met at the beginning of the 20th century. There was a process of transformation of psychological and behavioral women’s characteristics, which made it possible to get out of the roles of wife, mother, housewife, rigidly prescribed by traditions, and, on the contrary, to join new spheres of life. Czech “a new type of women”, primarily townswomen, had entered the path of breaking with traditional patriarchal values and overcoming gender stereotypes.

The professionalization and increasing independence of women were also tied with the necessity to protect and defend their interests using modern tools and methods for that period, therefore, the access to representative institutions was considered as an important way to solve that urgent task.

Increasing women’s movement was closely connected with the struggle of the Czech people for self-determination and slow women’s entry into active political life, despite the existence of appropriate prohibitions. It was also a component part of the social issue, as it dealt with motherhood, opportunity to work, protection of the rights of working women, access of women to study and improve the quality of women’s education. The solution of those issues was connected both with overcoming conservatism and inactivity of great masses of people and with the unwillingness of the authorities to make concessions.

Despite the fact that the pages of the magazine “Ženský svět”, like the whole women’s movement itself, were full of the struggle for universal suffrage and the right of women to get higher education, equal working conditions and remuneration, etc., nevertheless, the main goal of the work was proclaimed the internal revival and development of woman herself. The women who lived close at hand of their husbands, finally, had to realize that the social system intended them a small position and had been already living its last days. They had to become more active and change, first of all, themselves, in order to be able to fit a new society and become a part of it in the future.

Bibliography

Sources

- Bilianová, Popelka. „K článku o «Součinnosti žen jako nutní podmínka hospodářského rozvoje národního»”, *Ženský svět*, r. XI, č. 12, 20.06.1907, 144.
- „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, r. IV, č. 12, 20.06.1900, 133–134.
- „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, r. IV, č. 13, 20.07.1900, 146–147.
- „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, r. IV, č. 15, 5.09.1900, 171–172.
- „Celibát učitelek”, *Ženský svět*, r. IV, č. 16, 20.09.1900, 185–186.
- „Dívčí pensionát na Starém Brně. Zprávy spolkové a školní”, *Ženský svět*, r. V, č. 16, 20.09.1901, 190.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. IV, č. 1, 5.01.1900, 12.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. IV, č. 4, 20.02.1900, 46.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. IV, č. 6, 20.03.1900, 70.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. IV, č. 7, 5.04.1900, 81–82.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. V, č. 5, 5.03.1901, 59–60.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. V, č. 6, 20.03.1901, 71–72.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. V, č. 9, 5.05.1901, 107–108.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. V, č. 11, 5.06.1901, 130–132.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. V, č. 12, 20.06.1901, 142–144.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. V, č. 16, 20.09.1901, 191–192.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. VI, č. 2, 20.01.1902, 23–24.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. V, č. 6, 20.04.1902, 74.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. VI, č. 10, 20.05.1902, 122–124.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. VI, č. 14, 20.06.1903, 178–180.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. VIII, č. 1, 5.01.1904, 14–16.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. VIII, č. 13, 5.07.1904, 171–172.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. IX, č. 12, 5.06.1905, 171–172.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. X, č. 1, 5.01.1906, 14–16.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. X, č. 6, 20.03.1906, 79–80.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. X, č. 9, 5.05.1906, 124–128.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. X, č. 7, 5.04.1906, 92–96.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. XI, č. 9, 5.05.1907, 109–112.
- Inzertní rubrika, *Ženský svět*, r. XI, č. 19, 5.11.1907, 231–232.
- Jandová, Baruše. „Ženské studium na školách průmyslových“, *Ženský svět*, r. X, č. 13, 5.07.1906, 171–172.
- Kálal, Karel. „České ženy a Slovensko”, *Ženský svět*, r. VI, č. 10, 20.05.1902, 113–114.

- Kálal, Karel. „České ženy a Slovensko”, *Ženský svět*, r. VI, č. 11, 5.06.1902, 130–132.
- Maternová, Pavla. „Zy české dívčí lyceum v Praze. Nedokončená kapitola z dějin kulturního zápasu českých žen”, *Ženský svět*, r. X, č. 14, 20.07.1906, 185–188.
- „Maturitní zkouška dívek ústní. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. V, č. 14, 20.07.1901, 168.
- „Moderní emancipační snahy ženské. Přednáška Ph. dr. Věry Babákové, pronesená o 1. valné hromadě Dívčí Akademie v Brně dne 6. Listopadu 1904”, *Ženský svět*, r. IX, č. 2, 20.01.1905, 19–20.
- „Moderní emancipační snahy ženské. Přednáška Ph. dr. Věry Babákové, pronesená o 1. valné hromadě Dívčí Akademie v Brně dne 6. Listopadu 1904”, *Ženský svět*, r. IX, č. 5, 5.03.1905, 57–58.
- „Na prahu století. Poslání ženským spolkům českým od Barbory Hoblové”, *Ženský svět*, r. V, č. 16, 20.09.1901, 184–186.
- „Naše ženy a studium humanitní (Přednáška proslovená Marií Věrou Babákovou-Opoleckou o valné hromadě Ústř. Sp. č. ž. dne 16. března 1902”, *Ženský svět*, r. V, č. 16, 20.04.1902, 93–95.
- Nováková, Teréza. „Volební právo žen u nás”, *Ženský svět*, r. VII, č. 1, 5.01.1904, 6–7.
- Nováková, Teréza. „Volební právo žen u nás”, *Ženský svět*, r. VIII, č. 2, 20.01.1904, 20–21.
- Nováková, Teréza. „Volební právo žen u nás”, *Ženský svět*, r. VIII, č. 4, 20.02.1904, 42–43.
- „Nové úspěchy žen ve vyšším studiu. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. IV, č. 1, 5.01.1900, 6.
- „Okresní hospodyňská škola v Lounech. Zprávy spolkové a školní”, *Ženský svět*, r. VI, č. 6, 20.03.1902, 71.
- „Protestní schůze za volební právo. Ženské snahy a práce”, *Ženský svět*, r. X, č. 7, 5.04.1906, 85–86.
- „První česká doktorka filozofie v Praze promovaná!”, *Ženský svět*, r. V, č. 12, 20.06.1901, 133.
- „Schůze a manifestace”, *Ženský svět*, r. IX, č. 21, 5.12.1905, 288–290.
- „Schůze o volební právu žen. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. VIII, č. 12, 20.06.1904, 151.
- „Schůze o volební právu žen. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. VIII, č. 13, 5.07.1904, 166–167.
- „Slečna Anna Honzáková. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. VI, č. 6, 20.03.1902, 66.

- „Spolek «Minerva» v Praze. Zprávy spolkové a školní”, *Ženský svět*, r. V, č. 20, 20.10.1901, 213–214.
- Stránská-Absolonová, Olga. „Všeženská schůze pro volební právo”, *Ženský svět*, r. IX, č. 22, 20.12.1905, 302–304.
- Stránská-Absolonová, Olga. „Výbor pro volební právo žen. Ženské snahy a práce”, *Ženský svět*, r. X, č. 20, 20.10.1906, 259–260.
- „Studentky universitní. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. V, č. 19, 5.11.1901, 222.
- „Studentky české univerzity. Ženské snahy a práce”, *Ženský svět*, r. XI, č. 21, 5.12.1907, 250.
- „Studium žen na vysokých školách. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. VIII, č. 21, 5.12.1904, 259–261.
- „Studium žen na vysokých školách. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. VIII, č. 22, 20.12.1904, 270–272.
- „Svůj k svému (Promluvila dne 6. května ve schůzi v Konviktě Eliška z Purkyňů)”, *Ženský svět*, r. V, č. 10, 20.05.1901, 111–112.
- „Školy zemědělsko-zahradnické pro ženy. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. IV, č. 2, 20.01.1900, 17–18.
- „Universitní extense. Zprávy spolkové a školní”, *Ženský svět*, r. V, č. 15, 5.09.1901, 179.
- „V kodaňské školní kuchyni. Domácnost”, *Ženský svět*, r. VII, č. 15, 5.09.1903, 187–188.
- Valjevská, Božena. „Celibát učitelek. Hlas proti němu”, *Ženský svět*, r. V, č. 3, 5.02.1901, 25–26.
- Valjevská, Božena. „Celibát učitelek. Hlas proti němu”, *Ženský svět*, r. V, č. 4, 20.02.1901, 38–39.
- Valjevská, Božena. „Celibát učitelek. Hlas proti němu”, *Ženský svět*, r. V, č. 5, 5.03.1901, 51–53.
- „Vyučování domácích zručností na školách dívčích. Ze ženských snah a ženské práce”, *Ženský svět*, r. IV, č. 16, 20.12.1900, 256–257.

Books and articles

- Bahenská, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*, 1 vyd., (Praha: Libri/Sociologické nakladatelství, 2005).
- Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, red. Zdeněk Jindra [et al.], 1 vyd., (Praha: Karolinum, 2015).

- Horská, Pavla. *Naše prababičky feministky*, (Praha: Lidové noviny, 1999).
- Lenderová, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, (Praha: Karolinum, 2016).
- Neudorflová, Marie. *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy a zklamání na cestě k emancipaci*, (Praha: Janua, 1999).
- Valentová, Vendulka. „Počátky řádného studia posluchaček Právnické fakulty Univerzity Karlovy”, *Právněhistorické studie*, r. 43, č. 1, 2013, 311–326.
- Vošahlíková, Pavla. Martínek, Jiří. *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, (Praha: Historický ústav AV ČR, 2010).

ZUZANNA HANUSZEWICZ

<https://orcid.org/0000-0002-8475-3792>

Uniwersytet Warszawski

Anna Mostowska – preromantyczna protofeministka

Streszczenie

Anna Mostowska należy do grona mniej znanych, wręcz zapomnianych polskich pisarek, której twórczość powstawała w pierwszej dekadzie XIX w. Jej biografia zasługuje na przypomnienie i rozpowszechnienie – jako preromantycznej protofeministki, znacznie wyprzedzającej czasy, w których żyła. Była nonkonformistką, kobietą niezależną, która w 1804 r. po rozwodzie z drugim mężem, Tadeuszem Mostowskim, postanowiła usamodzielnic się finansowo i zaczęła parać się pisaniem. W swoich czasach była jedną z nielicznych kobiet uczonych, literatek, bywalczyń w artystycznych sferach. Ponadto nie pełniła ról kulturowo-społecznych przypisanych ówczesnym kobietom – była sawantką, mecenasem sztuki, malarką, pisarką oraz tłumaczką.

Słowa kluczowe: Anna Mostowska, protofeminizm, preromantyzm

ANNA MOSTOWSKA – THE PRE-ROMANTIC PROTOFEMINIST

Abstract

Anna Mostowska is part of the group of lesser-known, even forgotten, Polish women writers, whose works were written during the first decade of the 19th century. Her biography deserves widespread attention and to be recalled, as she was a pre-romantic protofeminist far ahead of her time. She was a nonconformist, an independent woman, who in 1804, after divorcing her second husband, Tadeusz Mostowski, decided to become financially independent and start writing. In her time, she was one of the very few women scholars and writers, that was also a frequent guest in artistic circles. Moreover, she did not fulfill the cultural and social roles assigned to women of that time, as she was an erudite, patron of the arts, painter, writer and translator.

Keywords: Anna Mostowska, protofeminism, Pre-romanticism

Anna Olimpia z Radziwiłłów Mostowska należy do grona mniej znanych, wręcz zapomnianych polskich pisarek, której twórczość powstawała na początku XIX w. Przez długie lata dorobek literacki wileńskiej hrabiny był pomijany, deprecjonowany i mocno krytykowany przez historyków literatury¹. Przykładowo Manfred Kridl określił Mostowską mianem autorki „zapomnianych ... i słabych pod względem artystycznym romansów”², zaś Juliusz Kleiner zapewniał o „niewielkim talencie” powieściopisarki i o minimalnej „wartości artystycznej [jej] oryginalnych powiastek”³. Zdaniem Agnieszki Śnieguckiej duży wpływ na utrwalenie się negatywnego wizerunku wileńskiej arystokratki miały „sformułowane przed wielu laty i niepoparte rzeczową argumentacją sądy, sprowadzające jej twórczość do rangi efektownej, ale nijakiej artystycznie produkcji dla najmniej wybrednych”⁴. Jednakże w XXI w. nadeszła wielka zmiana w badaniach nad literacką spuścizną autorki *Astoldy* – dwie badaczki, Agnieszka Śniegucka i Monika Urbańska, przyczyniły się do rewaloryzacji twórczości Mostowskiej. Jak dostrzegła Urbańska:

¹ Monika Urbańska, „Problemy edycji prozy Anny Mostowskiej”, *Literaturoznawstwo*, nr 1(3), 2009, 86.

² Manfred Kridl, *Literatura polska wieku XIX. Od trzeciego rozbioru do wystąpienia Mickiewicza (1795–1922)*, cz. 1, (Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1925), 164.

³ Juliusz Kleiner, *Sentymentalizm i preromantyzm. Studia inedita z literatury porozbiorowej. 1795–1822*, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1975), 9, 109.

⁴ Agnieszka Śniegucka, *Zjawy i ruiny społecznie użyteczne. O problematyce wartości w prozie Anny Mostowskiej*, (Łódź: Oficyna Wydawnicza Tercja, 2007), 33.

Zachowany dorobek Mostowskiej, jej niepodważalne miejsce w polskiej literaturze, nie tylko jako kobiety literata, osoby oświeconej, ambitnej, obracającej się w sferach intelektualnych, ale przede wszystkim prekursorki romantyzmu i gotycyzmu na polskim gruncie, autorki jednej z pierwszych polskich powieści historycznych i jednej z pierwszych polskich dum – sprawiają, że Mostowska zasługuje na miejsce w czytelniczej pamięci Jej powieści świadczą ... o szerszych horyzontach autorki, o ambicjach dostarczenia czytelnikowi nie tylko pouczającej lektury, ale też rozrywki, wskazują, iż Mostowska znała świetnie nowe i modne tendencje literackie i jako jedna z pierwszych wprowadzała je do literatury rodzimej. Ponadto tłumaczyła, parafrazowała, tworzyła własne, oryginalne teksty⁵.

Również warta przypomnienia i rozpowszechnienia jest biografia Mostowskiej – dotychczas nie zwrócono szczególnej uwagi na to, że była protofeministką. Monika Urbańska dostrzegła, że:

W swoich czasach należała do nielicznego grona kobiet oświeconych, literatek, bywalczyń w artystycznych sferach. Jeszcze na początku XIX w. miejsce to przysługiwało raczej mężczyznom, zadanie kobiet nadal polegało na wychowaniu dzieci i prowadzeniu domu. Pisarka z dużą odwagą i determinacją wkroczyła zatem na teren stosunkowo obcy kobietom, miała ambicje być niezależną finansowo⁶.

Jak zatem widać, powieściopisarka nie podporządkowała się wymogom patriarchalnego społeczeństwa i po rozwodzie w 1804 r. z drugim mężem, Tadeuszem Mostowskim, postanowiła usamodzielnąć się finansowo i zacząć parąć się pisaniem, co było niezwykle rzadkim zjawiskiem wśród polskich kobiet na początku XIX w. Co więcej, nie pełniła ról kulturowo-społecznych przypisanych ówczesnym kobietom – była sawantką, mecenasem sztuki, malarką, literatką oraz tłumaczką.

Anna Mostowska – według spekulacji Jana Gebethnera – urodziła się ok. 1762 r.⁷ na Litwie jako córka Stanisława Radziwiłła i Karoliny z Pocięjów Radziwiłłowej. Badając drzewo genealogiczne

⁵ Monika Urbańska, „Powieści Anny Mostowskiej – ponowne odczytanie”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica*, nr 4(34), 2016, 197–198.

⁶ Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska. Powieści i listy*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014), 21–22.

⁷ Jan Gebethner, *Poprzedniczka romantyzmu. Anna Mostowska*, (Kraków: Gebethner i Wolff, 1918), 3.

powieściopisarki, odkryłam, że była spokrewniona z Zygmuntem Krasieńskim – Stanisław Radziwiłł, ojciec Anny, oraz Albrycht Radziwiłł, pradziad ze strony matki Zygmunta, byli rodzonymi braćmi. Ponadto oboje byli częścią radziwiłłowskiej młodszej linii kleckiej. Po bezpotomnej śmierci Stanisława Kazimierza Radziwiłła w 1690 r. kanclerz wielki litewski Dominik Mikołaj Radziwiłł objął ordynację klecką. Utworzona przez Dominika Mikołaja młodsza linia klecka rozszczępiła się na trzy gałęzie pochodzące od jego trzech synów (Jana Mikołaja, Michała Antoniego i Mikołaja Faustyna). Od Mikołaja Faustyna Radziwiłła, miecznika litewskiego i wojewody grodzkiego, powstała gałąź na Zdzieciole i Berdyczowie, do której należeli Anna Mostowska oraz Zygmunt Krasieński. Wśród trzech gałęzi młodszej linii kleckiej była najmniej majątna i o najsłabszej pozycji społecznej, jednakże jak zauważyła Teresa Zielińska, „byli to Radziwiłłowie i świetność nazwiska uzupełniała wiele braków w ich prestiżu”⁸. Zresztą przynależność Mostowskiej do jednego z najznakomitszych rodów magnackich Rzeczypospolitej korzystnie musiała wpłynąć na jej karierę pisarską i na kształt ideowy jej dzieł⁹.

Anna Olimpia Radziwiłłówna spędziła młodość na Litwie, gdzie prawdopodobnie poznała Dominika Augusta Przeździeckiego, brata Heleny z Przeździeckich Radziwiłłowej. W 1778 r. Dominik uzyskał od króla przywilej nadający mu pełnoletniość i wziął ślub z Anną. Rok później podczas wiosny para doczekała się syna Michała. W listopadzie 1782 r. po zaledwie czterech latach małżeństwa zmarł Dominik. 2 marca 1784 r. Anna zrzekła się opieki nad synem i uczyniła Michała Hieronima Radziwiłła – wojewodę wileńskiego, miecznika litewskiego oraz męża Heleny z Przeździeckich Radziwiłłowej – jego prawnym opiekunem¹⁰. Agnieszka Śniegucka sądziła, że wybór protektora wynikał nie tylko z kłopotów finansowych Anny, owdowiałej po Dominiku Przeździeckim, ale także z „faktu spowinowacenia z Heleną, późniejszą właścicielką Arkadii i Nieborowa”¹¹. Jak zwróciła uwagę Monika Urbańska:

⁸ Teresa Zielińska, „Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu”, w: Sławomir Górczyński, Jolanta Grała, Włodzimierz Piwkowski, Violetta Urbaniak, Teresa Zielińska (red.), *Radziwiłłowie herbu Trąby*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1996), 23–26.

⁹ Agnieszka Śniegucka, *Zjawy*, 10.

¹⁰ Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 15.

¹¹ Agnieszka Śniegucka, *Zjawy*, 11.

Helena, siostra Dominika Przeździeckiego, będąca z Anną w zażyłych kontaktach, ... właścicielka imponującej biblioteki, [bardzo prawdopodobnie, przyp. ZH] zaszczepiła w późniejszej pisarce wzór kobiety oświeconej, twórczej, czytanej, obracającej się w intelektualnych środowiskach¹².

Pomiędzy 1785 a 1787 r. Anna wyszła za mąż po raz drugi za Tadeusza Mostowskiego¹³ – literata, publicystę, wydawcę, krytyka literackiego, działacza politycznego Sejmu Czteroletniego i powstania kościuszkowskiego, ministra spraw zagranicznych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, członka Towarzystwa Przyjaciół Nauk¹⁴. Według Kajetana Koźmiana ślub był dla Mostowskiego szansą na uzyskanie awansu społecznego¹⁵: „W bardzo młodym wieku znalazł partię w Litwie i pojął za żonę księżniczkę Radziwiłłównę. Nie miał jeszcze lat przypisanych prawem, gdy zapewne za staraniem Radziwiłłów, został kasztelanem raciańskim i zasiadł w senacie”¹⁶. Tadeusz wielokrotnie dopuścił się zdrady małżeńskiej, dlatego w 1804 r. Anna postanowiła definitywnie rozstać się z mężem i rozwiodła się z nim, czego dowodzi metryka z 4 marca 1804 r., świadcząca o zawarciu przez Mostowskiego małżeństwa z Marią z Szymanowskich Potocką¹⁷.

Choć drugie małżeństwo nie skończyło się dla Mostowskiej szczęśliwie, to liczne podróże z Tadeuszem oraz nawiązanie znajomości z wybitnymi osobistościami z najwyższych kręgów kultury i nauki zaowocowało poszerzeniem horyzontów i wzmożeniem jej ambicji twórczych¹⁸. Zdaniem Moniki Urbańskiej „wydawane przez Mostowskiego pozycje książkowe były dla niej inspiracją twórczą i zachętą, by, mimo wielu wątpliwości, nadal pisać”¹⁹.

W czasie trwania małżeństwa Anny z Tadeuszem powieściopisarka odwiedziła Francję, Petersburg, Warszawę, Drezno oraz Rzym. Wyprawy te były dla niej szansą na zapoznanie się z dorobkiem piśmiennictwa europejskiego i najnowszymi prądami lite-

¹² Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 15–16.

¹³ *Ibidem*, 15.

¹⁴ Marianna Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987), 137–138.

¹⁵ Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 16.

¹⁶ Kajetan Koźmian, *Pamiętniki*, t. 3, (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1972), 194.

¹⁷ Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 20.

¹⁸ Agnieszka Śniegucka, *Zjawy*, 11.

¹⁹ Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 19.

rackimi²⁰. Duży wpływ na profeminiście myślenie wileńskiej hrabiny mógł mieć jej pobyt we Francji w latach 1794–1802²¹, czyli mniej więcej w okresie trwania Wielkiej Rewolucji Francuskiej (1789–1799), w której znaczna część kobiet brała czynny udział, żądając prawa do godności i poszanowania dla swojej płci²². Być może autorka *Stracha w Zameczku*, doskonale znająca język francuski, miała szansę zapoznać się z treścią lub usłyszeć o *Deklaracji praw kobiety i obywatelki* Olympe de Gouges z 1791 r., której autorka wysunęła m.in. postulaty dotyczące równouprawnienia kobiet oraz konieczności nadania im egzystencjalnej autonomii²³. Poza de Gouges Mostowska mogła także dowiedzieć się o działalności innych kobiet podczas Wielkiej Rewolucji Francuskiej. 10 maja 1793 r. Claire Lacombe oraz Pauline Léon założyły Towarzystwo Rewolucyjnych Obywaterek Republikańskich (*Société des citoyennes républicaines révolutionnaires*). Théroigne de Méricourt, ubrana w męskie stroje, propagowała prawo kobiet do posiadania broni w trakcie walk i uczestnictwa w rewolucyjnych walkach o wolność. Etta Palm-Aelder, z pochodzenia Holenderka, 30 grudnia 1790 r. w *Cercle social* wygłosiła referat zatytułowany *O niesprawiedliwości praw, które faworyzują mężczyzn kosztem kobiet*, w którym domagała się równości dla kobiet i zwróciła uwagę na aktualną oświatę płci żeńskiej, będącą – według niej – wynikiem przyzwyczajień i uprzedzeń społecznych i niestanowiącą „przedłużenia” naturalnych, indywidualnych dyspozycji²⁴.

Dzięki Mostowskiemu Anna zaczęła obracać się w gronie takich osób, jak m.in. Izabela i Adam Kazimierz Czartoryscy, Julian Ursyn Niemcewicz, ks. Józef Mickiewicz, Jan Rustem, Józef Zawadzki, Hieronim Stroynowski, Kazimierz Kontrym czy ks. Szymon Malewski²⁵. Warto tutaj wspomnieć o tym, że Izabela z Flemmin-

²⁰ Elżbieta Żukowska, „Starożytna Litwa w powieści gotyckiej. «Astolda» Anny Mostowskiej”, w: Katarzyna Eremus, Tadeusz Linkner (red.), *Znane zapomniane. Z literatury polskiej XIX i XX wieku*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2011), 13.

²¹ Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 20.

²² Tomasz Wysłobocki, „Zapomniana płęć – jak rewolucja francuska nie chciała pamiętać o kobietach”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Romanica*, nr 8, 2013, 223.

²³ Katarzyna Lewandowska, Rafał Michalski, „Olympe de Gouges – szkic biograficzny”, w: Olympe de Gouges, *Deklaracja praw kobiety i obywatelki*, (Gdańsk: Akademia Sztuk Pięknych w Gdańsku, 2018), 8–9.

²⁴ Tomasz Wysłobocki, *Obywatelki. Kobiety w przestrzeni publicznej we Francji przełomu wieków XVIII i XIX*, (Kraków: Universitas, 2014), 201–240.

²⁵ Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 19.

gów Czartoryska prawdopodobnie mogła mieć wpływ na poglądy Mostowskiej. Księżna była „wybitną emancypantką i działaczką na polu kultury”²⁶, która:

nie tylko uczyniła z Puław ośrodek narodowej kultury i literatury w sentymentalnej formie. Osobiście interesowała się też stanem oświaty poddanych, edukacją ich dzieci, unaoczniała przy tym wielkie zrozumienie dla ludzkiej niedoli. Po upadku państwa polskiego, treścią, najważniejszym celem jej życia były zainteresowania intelektualne, najpełniej manifestowane gromadzeniem pamiątek narodowych i opieką nad różnymi gałęziami wiedzy. Cechująca ją pasja piśmiennicza, zjawisko wcześniej rzadkie wśród niewiast książęcych rodów sprawiła, że wydając w 1817 r. publikację pt. *Pielgrzym w Dobromilu, czyli nauki wiejskie*, do dziewiętnastowiecznego piśmiennictwa polskiego wniosła nowe wartości obyczajowo-moralne i dydaktyczne oraz patriotyczno-obywatelskie posłanie. ... Czartoryska w ciągu swego długiego życia (1746–1835) stała się jedną z najbardziej znanych przedstawicielek ostatniego pokolenia oświeconych kobiet – zasłynęła nie tylko jako niezrównanej pasji patriotka, ale także aktywna uczestniczka wszystkich ważniejszych wydarzeń w Polsce. Historycy są zgodni co do tego, że dokonania tej egzaltowanej patriotki, kobiety wyemancypowanej, na polu edukacji zniewolonego narodu i rozkwitu kultury ojczystego kraju są nieporównywalne do zasług innych kobiet²⁷.

Po rozstaniu z drugim mężem w 1804 r., być może w wyniku gorszej sytuacji materialnej i z chęci usamodzielnienia się, Mostowska zajęła się pisaniem. Po dziś dzień szczęśliwie zachowało się dwanaście jej powieści, wydanych w trzech tomach w pierwszej dekadzie XIX w.: *Strach w Zameczku*, *Posąg i Salamandra*, *Matylda i Daniło*, *Cudowny szafir*, *Zamek Koniecpolskich*, *Nie zawsze tak się czyni, jak się mówi*, *Astolda*, *Pokuta*, *Historia filozoficzna Adyla*, *Sen wróżbitny*, *Miłość i Psyche* oraz *Lewita*. Na szczególne wyróżnienie zasługuje *Strach w Zameczku*, który można określić mianem powieści feministyczno-emancypacyjnej ze względu na pojawienie się w niej poglądów protofeministycznych, wówczas nowatorskiego

²⁶ Zbigniew Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*, (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1972), 37.

²⁷ Stanisław Gawlik, „Idee pedagogiczne w pisarstwie kobiet polskich w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku”, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie. Prace z Historii Oświaty i Wychowania*, z. 4 (174), 1994, 81–82.

ujęcia kobiecej racjonalności oraz rozważań nad kulturową pozycją płci żeńskiej. Ryszard Przybylski napisał w podręczniku akademickim poświęconym romantyzmowi, że utwór jest „śmiałą propagandą feminizmu”, w której obecne są wzmianki narracyjne, zachęcające czytelniczki do „wspólnej akcji na rzecz emancypacji kobiet”²⁸. W *Strachu w Zameczku* powieściopisarka deklaruje, że nadszedł:

Czas, aby ludzie obojej płci z obopólną oddali sobie słuszność: kobiety czy mężczyźni, wszyscy ogólnie posiadamy jednostajne przymioty i te same przywary. Płcią tylko się różnimy, a nie mając nic sobie do wymówienia, będąc we wszystkim sobie podobni, szanujemy jedni w drugich, co jest wartym pochwały, a błędom naszym wzajemnie wybaczamy²⁹.

W powyższym cytacie hrabina jawnie postuluje o potrzebie równouprawnienia płci oraz uwydatnia to, że kobiety i mężczyźni różnią się od siebie tylko pod względem biologicznym. Jeszcze w innym miejscu *Stracha w Zameczku* autorka *Posągu i Salamandry* zwróciła uwagę na to, że nie należy wyłącznie kobietom przypisywać łatwowierności – według niej jest to cecha bezpłciowa:

Przypisują najbardziej płci żeńskiej ten pociąg do łatwowieżenia temu wszystkiemu, co tylko żywą ich imaginacją bawi. Lecz to tak nie jest – mężczyźni nie są uwolnieni od tego – cały rodzaj ludzki temu błędowi jest podległy, jeśli to jednak błędem nazwać można³⁰.

Ze wstępów do powieści i zachowanej korespondencji wynika, że Mostowska czytała dzieła takich autorów, jak Horacy, Homer, Apulejusz, Hezjod, Pliniusz Młodszy, Wergiliusz, Ludovico Ariosto, Torquato Tasso, Aleksander Gwagin, Marcin Kromer, Maciej Strykowski, August Lafontaine, Charles Montesquieu, Jean Baptiste Racine, Donatien de Sade, Marie-Jeanne Riccoboni, Voltaire, Marie de La Fayette, Gabriel Legouvé, Stéphanie Félicité de Genlis, Ann Radcliffe czy Christoph Martin Wieland³¹.

²⁸ Ryszard Przybylski, Alina Witkowska, *Romantyzm*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997), 109; Danuta Kowalewska, „Wypełnianie szczeliny? O perspektywie feministycznej w refleksji literaturoznawczej nad polskim oświeceniem”, *Roczniki Humanistyczne*, t. 67, 2019, 14.

²⁹ Anna Mostowska, „Strach w Zameczku”, w: Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 195.

³⁰ Ibidem, 183.

³¹ Agnieszka Śniegucka, *Zjawy*, 17.

Poza pisaniem powieści Mostowska tworzyła jeszcze tragedie, które wystawiano w teatrze³² – 7 września 1806 r. w liście do wydawcy jej powieści Józefa Zawadzkiego wspominała o swoich nieopublikowanych utworach dramatycznych: „A tragediów mam trzy gotowe, od lat już kilku, ... dwie są już na teatrze, lecz trzecia, oprócz, że z niej w druku będziesz miał zysk, możesz jeszcze ją sprzedać na teatr?”³³. Literatka także brała lekcje malarstwa u Jana Rustema. Sama uczyła Józefa Oleszkiewicza rysunku i pełniła funkcję jego mecenasa, dając mu protekcję w środowisku artystycznym. Co więcej, występowała w *théâtre de société* w *Fedrze* w tłumaczeniu Franciszka Ksawerego Chomińskiego³⁴.

Wileńska arystokratka miała nie tylko ambicje literackie, ale także naukowe. Bariery społeczne nałożone na kobiety w dobie oświecenia i preromantyzmu czy ograniczony dla nich dostęp do wykształcenia nie powstrzymały autorki *Zamku Konięcpolskich* od podejmowania intelektualnych wyzwań – w 1805 r. podjęła próbę zostania członkiem honorowym Uniwersytetu Wileńskiego Wydziału Literatury i Sztuk Pięknych. Całe wydarzenie opisał Józef Frank w swoich *Pamiętnikach*:

Powiedział mi również p. Stroynowski, że jego przyjaciółka, hrabina Olimpia Mostowska, z domu Radziwiłłówna pragnie otrzymać nominację na członka honorowego Uniwersytetu, sekcji literatury i sztuk pięknych. Wiedząc o tym, że hrabina jest autorką i malarką i pomnąc, że we Włoszech kobiety mogą ubiegać się nawet o katedry profesorskie, odpowiedziałem, iż chętnie poprę kandydaturę protegowanej rektora. Aby nie postawić p. Mostowskiej w fałszywej pozycji p. Stroynowski przede wszystkim zwrócił się do senatu akademickiego z zapytaniem, czy zgodziłby się on wybrać na członka honorowego damę, jeżeli posiadała potrzebne kwalifikacje? Na to p. Śniadecki zupełnie poważnie powiedział: – „Tak, byleby była piękna”³⁵.

O seksistowskiej wypowiedzi Jana Śniadeckiego dowiedziała się Mostowska szybko – już „w parę dni”³⁶ po całym wydarzeniu, Frank otrzymał list od literatki, który brzmi następująco:

³² Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 21.

³³ List z 7 IX 1806 r., w: Tadeusz Turkowski, *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi*, t. 1, (Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1935), 191.

³⁴ Monika Urbańska (red.), *Anna Mostowska*, 21.

³⁵ Józef Frank, *Pamiętniki*, t. 1, Władysław Zahorski (tłum. i wstęp), (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1913), 124–125.

³⁶ *Ibidem*, 125.

Nieskończenie jestem wdzięczną panu za łaskawe poparcie mego życzenia zostania członkiem instytucji, która ma zaszczyt posiadać pana w liczbie swych członków. Jednym z motywów moich zabiegów była właśnie chęć zostania pańskim kolegą. Obawiam się jednak, iż to mi się nie uda. Prawdopodobnie ten surowy Uniwersytet nie zechce kobiety, chyba, że pańska uprzejmość rzuci promień wesołości na zachmurzone czoła waszych milczących uczonych, zmusi ich zmienić zdanie, i przekona, że mądrość, jakkolwiek bardzo, jest niczym bez wdzięku. Wdzięk ten, wierny towarzysz mojej płci, będzie stronił od nudnego tłumy, który pragnie zabronić nam posiadać rozum i talent i nie zajrzy do świątyni, w której nam nie wolno być kapłankami. – Nie tak postępowali filozofowie starożytni. Pitagoras kochał Theanę i gdyby nie ta miłość, nie byłby on w stanie poprawić obyczajów Krotony i nie nauczyłyby mądrości mieszkańców tego bogatego i zamożnego w rozkoszy miasta. Solon znosił kaprysy pewnej małej niewolnicy, która nim rządziła. Sokrates uprawiał filozofię, przy boku pięknej Aspazji, Plato uczył o miłości niebiańskiej, a cynik Diogenes, albowiem nie był dumny, że przez chwilę cieszył się względami Lais, ubóstwianej przez Arystydesa? Składajcie ofiary Gracjom, mawiał Sokrates do swoich uczniów. Pański Uniwersytet składa ofiary tylko nudzie³⁷.

W powyższym passusie można zauważyć, że Mostowska z wielką otwartością pisała o dyskryminacji płciowej, panującej w środowisku naukowym Uniwersytetu Wileńskiego na początku XIX w. Hrabina była ewidentnie kobietą o progresywnym myśleniu, która wyprzedzała swoje czasy. Z inteligentnym dowcipem napisała Frankowi o tym, że w starożytności Sokrates mawiał swoim uczniom, aby składać „ofiary Gracjom”, natomiast na Uniwersytecie Wileńskim „składa [się, przyp. ZH] ofiary tylko nudzie”; „ten surowy Uniwersytet nie zechce kobiety”, ale może to się zmienić, jeżeli jego „uprzejmość rzuci promień wesołości na zachmurzone czoła waszych milczących uczonych, zmusi ich zmienić zdanie, i przekona, że mądrość, jakkolwiek bardzo, jest niczym bez wdzięku”. Powieściopisarka nieprzypadkowo wspomniała o rzymskich Gracjach – chociaż były to boginie piękna, to patronowały pracom umysłowym i chętnie towarzyszyły Atenie, bogini mądrości³⁸. Wzmianka o rzymskich boginiach mogła mieć na celu uwydatnie-

³⁷ Ibidem.

³⁸ Pierre Grimal, „Charyty”, w: Jerzy Łanowski (red. nauk.), Maria Bronarska (tłum.), *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1987), 62.

nia tego, że uroda nie jest wyznacznikiem predyspozycji intelektualnych kobiety.

W liście hrabiny do Józefa Franka został przedstawiony oświeceniowy „androcentryczny wymiar filozoficznej kategorii rozumu”, o którym pisała Geneviève Lloyd w *The Man of Reason. “Male” and “Female” in Western Philosophy*. W swojej książce australijska filozofka wskazała na to, że w epoce oświecenia utrwalił się obraz kobiety jako istoty wykluczonej z domeny rozumu³⁹. Mostowska ewidentnie opiera się tym argumentom o podłożu dyskryminacyjnym i zilustrowała niesprawiedliwości związane z wyłączeniem kobiet z nauki i postrzeganiem ich jako istoty bez racjonalności. Burzy „tradycyjne” role społeczne przypisane płci żeńskiej w epoce oświecenia oraz preromantyzmu i metaforycznie pokazuje, że wdzięk, będący „wiernym towarzyszem” płci żeńskiej, „będzie stronił od nudnego tłumu, który pragnie zabronić nam posiadać rozum i talent i nie zajrzy do świątyni, w której nam nie wolno być kapłanami”. Ponadto literatka w liście do Franka wskazuje na potrzebę uczestnictwa kobiet w życiu naukowym uczelni.

Zdaniem Agnieszki Śnieguckiej starania Mostowskiej o zaliczenie jej do pocztu członków honorowych Uniwersytetu Wileńskiego pokazują, że jako jedna z nielicznych aspirowała „do miana kobiety uczonej – erudytki, autorki, znawcy i mecenasa sztuk”⁴⁰. Według Jana Gebethnera celem wileńskiej hrabiny „było wywalczenie dla kobiety odpowiedniego, wyższego ... stanowiska w życiu społecznym”⁴¹. Z tego powodu Marian Szykowski określił autorkę *Lewity* mianem pierwszej emancypantki⁴².

Monika Urbańska dostrzegła, że Mostowska „zapisała się jako kobieta niezwykła – rzadki przykład ambicji pióra i wyczucia artystycznego wśród kobiet z przełomu XVIII i XIX w.”⁴³. Powieściopisarka znacznie wyprzedzała czasy, w których żyła. Była nonkonformistką, kobietą niezależną, która po rozwodzie z Tadeuszem Mostowskim bez większego problemu znalazła sposób na usamodziel-

³⁹ Joanna Bator, „Feminizm wobec «kresu oświecenia»”, *Kultura i Społeczeństwo*, t. 45, nr 2, 2001, 15.

⁴⁰ Agnieszka Śniegucka, *Zjawy*, 32.

⁴¹ Jan Gebethner, *Poprzedniczka*, 70.

⁴² Marian Szykowski, „*Génie Du Christianisme*” a prądy umysłowe w Polsce porzobiorowej, (Lwów: Wydawnictwo Gubrynowicz i Schmidt, 1908), 115; Agnieszka Śniegucka, *Zjawy*, 32.

⁴³ Monika Urbańska, „Zapisać się dobrze w pamięci — listy Anny Mostowskiej do Józefa Zawadzkiego”, *Folia Litteraria Polonica*, t. 14, nr 2, 2011, 70–71.

nienie się finansowo. W *Strachu w Zameczku* przedstawiła siebie jako protofeministkę, postulującą potrzebę równouprawnienia płci. Ponadto „starła się sięgnąć po funkcje i przywileje zarezerwowane wyłącznie dla mężczyzn”⁴⁴.

Bibliografia

- Bator, Joanna. „Feminizm wobec «kresu oświecenia»”, *Kultura i Społeczeństwo*, t. 45, nr 2, 2001, 3–20.
- de Gouges, Olympe. *Deklaracja praw kobiety i obywatelki*, Katarzyna Lewandowska, Rafał Michalski (red.), (Gdańsk: Akademia Sztuk Pięknych w Gdańsku, 2018).
- Frank, Józef. *Pamiętniki*, t. 1, Władysław Zahorski (tłum. i wstęp), (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1913).
- Gawlik, Stanisław. „Idee pedagogiczne w pisarstwie kobiet polskich w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku”, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie. Prace z Historii Oświaty i Wychowania*, z. 4 (174), 1994, 77–88.
- Gebethner, Jan. *Poprzedniczka romantyzmu. Anna Mostowska*, (Kraków: Gebethner i Wolff, 1918).
- Grimal, Pierre. *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, tłum. Maria Bronarska, (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1987).
- Kleiner, Juliusz. *Sentymentalizm i preromantyzm. Studia inedita z literatury porzbirowej. 1795–1822*, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1975).
- Kowalewska, Danuta. „Wypełnianie szczeliny? O perspektywie feministycznej w refleksji literaturoznawczej nad polskim oświeceniem”, *Roczniki Humanistyczne*, t. 67, 2019, 9–24.
- Koźmian, Kajetan. *Pamiętniki*, t. 3, (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1972).
- Kridl, Manfred. *Literatura polska wieku XIX. Od trzeciego rozbioru do wystąpienia Mickiewicza (1795–1922)*, cz. 1, (Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1925).
- Kuchowicz, Zbigniew. *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*, (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1972).

⁴⁴ Agnieszka Śniegucka, *Zjawy*, 32.

- Mlekicka, Marianna. *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987).
- Przybylski, Ryszard, Witkowska, Alina. *Romantyzm*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997).
- Szykowski, Marian. „*Génie Du Christianisme*” a prądy umysłowe w Polsce porobiorowej, (Lwów: Wydawnictwo Gubrynowicz i Schmidt, 1908).
- Śniegucka, Agnieszka. *Zjawy i ruiny społecznie użyteczne. O problematyce wartości w prozie Anny Mostowskiej*, (Łódź: Oficyna Wydawnicza Tercja, 2007).
- Turkowski, Tadeusz. *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi*, t. 1, (Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1935).
- Urbańska, Monika. „Powieści Anny Mostowskiej – ponowne odczytanie”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica*, nr 4(34), 2016, 197–210.
- Urbańska, Monika. „Problemy edycji prozy Anny Mostowskiej”, *Literaturoznawstwo*, nr 1(3), 2009, 85–95.
- Urbańska, Monika (red.). *Anna Mostowska. Powieści i listy*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).
- Wysłobocki, Tomasz. *Obywatelki. Kobiety w przestrzeni publicznej we Francji przełomu wieków XVIII i XIX*, (Kraków: Universitas, 2014).
- Wysłobocki, Tomasz. „Zapomniana płeć – jak rewolucja francuska nie chciała pamiętać o kobietach”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Romanica*, nr 8, 2013, 223–231.
- Zielińska, Teresa. „Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu”, w: Sławomir Górczyński, Jolanta Grała, Włodzimierz Piwkowski, Violetta Urbaniak, Teresa Zielińska (red.). *Radziwiłłowie herbu Trąby*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1996), 3–43.
- Żukowska, Elżbieta. „Starożytna Litwa w powieści gotyckiej. «Astolda» Anny Mostowskiej”, w: Katarzyna Eremus, Tadeusz Linkner (red.), *Znane zapomniane. Z literatury polskiej XIX i XX wieku*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2011), 11–35.

VIRGINIJA JURĖNIENĖ

<https://orcid.org/0000-0002-2818-437X>

Vilnius University

Strategies and Tactics of the Lithuanian Women's Movement: Retrospective Analysis

Abstract

The strategies and tactics of the Lithuanian women's movement helped to change the attitudes of society, political parties, altered political, educational and legal systems and expanded the field of relevant issues on the international level.

However, the state's existence period (1918–1940) was too short for women to be able to fully realise them; thus, most of the formed strategies are relevant today and are realised. The examples of strategy implementation ways show that women's actions were important for the society and the state and had direct impact on their development. The second strategic period is very important; during this period, Lithuanian women were granted political rights.

Novelty of work. The article provides the correct date of women being granted suffrage based on historical sources, i.e., 20 November 1919, the law on election of the Constituent Assembly of Lithuania. It does not coincide with the notion established in the Lithuanian historiography that the date is 2 November 1918. The author proves that this error emerged due to incorrect interpretation of the article in the 2 November 1918 Lithuanian Temporary Constitution on the person's (citizen's) rights. Moreover, the researcher takes on a new approach towards the Lithuanian women's movement through the prism of implementation

of strategies and tactics. This approach towards the history of the Lithuanian women's movement is new.

The **methods** of descriptive, analytical and comparative research. The sources studied are: historical sources, including state documents, archival materials, monographs, survey studies, biographical studies, memoirs, private letters, press, etc.

Keywords: strategy, tactic, women's Movement, social development

STRATEGIA I TAKTYKA LITEWSKIEGO RUCHU KOBIET: ANALIZA RETROSPEKTYWNA

Streszczenie

Strategia i taktyka litewskiego ruchu kobiecego pomogły zmieniać nie tylko postawy społeczne, lecz także programy partii politycznych. Wpłynęły również na ewolucję systemu politycznego, edukacyjnego i prawnego oraz poszerzyły pole dyskusji na temat istotnych dla kobiet zagadnień na poziomie międzynarodowym. Jednak okres istnienia Republiki Litewskiej (1918–1940) był zbyt krótki, aby Litwinki mogły osiągnąć pełne upodmiotowienie. Większość z ich postulatów okazała się nadal aktualna po 1991 r. i jest współcześnie urzeczywistniana. W artykule zweryfikowano datę przyznania Litwinkom prawa wyborczego. Według ustaleń autorki nastąpiło to 20 listopada 1919 r. z chwilą przyjęcia ordynacji wyborczej do Zgromadzenia Ustawodawczego Litwy. Nie pokrywa się to z utrwalonym w historiografii litewskiej poglądem, że data ta to 2 listopada 1918 r. Autorka dowodzi, że błąd ten powstał na skutek niewłaściwej interpretacji artykułu Tymczasowej Konstytucji Litewskiej z 2 listopada 1918 r. o prawach obywatelskich. W publikacji uzewnętrznia się nowe podejście do historii litewskiego ruchu kobiecego, gdyż autorka kładzie największy nacisk na analizę stosowanej przez ten ruch strategii i taktyki.

Słowa kluczowe: litewski ruch kobiecy, strategia, taktyka, postęp społeczny

Introduction

At the end of the 18th century the state of Lithuania and Poland was collapsed. It was divided and Lithuania was occupied by Russia. In 19th century two revolts (1831, 1863) took place in Lithuania against the occupation of Tsarist Russia.

In the second half of the 19th century a national movement, and as part of it a women's movement arose in Lithuania which after the revolt in 1863–1864 was directed against the denationalization politics pursued by tsarist Russia. The result was that the tsarist government banned the Latin script in the country, constricted the activity of the Catholic Church, and started to actively colonize the country. By such actions tsarist Russia tried to turn Lithuania Russian. The Lithuanian national movement was targeted against tsarist politics. Secret schools were opened in which pupils were taught in the national, i.e. the Lithuanian language. Women worked side by side with men. In peasant families mothers taught the children to read from prayer-books. These schools, which were active in the period from the second half of the 19th until the beginning of the 20th centuries, were called “mother's” or secret schools. They helped not only to preserve the Lithuanian language but also to develop and strengthen national awareness and opposition to russification. Beside “mother's schools”, the distribution of forbidden books became widespread. All the books and newspapers distributed in Lithuania were printed in the towns of East Prussia and then carried across the border to Lithuania¹. It was hard, dangerous, and altruistic work, which included all Lithuanian territory. There was organised secret system for spreading secret groups of book-spreaders and special secret store-rooms. These brave women and men used various ways for carrying: secret ways, special guides and even bribes for tsarist gendarmes. There are facts, that in this way in the end of 19th century secret association of book-spreaders in Zemaitija (Lowland, Samogitia) carried forbidden books using strings of more than 40 carriages (!) And, e.g., one of the most active women in Tilze region, Morta Zauniute, supported Lithuanian students in abroad also.

A lots of book-spreaders became peculiar national heroes. E.g., one of the the most famous was landowner Jurgis Bielinis, pseu-

¹ E.g. in 1866–1904 women book-spreaders (book-hawkers), who were arrested in Marijampole, Panevezys, Siauliai, Ukmerge came to 26 percents; in Kalvarija, Kaunas and Zarasai districts – 5,5 percents. Though there were less women book-spreaders than men, but it was their active public work for the Lithuanian nation and society. An oldest one was Karolina Laurinavičiūtė (was born in 1840). She learned to read by herself and later spreaded forbidden Lithuanian press in Siauliai and Panevezys. In 1870 she was arrested, and in 1872 was exiled to Karelia (district in Siberia) for unrestricted time.

donym Baltasis Erelis (White Eagle). The legends spreaded about his cunning, courage and capabilities to escape from tsarist gendarmes. As wrote G. Landsbergis-Žemkalnis: once gendarmes caught Jurgis Bielinis with carriage full of hay and Lithuanian books hidden under the hay and took him to the commander. J. Bielinis began to ask set him free, but commander did not want even to listen. The landowner began to offer him as the present various pictures of catholic saints begging to let him go. Commander was Russian orthodox believer, so he soon got into a rage! Then J. Bielinis began to offer not only pictures of catholic saints, but the pornographic pictures also begging further... Then gendarmes' commander' patience was exhausted. He became really furious, jumped to his feet scolding J. Bielinis, seized for collar and threw him out. J. Bielinis as soon as he could jumped into his carriage and made off with all secret books.

It is phenomenal, that in spite of danger, this movement joined so many women and men in Lithuania, even catholic priests and bishops (e.g. Motiejus Valancius), nuns and even old women beggars... Despite all threats women helped men to distribute the forbidden literature, hid it from the Russian gendarmes, and, what is more, taught their children from it. In this way, women engaged in the national movement and started their activity. In 1904 the tsarist government abolished the ban for the press.

In the second half of the 19th century a national and women movements arose in Lithuania.

The issue of woman's status in Lithuanian society arose at the end of the 19th century. The representatives of the National movement, i.e. the so-called *varpininkai* (they were activists and members of the national movement initiated by the newspaper *Varpas* (Bell) that was issued in 1889–1905) were the first to bring up this question. One of the first to join actively the national movement was Gabrielė Petkevičaitė. In the newspaper *Varpas* she pointed out that women were not like flowers, they needed to learn, because a sophisticated woman had “a wide field to work at”. At the end of the 19th century Lithuanian women were quite literate – this is proved by the data of the population census of 1897 which states: “Lithuanian women's literacy in Kaunas governorship exceeded the men's – respectively 54.9 and 51.9%. ... This is a unique phenomenon which was not observed in any other part of the Russian Empire, though most often women's education was limited

to reading skills”². This is confirmed by other facts: in 1873 only 575 girls learnt at state primary schools, and in 1900 the number of the women students increased up to 4,313. State schools for girls had worked in Vilnius and Kaunas since 1860 and in Šiauliai since 1896. Lithuanian noblemen sent their daughters to schools as well. At the same time the percentage of educated women in Russia amounted merely to 13.7%.

At the turn of the 20th century *varpininkai* tried to prove to society that women needed to study just like men and argued: “Current circumstances are more favourable for women than for men since they are not that much kept under surveillance. ... Thus, we must care about educating our daughters so that they will better understand their matters: their religion, their country, their enemies, and ways to fight against them”³.

Lithuanian women like the women in Europe primarily made efforts to educate themselves and others. In 1890 women established the first organization Ziburelis (Light) whose aim was to teach and support gifted children. The founder of Ziburelis was Gabriele Petkevičaitė-Bite (pseudonym Bite, meaning “a bee”). In 1894 she met Jadvyga Juškelytė and they continued working in Ziburelis. In 1903 Felicija Bortkevičienė became its leader.

Lithuania was an agrarian country where more than 80% of the population lived in the countryside. Moreover, this part was very religious. Therefore, Lithuanian women in the countryside were not very active and restricted their activity to within the borders of the parishes. It should be stressed that the women’s organizations in Lithuania were established much later than in Western Europe – the first women’s organization in Lithuania was established as late as 1905.

The analysed historical sources do not provide sufficient data for establishing the contribution of the Lithuanian women’s movement to the international women’s movement. The Lithuanian women took an active part in the majority of the international events organized for women. The Lithuanian women’s organizations learnt much from the experience of various women’s organizations

² Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje Lietuva XIX amžiuje*, (Vilnius: Baltos lankos, 1996).

³ Aleksandras Dambrauskas, “Keli zodziai apie apsvietima mergaičių (Some Words on the Education of Girls)”, *Tevynės sargas (Homeland Guardian)*, nr 10/11, 1900, 30.

in other European countries where the women's movements were much stronger and influential.

The Lithuanian women's movement highlights four strategies that have tactical actions. Not all of the strategies were implemented, and they continue to be implemented in the restored Republic of Lithuania.

The aim of the article is to reveal the strategies and tactics of the Lithuanian women's movement in the end of XIX century until the first part of the XX century.

It should be mentioned, though, that the historical sources which might be helpful for the analysis of the activities of the Lithuanian women's movement both in the country and abroad at the beginning of the 20th century are rather scarce. Among a few is the book *In the Service of Truth and Love* which was published in 1933⁴. It describes the activities of the Catholic branch of the Lithuanian women's movement both in Lithuania and abroad. It was the first publication which summarized the actualities of the Lithuanian women's movement. Yet, it did not describe Liberal or Social-democratic branches of the women's movement in Lithuania.

Later on, the Lithuanian women's movement was discussed in the inter-war period. In her study *Women's Political and State-National Work in 1907–1937* (1938), Ona Mašiotienė briefly reviews the first steps of the women's activities in 1907, when the First Assembly of the Lithuanian women took place in Kaunas on September 23–24, 1907 and analyses its later activities after the women's movement split into two parts: the Catholic Movement and the Progressive Movement. The author of the paper has discussed the Lithuanian women's movement during the first two decades of the 20th century in a number of articles⁵.

Several survey publications that do not belong to the category of the scientific works should also be mentioned here, such as Dalia Marcinkevičienė's edition of A. Ambraziejūtė-Steponaitienė's collection *Distinguished Lithuanian Women*⁶. The collection was originally finished in 1938, but not published at that time. One can find some

⁴ Ona Gaigalaitė-Beleckienė, *Tiesos ir meilės tarnyboje: Lietuvių katalikių moterų draugija 1908–1933*, (Kaunas: Kauno Kardas, 1933).

⁵ Ona Mašiotienė, *Moterų politinis ir valstybiniai – tautiškas darbas 1907–1937 m.*, (Kaunas, 1938).

⁶ Dalia Marcinkevičienė (ed.), *Ižymios Lietuvos moterys: XIX a. antroji pusė – XX a. pirmoji pusė*, (Vilnius: Vilnius University Press, 1997).

information about women and their activity in archival sources, memoirs and press articles; yet, in these sources, most attention has been given to the cultural figures. In 2005, the collection of articles⁷ was published in which one can find the portrayal of some prominent women who lived and worked in the first half of the 20th century.

Some information about particular women who were active in the Lithuanian women's movement during the first half of the 20th century is available in the book titled *The Lithuanian Seimas* (1996)⁸. It tells that in 1926 two women Gabrielė Petkevičaitė and Felicija Bortkevičienė were candidates for Presidency in the 3rd Lithuanian Seimas. However, each of them received only one vote and thus none of them was elected⁹. Both of the candidates were suggested by members of the Seimas, and they belonged to the Lithuanian Farmers' Populist Party.

Julius Butėnas' biographical study *Notes of a Historiographer*¹⁰ devoted to the life and works of Bortkevičienė is also very important for the analysis of the Lithuanian women's movement in the early 20th century. The activity of Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė (the wife of a world-famous Lithuanian painter and composer M. K. Čiurlionis), another distinguished personality in the context of the League of the Union of Nations was analysed by Vladas Gustainis¹¹. The documents of the Lithuanian State also provide the necessary data about the State's support for women's participation in international venues.

The biographies of the women elected to the Constituent Seimas are pithily presented in the book *Short biographies of the Constituent Seimas members*¹² published in the interwar Lithuania. In the overview of the Constituent Seimas, the researcher in history Vanda Daugirdaitė-Sruogienė mentioned that women received suffrage and seven of them were elected to Seimas¹³. American Lithuanian in the memorial book Konstantinas Žukas noticed, "A strange

⁷ Ona Voverienė, *Žymiosios XX amžiaus Lietuvos moterys*, (Kaunas: Naujasis amžius, 2005).

⁸ Lietuvos Seimas, (Vilnius: Kultūra, 1996).

⁹ Ona Voverienė, *Žymiosios*.

¹⁰ Julius Butėnas, *Istorografo užrašai*, (Vilnius: Vaga, 1974).

¹¹ Vladas Gustainis, *Nuo Griškabūdžio iki Paryžiaus*, (Kaunas: Spindulys, 1991).

¹² *Trumpos Steigiamojo Seimo narių biografijos*, (Klaipėda: Seimo kanceliarija, 1924).

¹³ Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis Seimas*, (New York: Lithuanian National Foundation, 1975), 2.

coincidence: the oldest [in Seimas] was Gabrielė Petkevičaitė and the youngest – Ona Muraškaitė. Ill tongues, mostly progressives, mocked at «womanish» seimas¹⁴. The beginning of the women movement and the first assembly of Lithuanian women were described by sociologist Juozas Leonavičius¹⁵. Virginija Jurėnienė explored the women movement of the two decades of the 20th century in her papers¹⁶. The author paid much attention to the Constituent Seimas and the activity of the first parliament members-women in it¹⁷.

The first strategy – establishment of women’s organisations (around 1890–1905)

Tactic – participation in the national movement and social and political life.

Means

- education;
- distribution of national literature (books and newspaper *Varpas*);
- organisation and participation in the Lithuanian theatre (1889 Palanga);
- participation in political parties.

Education. Women worked side by side with men. In peasant families mothers taught the children to read from a prayer book. Such a school, which was active in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries, was called “mother’s” or secret school. It helped not only to preserve the Lithuanian language but also develop and strengthen national awareness and opposition to russification.

¹⁴ Konstantinas Žukas, *Žvilgsnis į praeitį: žmogaus ir kario atsiminimai: medžiaga istorikams*, (Chicago: Terra, 1959).

¹⁵ Juozas Leonavičius, *Petras Leonas – Lietuvos sąžinė*, (Kaunas: Technologija, 2002).

¹⁶ Virginija Jurėnienė, *Lietuvos moterų judėjimas XIX a. pab. – XX a. vidurys*, (Vilnius: Vilnius University Press, 2006).

¹⁷ Virginija Jurėnienė, “Steigiamojo Seimo narės ir jų veikla įteisinant lyčių lygiateisiškumą 1922 m. Konstitucijoje (Women Members of the Constituent Seimas and Their Activity to Legitimize Equality of Rights in the Constitution of 1922)”, in: Aigustė Bartkutė and Andrius Vaišnys (eds.), *Mūsų konstitucionalizmo raida (Development of Our Constitutionalism)*, (Vilnius: Valstybės žinios, 2003), 96–109.

Lithuanian women the same as ones in Europe primarily made efforts to educate themselves and others. In 1894 women established the first organization *Žiburėlis* whose aim was to teach and support gifted children. The founders of *Žiburėlis* were Gabrielė Petkevičaitė and Jadvyga Juškelytė. In 1903 Felicija Bortkevičienė became its leader¹⁸.

Liuda Didžiulienė was a writer, a social activist and while living in Mintauja (Latvia) from 1896 to 1907 she established a dormitory for Lithuanian students who studied in Mintauja gymnasium. Both men and women lived and studied there. At that time already Lithuanian society let their women study. Liuda Didžiulienė published the books “Lithuanian girls”, “Lithuanian housewife”, “For Homeland”¹⁹.

At the break of the 20th century *varpininkai* tried to prove the society that women needed to study the same as men. The claims were reasoned by the argument that educated women could join the national movement since only few of them took part in it and were aware of its significance. They claimed: “Current circumstances are more favourable for women than men since they are not that much kept under surveillance. Thus, we must care about education of our daughters so that they would better understand *their* matters: their religion, their country, their enemies and ways to fight against them”²⁰.

Distribution of national literature (books and newspaper *Varpas*). After the revolt in 1863–1864 it was directed against the denationalization politics pursued by tsarist Russia. Having subdued the revolt the tsarist government banned Latin script in the country, constricted the activity of the Catholic church and started an active colonization of the country. By such actions tsarist Russia tried to turn Lithuania Russian. The Lithuanian national movement was targeted against tsarist politics. Secret schools were opened in which pupils were taught in the national, i.e. the Lithuanian language.

Beside “mother’s school”, distribution of forbidden books became wide. All books and newspapers were printed in the towns of East Prussia and carried across the border to Lithuania. It was

¹⁸ Toma Birmontienė, Virginija Jurėnienė, “Development of Women’s Rights in Lithuania: Striving for Political Equality, Aftermaths of War”, in: Blanca Rodriguez-Ruiz and Ruth Rubio-Marin (eds.), *The Struggle for Female Suffrage in Europe*, (Leiden–Boston: Brill, 2012), 82.

¹⁹ Virginija Jurėnienė, *Lietuvos moterų judėjimas*, 35.

²⁰ Aleksandras Dambrauskas, “Keli žodžiai apie apšvietimą mergaičių”, *Tėvynės sargas*, nr 10/11, 1900, 30.

hard, dangerous and altruistic work. Press distributors and carriers could be sentenced to penal servitude in Siberia. Despite these threats women helped men to distribute the forbidden literature, hid it from the Russian gendarmes, and, what is more, taught their children from it. In this way, women engaged in the national movement and started their activity.

Participation in political parties. After a significant change of the social and political situation in Russia in 1904–1905 women became more active in the social and political activity. Sophisticated women were active members of *Social Democrats* and *Democrats* parties. They formed 3–5% of all party members.

Women's meetings and counsels. In the spring of 1905 women started organizing meetings and counsels. On June 13, 1905 in a May day celebration a meeting of Liuda Didžiulienė and other active women was summoned at Zubov's estate in one of the province centres, Šiauliai. 50 intellectual women took part in it. The meeting participants decided to establish an information centre in Šiauliai which would collect and distribute material about women movements in other states. Yet, while discussing an organization establishment the participants diverged on the question of the time for establishment. A part of them demanded, "to build the base of the new organization at once". The rest considered that statutes should be prepared and an assembly called. The meeting ended. The information centre was ascribed the role of a mediator among the disagreeing intellectual women and it was obliged to summon an assembly and prepare a project of the meeting programme. The information centre started its activity in two weeks.

THE SECOND STRATEGY – SUFFRAGE RIGHTS OF WOMEN (1905–1918? OR 1919?)

Tactics:

- participation in the national movement;
- Political women's rights;
- positions of women's organisations in everyday and state life;
- women's involvement in the activities.

Means:

- education;
- participation in social and political life;
- organisation of women's meetings;
- issuing newspapers;
- creating a women's party.

Organisation of women's meetings. The first women's organization in Lithuania, i.e. the *Association of Lithuanian women* was established in 1905. On September 22–23 the meeting participants founded it and elected a board. The board members were Felicija Bortkevičienė, Ona Pleirytė-Puidienė and Stasė Landsbergaitė. The meeting prepared and approved the Association's programme which aimed to obtain autonomy for Lithuania within the ethnographic boundaries with Seimas elected by general, equal, secret and direct vote in Vilnius; to gain equal rights for women and men; and acknowledged equal membership of both women and men in the Association²¹.

The programme also stated the ways to achieve its aims, i.e. elaboration of theoretical questions concerning women and men rights; development of political self-awareness, especially women's one; wide activism for women and men's equal rights in towns as well as villages; help women to reach equal status with men both in general activity and professional education; care about the improvement of working women's state; writing and distribution of books, brochures, articles, appeals, lecture reading and other propaganda-related methods; creation of professional organizations, care about new women organizations and associations in the whole country²². The *Association of Lithuanian Women* also had tactics to realize the programme: to explain woman's position and describe political means to improve it; to explain Lithuania's situation and matters not only to adults but also to children; to include this issue into school curricula. The establishment of the *Association of Lithuanian Women* allowed the women movement to grow from the level of sporadic dissipated actions to the one of an organized movement. The *Association of Lithuanian Women* created

²¹ Felicija Bortkevičienė, Straipsniai iš Varpo ir Ūkininko redakcijos archyvo, Vilniaus universiteto Rankraščių skyrius, (The Department of Manuscripts of Vilnius University), 1–423, 269, 1905.

²² Ibidem.

a number of women chapters in the province, made contacts with associations and unions of Russian women.

Participation in social and political life. On August 6, 1905 the law on State Duma (Russia) election was passed. It stated that representatives to Duma should be elected on the basis of the qualification of wealth, dividing the country into three curiae. Women did not get suffrage, which arose their dissatisfaction. It was by *Lithuanian Social Democrats* and *Democrats* parties supported. In the party manifest, which was promulgated in September 1905, *Lithuanian Social Democrats* pointed out that, "All the country, Lithuania, should be created self-independently. For this purpose, all adult Lithuanian inhabitants, men and women, disregarding their nationality, religion and gender elect representatives to Seimas by general, direct, equal and secret vote"²³. Both the parties declared equality of rights of both genders, though *Social Democrats* had done that already in the first programme of the party in 1896. They also organized chapters in the country, read lectures in which "proclaimed equal rights of men and women."

In 1905 in Lithuania educated young women joined into chapters, small organized groups, took interest in the country's history, political and social sciences. In the press there were more and more statements that there had to be intellectual women who were involved into social work in the villages. It should be noted that at that time many women in Lithuanian towns and villages lived in a closed area, and their expectations were related only to private life, traditional culture that dominated the communities. Women activeness was connected not only with the changes in the country but also with the society's changing attitude to woman.

December 11, 1905 the tsar declared the law on election to the State Duma which lowered the qualification of wealth for electors. Also, workers above 25 years of age who had worked in a factory for more than 6 months received suffrage. Women were not granted it. After the manifest, which permitted activity of social organizations, an idea to call a Lithuanian assembly in Vilnius arose. Lithuanian women took an active part in preparation of the meeting. On October 19, 1905 the assembly of Lithuanians,

²³ Toma Birmontienė, Virginija Jurėnienė, "Development of Women's Rights in Lithuania", 82.

who belonged to various political trends, was held in the editorial office of the newspaper *Vilnius news*. It elected 15 members to its steering committee. Two women, i.e. Felicija Bortkevičienė and Ona Sapkauskaitė were elected to it. The steering committee did not set any regulations for electing representatives, thus the election was held agreeably to the ones for local meetings – in some places representatives were elected even by people from various peasant layers. There were also women elected to the meeting – Felicija Bortkevičienė, Liuda Purėnienė, Ona Brazauskaitė, etc. There was no separate group of women in the meeting. In the conference of the assembly Ona Brazauskaitė put forward the principles of men and women equality which were to be realized in Lithuania²⁴.

Among the resolutions of the assembly, the second clause of Lithuania's autonomy urged, **“To demand Lithuania's autonomy with Seimas in Vilnius elected by general, equal, direct and secret vote notwithstanding gender, nationality, religion”**²⁵. It was the beginning of legitimising political equality. After the meeting in Vilnius, in December 1905 the *Association of Lithuanian Women* organized a meeting. Here the participants spoke for equal political and economic rights.

In 1906 the tsarist government subdued the activity of various organizations and associations. A great harm was made to *Lithuanian Social Democrats*. The activity of the *Association of Lithuanian Women* weakened as well, women's chapters started disappearing. Yet, despite these conditions women still accentuated a social necessity to educate women in the press because, they claimed, education of both genders would bind the nation to unity and eliminate social evils.

On May 27, 1917 in the Russian city Petrograd Russia's Lithuanians Seimas was summoned. 336 representatives were elected to it in a democratic way; women were among them as well. Ona Mašiotienė, a representative of Lithuanian women of the Voronezh chapter, delivered a speech “Lithuanian women in the future social life.” She noted that the assembly should include decree No. 7 into its resolutions. The decree was passed by the Lithuanian national board on August 17, 1917 and granted full suffrage to women in the forthcoming Constituent Seimas. Ona Mašiotienė reminded

²⁴ Ibidem, 83.

²⁵ Ibidem.

that such a decree was also issued by the great Vilnius Seimas in 1905. **Petrograd's Seimas also endorsed the law of women's political equality**²⁶.

From 1917 the war took a different course, and in response, the new German government changed its policy in the occupied countries. In the light of events in Russia, it allowed representatives of political parties who were resident in Lithuania to call a **conference in Vilnius in 1917**. The conference participants were not elected by the Lithuanian society because the occupying government did not allow that.

In September 1917 a conference in Vilnius was called but women were not invited to it. Lithuanian Catholic women were especially active in protesting against such actions of Lithuanian parties. They protested against ignoring them and demanded that their representatives had to be invited to participate in the government of the state and legislation. Their demands for political rights were based on the resolutions of 1905 Great Vilnius Seimas and St Petersburg Seimas which declared the right of both genders to elect representatives and be elected to the state bodies. Realization of these resolutions was postponed until the re-establishment of the state, yet, there were no women in the Lithuanian Council, which was the legislative body.

On 16 February 1918, the Council of Lithuania proclaimed the independence of Lithuania. On 17 February, 1918, a meeting was organized and a petition was signed that demanded to include women into the body of Lithuanian Committee by the way of cooptation (*Lietuvių konferencija Vilniuje 1917*).

From November 1918, after the State of Lithuania was restored, the Council of Lithuania became the legislative institution. It worked as a legislative body till 15 May 1920, when the Constituent Seimas started to work. During the whole period of activity of the Council of Lithuania, women were not able to participate in it, nor were they able to hold any positions in the government of the state: some members of the Council thought that women politicians would damage the image of the state.

The question of women being granted political rights. When were the rights granted?

²⁶ Virginija Jurėnienė, *Lietuvos moterų judėjimas*, p. 78.

On 2 November 1918, the State Council of Lithuania adopted the fundamental laws of Lithuanian Temporary Constitution that defined Lithuanian citizens' rights and obligations as well as functions of governmental institutions. This legal act did not directly address women being granted suffrage rights; however, it stated that, "citizens of the gender ... are equal in the face of the law" (i.e., both men and women shall be liable to crimes committed, have the same inheritance, asset management rights, pay the same taxes, etc.) and repeated that, "The Constituent Assembly of Lithuania is elected on the basis of public, equal, straight and secret voting"²⁷. This legal act does not mention gender equality; however, it mentions "equal voting" without detailing how this statement should be understood. At places it is stated that this "equal voting" means granting women suffrage rights. However, the general thought is that "equal voting" means that each voter has only one vote and all votes are equal. As the linguistic period used in the texts from that period shows, equalization of women and men's civil rights should have been recorded in the legal act directly²⁸. Such statement does not exist in the Constitution; thus, it is incorrect to claim that women in Lithuania were granted suffrage rights on 2 November 1918. However, Vilma Akmenytė-Ruzgienė states that according to the fundamental laws of Lithuanian Temporary Constitution, the "temporary government" was obliged to prepare and announce law on election of the Constituent Assembly of Lithuania²⁹, which would have granted women political rights. The official website of the parliament (Seimas) of the Republic of Lithuania publishes Akmenytė-Ruzgienė's article *Rinkimų teisė ir moterys 1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seime* (En. Suffrage and Women in 1920–1940 Seimas of the Republic of Lithuania) that draws the following conclusion: "To sum up, the principles of women's suffrage were declared in the fundamental laws of Lithuanian Temporary Constitution; however suffrage itself was fully established in the election law of the Constituent Assembly of Lithuania adopted by the State Council of Lithuania that implemented the provisions of Lithuanian Temporary Constitution on 30 Octo-

²⁷ Vilma Akmenytė-Ruzgienė, *Rinkimų teisė ir moterys 1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seime*, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=37727&p_k=1 [17.03.2012].

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

ber 1919”³⁰. However, one cannot agree with such treatment of women’s rights. The author clearly points out that the 1918 Lithuanian Temporary Constitution did not announce equality of political rights for both genders; it was carried out only on 2 November 1919 with a law on the Constituent Assembly of Lithuania elections. Moreover, in her article Akmenytė-Ruzgienė did not provide the 1905 resolutions of Vilnius Seimas that included a declaration of the principles of women’s suffrage rights in Lithuania. This has already been discussed when reviewing the 1st strategy.

Therefore, it can be said that political rights were granted to women in Lithuania on 2 November 1919 by means of the Constituent Assembly of Lithuania election law adopted by the State Council of Lithuania, rather than by means of Lithuanian Temporary Constitution of 2 November 1918.

Organisation of women’s meetings. During the election to the third State Duma Lithuanian women were preparing for the first *Women Assembly*. *Liberal Democrats* Felicija Bortkevičienė, Ona Pleirytė-Puidienė, Ona Brazauskaitė, Gabrielė Petkevičaitė led the women movement in Vilnius. They raised ideas of, men and women’s political equality, tried to enhance women’s social awareness, tackled education issues.

At the same time another centre of women movement was formed in Kaunas. It was led by the Catholic clergy. In 1906 priests established Christian societies *Saulė* (Sun), *Žiburys* (Light), *St. Joseph*, *St. Zita* in the country. *St. Zita* society of maidservants started its activity in Vilnius in 1905, and in 1906 it established its chapters in Kaunas and other towns. Priests tried to direct the women’s increasing social activeness to work for the interests of the Church, and in 1907 they organized the first *Lithuanian Women Assembly*. All Catholic societies and political parties, e.g., *Lithuanian Democrats* and *Lithuanian Christian Democrats* sent their representatives to the assembly.

Election to the third Duma determined that the first assembly of Lithuanian women was not numerous. About 400 women took part in it. The entire elite of intellectual women of that time was there – Gabrielė Petkevičaitė, Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė, Ona Pleirytė-Puidienė, Julija Žymantienė-Žemaitė, Marija Pečkau-

³⁰ Ibidem.

skaitė, Felicija Bortkevičienė, Liuda Didžiulienė, Juana Griniuvienė. The event assembled women of different convictions, social layers, political beliefs, confession, education background. Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė wrote: “The theatre hall is full of women from villages. There are some men – on one side of the hall the progressive gather, Augustinas Janulaitis dominate among them, on the other side – priests, among who the most prominent is Juozas Tumas-Vaižgantas”³¹. Only Lithuanian women were present in the assembly because the steering committee’s notes indicated that the event would be held in the Lithuanian language.

Issues of women organizations, education, nurturing were analysed in the assembly. The discussions on the questions of women’s employment and labour unions were especially heated. The chairperson of the assembly Gabrielė Petkevičaitė noted that countrywomen also had a say in the assembly, yet they mostly complained about men’s drinking and in case of maidservants – about being exploited by their mistresses. Julija Žemaitė in her memoirs mentions that the countrywomen waited and demanded some magic salvation from their trouble, and they did not understand the necessity to educate.

The assembly presidium proposed the following resolutions: “1) to establish a union that would fight for women rights and would cooperate with similar unions in other countries; 2) women themselves create unions according to their occupations for the improvement of their household conditions; 3) women unions act separately or together with men’s; 4) a ten-person committee is elected to administer the union”³². All of them were approved by the participants. The fourth resolution, however, raised stormy discussions because there were no criteria for election of women to the committee. Later a lawyer Petras Leonas wrote: “the atmosphere became hot, especially because the men, which division into trends was especially obvious, participated in the discussions”³³.

In 1908, the women’s movement split into secular and catholic trends.

³¹ Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, *Raštai*, (Vilnius: Vaga, 1988), 3.

³² Pranas Čepėnas, *Naujujų laikų Lietuvos istorija*, Vol. 1-2, (Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1992), 475.

³³ Virginija Jurėnienė, “Steigiamojo Seimo išrinkimas: lygių politinių teisių įsiteisėjimas valstybėje”, 97.

Consequently, on 21 March, 1908 *Lithuania's Catholic Women Society* was established and progressive women were prevented from developing organized activity³⁴. The secular women organization continued its activity on the basis of the *Lithuanian Women Union* established in 1905 because the governor did not probate a second women organization. In this way, an organized women movement in Lithuania split and was led by the clerics and intellectual laywomen – just the same like in Poland.

The aims of both organizations Lithuanian Women's Union (Lietuvos moterų sąjunga) and Lithuanian Catholic Women's Association (Lietuvos katalikių moterų sąjunga) were similar. They aimed at the re-establishment of a Lithuanian state and the provision of political rights to women. This priority given to national aims makes the Lithuanian women's movement exceptional from other movements in e.g. Central Europe, as it shows women's greater involvement in national politics and arguably their maturity. The exceptional characteristic can be explained by the fact that members of women's organizations were also leaders in the established parties. Members of the Lithuanian Women's Union had liberal and social-democratic views and were public figures, teachers, writers and newspaper editors. The Lithuanian Catholic Women's Association directed its activities mainly towards catholic and rural women.

Both organizations actively cooperated with women's organizations in other states, particularly in Russia. Many educated women in Lithuania were graduates of higher schools in Russia and were familiar with the processes there. Lithuanian women supported the Russian laws of family and equality. Lithuanian women also cooperated with Latvian, Estonian, Belorussian, and Jewish women's organizations when sending petitions on granting political rights to women and the restriction of the sale of alcohol to the Russian Duma (Parliament). However, the interrelations between Lithuanian and Polish women were tense because Poles disapproved of the Lithuanian national movement and the re-establishment of the independent state of Lithuania

Issuing newspapers. The Catholic women trend expanded their activity in the country. The laywomen's trend also developed

³⁴ Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, 475.

their activity but not that actively. The *Catholic Women Movement* was supported by the Catholic Church, and the secular trend did not have backing as it was persecuted by the tsarist government. Both the trends published women newspapers from 1910 to 1913. The Catholic newspaper *Lietuvaitė* (Lithuanian girl) regarded women education and raising their cultural level as its main objective. Meanwhile the aim of the secular newspaper *Žibutė* (Violet) was not only to educate women but also raise their awareness. Equal rights of men and women, full suffrage to women were frequently discussed topics in the newspaper. They were not approved by the majority of the society. *Žibutė* met great resistance and its publishing stopped in 1913. *Lietuvaitė* was published till the World War I.

Creating a women's party

In 1908, Gabrielė Petkevičaitė raised an idea about a women's party. Lithuanian women's party was established in 1995.

The third strategy – to have deputies in the parliaments (1920–1926, 1936–1940).

Tactics:

- participation in election to the parliaments and local councils,
- representation of women in parliamentary activities,
- preparation of relevant bills.

Measures:

- participation in election by means of active and passive rights,
- direct representation of women's organizations in Seimas,
- help from women's organizations for female participants of Seimas to prepare relevant bills by means of active participation in discussions.

On 1 July, 1919 The Council of Lithuanian State addressed Lithuania's citizens pointing out that Lithuania was being built on the basements of freedom, democracy and equality. The address also stated that "all Lithuanian citizens have to equally fulfill all the state's duties the same as all must have equal rights notwithstand-

ing nationality, religion, language³⁵. This amendment was influenced by the new opportunities to women granted in the adjacent countries, e.g. Latvia, Poland, Finland, Russia. Women were elected to parliaments in Estonia, Latvia, Poland, Finland, Czechoslovakia, Austria.

The purpose of this address was to encourage patriotism in the population, which was affected by a complex political situation in the country due to the state of war that had at that time been lasting for two years. From the end of 1918 until the end of 1920 Lithuanians fought a war of independence against Poland and Russia. The armies of the both neighbouring countries had been invading the country with the aim of occupying it. All Lithuanian citizens protected the state either at the front lines or behind the lines.

The State Council's position towards women was changing also due to the society's pressure. In 1919 there was no hostility or indifference about women's rights remaining in the society. The reasons for this change could be sought also in parties positions and sophistication of the society. **At that time a lot of brochures about election and women's rights in the adjacent countries were published.**

The parties of *Lithuanian Christian Democrats* (LKLDP), *Social Democrats* (LSLDP) and *Lithuanian Peasants Alliance* (LVS) spoke for equality of women's rights for one reason or another, and the party of Lithuanian Social Democrats repeatedly emphasized the necessity of granting these rights in the press as early as 1918. On 11 September 1919 the Prime Minister Mykolas Sleževičius and the President Antanas Smetona appointed a commission to prepare the law on the election of the Constituent Seimas. The commission was chaired by the Minister of Internal Affairs Petras Leonas. None of the commission members objected the idea that elections in Lithuania had to be conducted by general, direct, equal and secret vote.

Women **received suffrage on 20 November, 1919**, after the Council of Lithuania passed the law of the Constituent Assembly elections.

On 20 November, 1919 the Council of the State of Lithuania passed the Law of election to the Constituent Seimas. It guaran-

³⁵ "Lietuvos piliečiai", *Laikinosios vyriausybės žinios*, nr 8, 1919, 2.

teed the inhabitants the right and freedom to nominate and elect the desired representatives to the Constituent Seimas by general, equal and secret vote according to the principles of proportional system. By establishing and emphasizing the constitutional principle of general and equal voting, Seimas stressed the equality of both genders. By including the principle of citizens equality Lithuania followed the (constitutional) example of other states, especially the newly established Central European ones. The law of the Constituent Seimas built the basis for democratic election. With slight amendments the law remained valid when electing democratic parliaments in Lithuania.

It should also be noted that several states failed to grant female suffrage until much later in the twentieth century. By including the principle of equality for all citizens Lithuania followed the (constitutional) example of other states, especially the newly established Central European ones.

Constituent Seimas (Parliament). After the announcement of the elections to the Constituent Assembly the parties made their lists. About 30 parties and groups presented the lists of their candidates in the electoral districts. Most of the lists included women. Most often women were included into the second pentad, and sometimes into the second decade except one district where G. Petkevičaitė was the first candidate on the list.

The women candidates to the Constituent Assembly were educated; most of them single, with a high social status. Most of the women candidates were already active and well-known leaders in the women's movement. Another feature of the women candidates was their young age.

Even seven representatives were elected to Seimas. That constituted 7% of all Seimas' members. Six women from *Christian Democrats* block got places in Seimas by the list. These women were Magdalena Galdikienė, Emilija Gvildienė, Morta Lukošytė, Vida Mackevičaitė, Ona Muraškaitė, Salomėja Stakauskaitė. There was one woman from *Socialist Populist Democrats* and Peasants party, i.e. Gabrielė Petkevičaitė. On 22 January, 1921, when Gabrielė Petkevičaitė refused the mandate of parliament membership she was replaced by Felicija Bortkevičienė. No woman from the *Social Democrats* list was elected to the Constituent Seimas. The elected women were social activists, gymnasium and primary school teachers or their headmistresses.

On 15 May, 1920, with a celebratory session at the Music Hall in the temporary capital Kaunas, the **Constituent Seimas** started its work. Its temporary presidium was dominated by women. Its chair was the oldest (60 years) person of the Constituent Seimas, a writer Gabrielė Petkevičaitė, and the secretary was the youngest representative, a teacher Ona Muraškaitė-Račiukaitienė (24 years). Such structure remained until the constant presidium was constituted. That was a great sensation in Europe. In the opening speech Gabrielė Petkevičaitė greeted the Constituent Seimas:

I am happy to do that as an old fighter for my nation's freedom, as a woman who gained the desired equal rights, as a society member who did not cease to fight against any enslavement of nations, social status, capital ... As representatives doing great work, let's do it not forgetting even for a moment that we are here only the ministers of our country people's will³⁶.

The group of six women from Christian Democrats bloc was called a women fraction in the Constituent Seimas though it did not separate itself from Christian Democrats bloc. The six were led by Magdalena Galdikiene³⁷. The Christian Democrats women were active participants in the work of commissions, prepared amendments to laws. The women mostly worried that while writing the Constitution of Lithuania and adapting the laws inherited from Russia to the new conditions they would not be left with narrowed rights.

While striving for the equality of both genders the women developed a maximum programme which was to be realized in the new state. The **programme stated**:

1. A family should be based on the equality between both genders. This principle will allow a family to develop on a new basis of humanism, not on slavery to each other.
2. The principle of equality should be realized in economics as well. It was noted that this had to be not only accentuated but that "really the same payment should be made for the same work, despite the gender."
3. It should be declared that woman's housework and education of the children "equals a man's earning in keeping

³⁶ Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, 681.

³⁷ Zenonas Ivinskis, "Lietuvos Steigiamasis Seimas", *Jo kilmė ir reikšmė I Laisvė*, nr 50, 1970, 3-25.

the family.” This programme has remained actual up to these days.

They also indicated directions for Seimas to realize the programme³⁸.

The women prepared and proposed for Seimas reading the bills of the following laws: “Civil and Family Law,” **abolishment of prostitution regulations**; restriction and prohibition of alcohol distribution („The Dry Law”); revision of the definite articles of civil laws stating inequality of men and women; amendments to the law of “**Patients till.**”

In 1920–1922, women drew up “The Dry Law.” They demanded to ban the sale of alcohol by retail. It was to be included into the Constitution that was being prepared. This failed; however, Seimas adopted another law on lessons about the effects of alcohol on a person being included into the education programme.

Such law had been adopted in the U.S. Polish women’s organizations demanded “The Dry Law” for the country as well.

This issue was raised again in Seimas III demanding even more drastic restrictions on alcohol sale in the country. The law was dismissed as detrimental to the state budget.

In the second reading of article 84 of the Constitution project concerning defence of the territory of Lithuanian Republic, a referent proposed the following formulation of the article: “All Lithuanian citizens take part in defending the territory.”

Representatives of the Christian Democrats bloc discussed whether women should be involved in the country’s defence. The chair of the Constitution project Antanas Tumėnas generalized the discussion and responded to the proposals as follows: “Woman is so much different from the man ... that we cannot put this obligation on her. ... Everybody should do their duties properly, and not to dash into work where the duty to do it belongs to men”³⁹.

Felicija Bortkevičienė participated in the preparation of the bill of Patients till (Ligonių kasų) – social insurance in case of illness or maternity leave. The law was necessary because women started working in various fields. They needed the same legal guarantees as men in health sector. Women participated in preparation of other

³⁸ Steigiamojo Seimo darbai (Works of the Constituent Seimas), 1922 (March 2), Session 177, 13.

³⁹ Ibidem.

bills, their readings and passing them in the Constituent Seimas. In this Seimas women group lacked juridical education.

Current realization

1. Abolition of the regulation of prostitution – in 1940 it was forbidden.
2. Restriction and prohibition of alcohol distribution – only from 2016.
3. The law on compulsory primary education was adopted in 1922; however, in reality it was implemented only in 1928. Secondary education was made compulsory in 1976.

In Seimas I, II, III (1922–1927) a jurist Social Democrat Liuda Purėnienė was active. In Seimas I, II, III the number of women was smaller. They comprised 5% of the Seimas members. After the Constituent Seimas a tradition to elect the same women to Seimas was formed. The reasons for the phenomenon were the following:

1. the elected women were active and well-known public figures;
2. their election was determined by their social status as well;
3. the viewpoint of the parties towards women participation in politics.

Quite often parties would enlist women in the second decade of their election lists. In Seimas I, II, III the number of women was smaller. They comprised just 5% of the Seimas' members.

The state President's post (1926). A new III Seimas needed the President. *The candidates were Felicija Borkevičienė, Kazys Grinius, Gabrielė Petkevičaitė, Antanas Smetona.* Kazys Grinius received 50 votes, Antanas Smetona – 2 and Felicija Bortkevičienė with Gabrielė Petkevičaitė – 1 vote each. Women's attempts to run for president are to be considered as the peak of Lithuanian women movement of the first half of the 20th century (Jurėnienė 2006, p. 120).

After Antanas Smetona's imposed authoritarian regime in the state in 1927 women did not participate in political life. They were left with a possibility to act in the sphere of culture and charity.

Other initiatives in Seimas III:

1. Writing of women's surnames (1926), adopted in 2009.
2. Civil matrimony (1926), adopted in 1945.
3. Men must support families (1926), adopted in 1964.

When the authoritarian regime was established in Lithuania in 1927, the issue of the women's political rights became especially acute as their political rights were restricted. They could not be elected to the Seimas or the municipal councils. It should be noted, however, that under the President A. Smetona's reign from 1926 to 1940, the Seimas elections were not organized at all in the period of 1927–1936. It was but the year 1936 when the Fourth Seimas, in which there were no women, was elected. The President explained such a situation by claiming that the most important goal of a woman was her family.

Women's Participation in the Councils of Municipalities. As has been mentioned above, Lithuanian women's participation in the state government was problematic: women entered the central government only in 1920, when the Constituent Seimas was called. This was a paradoxical situation because women had been participating in municipal government since the reestablishment of the state, i.e. since 1918. The paradox was a result of the complicated political situation due to the war of independence and to flaws in the laws in the country.

In 1918 the institutions of local municipalities were elected by democratic principles of the state organization because the general principle of election was observed. On 17 December, 1918, in the circular note of the Home Office called *On the Municipalities in Lithuania* the principle of general election was clearly established. By this circular note the state recognized partial political rights for women.

Despite the relatively progressive nature of the political rights granted to Lithuanian women after 1918, the influence of the Catholic Church on the largest of the women's organisations, the Lithuanian Catholic Women's Association, and on society in the rural areas where the majority of the population lived, ensured that traditional attitudes to women were retained.

The fourth strategy – equal positions of women in everyday life and the labour market (1901–1940).

Tactic – to participate in the activities of parliamentary parties, women's organizations and trade unions.

Measures:

- creation of women's or mixed trade unions;
- organization of meetings to discuss women's rights in the labour market;

- education of society by showing the importance of women having a profession as well as men;
- encouragement of women to take up business.

Labour market. The Lithuanian Catholic Women's Association was the largest of the women's organizations. In 3 December 1922, in the meeting of catholic women associations a union of catholic organizations called *Lithuanian Catholic Women Highest Secretariat* was established. Its goal was not only to unite organizations but also to coordinate the activity of catholic women. In 1933 the representatives of the Highest Secretariat participated in the *International Social and Public Union Congress* in Paris where the question of women's work in industry was discussed. In 1933 the Secretariat invited the decade congress in Kaunas where the resolution was made to fulfill the implementation of full equal rights for both sexes in the family and the economic independence of married women.

The process of establishing *The Lithuanian Council of Women* (LCW) started on 16 September, 1928 when the women elected an Organizing Committee from various women's associations, the tasks of which were to prepare the statutes for the establishment of the Women's Council. The established organization united twenty women's associations⁴⁰. The Lithuanian Council of Women consisted of the organizations that belonged to the liberal and social-democrat branches of the women's movement.

There were no legal opportunities in the labour market achieved. The situation became especially difficult in the labour market with the global economic recession (1929–1933). Women were fired from work despite their competencies because the society, even though becoming more modern, remained traditional. In national politics, the 4k (as defined in German in Germany's political context) became valid in the context of women (kitchen, children, church, clothes). This went on in Lithuania until the occupation of the state.

The unemployment in the country was quite high, and women who were studying did not require job places. It would have been more difficult if the government and the women's council had not dismissed women from their work places, and had looked for

⁴⁰ Virginija Jurėnienė, *Lietuvos moterų judėjimas*, 166.

other ways to solve the problem. Therefore, an acute social and economic issue, such as women's redundancy in the labour market disregarding their qualification was not issued.

The LCW protested against women's redundancy by writing the memoranda. In 1931 LWC presented the government with a memorandum where it was required to sustain equality of both sexes when firing people from work. In 1933, May 2, the ministers in the attempts to balance the state budget decided to fire state officials from 1 July. LWC was quick to react to this decision and demanded to cancel it. The government had to take into consideration the feelings of a great part of the society because women work were solitary. In the end of the year 1935 the situation in Lithuanian work market became even more complicated when the government issued *New Industrial Workers Employment Decrees* that forbade women to work night shifts from 10 p.m. till 5 a.m.

In 1935, the chair of the Lithuanian Women's Council Vincenta Lozoraitienė suggested:

1. To establish crafts schools for girls.
2. To encourage women to buy only Lithuanian products.
3. To support Lithuanian factories so that national production prevails in the market.
4. To encourage female outworkers to cook in an artistic and marketable way⁴¹.

E. Gimbutienė's gave a presentation "Woman's Economic Household in Lithuania" (1937, II Women's congress). She pointed out that a woman's work was not appreciated as much as men's; therefore, it was necessary to aim for equal pay for equal amount of work. One of the requirements – when appointing or employing, to regard a person's abilities rather than his/her gender. Moreover, women need to pursue a profession, learn crafts, encourage women's activities in economics, promote cooperation, fight for an equal stand with men in crafts, trade, industry⁴².

Until the occupation of the state in 1940 women movement did not women employment, women's professional unions, active women's organizations, etc.

⁴¹ Vincenta Lozoraitienė, "Atsiminimai iš kongreso Dubrovniko (Reminiscences from the Congress in Dubrovnik)", *Naujoji Romuva*, nr 47(307), 1936, 947.

⁴² "Jubiliejinis moterų suvažiavimas", *Naujoji Vaidilutė*, nr 1(148), 1938, 53.

The fifth strategy – international cooperation

Lithuanian women took an active part in the majority of the international events organized for women. The Lithuanian women's organizations learnt much from the experience of various women's organizations in other European countries where the women's movements were much stronger and influential. At the beginning of the decade, the most active were the representatives of the liberal and Catholic branches of the Lithuanian women's movement.

In 1928 the liberal and social-democrat branches of the Lithuanian women's movement founded the Lithuanian Council of Women which united twenty (mostly liberal) women's organizations. However, the social-democrat branch was too weak to represent Lithuania on its own and take an active part in the International Social-democrat women's movement. In 1929, the Lithuanian Council of Women became a member of three international organizations – International Council of Women, International Family Education, Women's International League for Peace and Freedom. Since then its representatives regularly attended the venues of these organizations. The Catholic branch of the Lithuanian women's movement took an active part in the international movements in the 1930s. Since 1922 it was represented by the Highest Secretariat of the Lithuanian Catholic Women which was particularly involved in the events organized by the International Union of the Catholic Women.

When participating in the international women's forums, the Lithuanian women's movements, raised the important issues concerning foreign affairs and other state policy. Moreover, when participating in the international congresses, the organizations belonging to the Lithuanian women's movement raised and discussed the issues that were very acute in all Europe, such as unequal payment for the same job to men and women; the problem of women's citizenship; legal inequality of illegitimate children and the problems of hygiene, education, prostitution, etc.

Women's movement initiative:

1. Issue of disarming. International issues must be solved by way of diplomacy (1928).
2. Domestic violence (1932). Adopted in 2012.

Conclusions

1. The Lithuanian women's movement starting from the 2nd half of the 19th century to 1940 highlights four strategies that had their tactical actions and anticipated measures to implement them. The first strategy encompassed the period from the 2nd half of the 19th century to 1905. Its aim was to establish a women's organization. This was a breaking point when the women's movement transformed from non-organized into organized. This strategy was implemented fully. The women's movement during this period was intertwined with the national movement and did not raise separate aims.

2. The second strategy – suffrage rights of women (1905–1918? or 1919?). This strategy did not have a clear ending because the historiography of Lithuania had an established notion that this was 2 November 1918 when the first Lithuanian Temporary Constitution was adopted: “Citizens, no matter which gender ..., are equal in the face of the law.” Previously published studies stated that this meant granting suffrage rights to women; however, having carried out a linguistic (composition and structure of sentences of that period) analysis of the text in the Constitution, it was discovered that the legal text had been interpreted incorrectly. It should be interpreted in a way that states that both men and women will be responsible for the crimes committed, will have asset management rights, will pay taxes equally, etc.). Therefore, it can be said that suffrage rights were granted to women in Lithuania only on 2 November 1919 when the law on the Constituent Assembly of Lithuania became official and the second Lithuanian women's strategy was implemented.

3. The third strategy deals with parliament-democratic period of the Republic of Lithuania (1920 – April 1927) and parliament yet non-democratic period (1936–1940). During the latter period, women do not have their representatives in the parliament and do not take part in the formation of the state's interior and foreign policies. The first parliament democratic period was very active and significant in the implementation of the women's strategy. The most important works by female members of parliament were carried out during 1920–1922 in the Constitutional Assembly of Lithuania and 3rd Seimas when two women (Petkevičaitė and Bortkevičienė) ran for president. This would have been a second global sensation had one of them been elected as the president of

the Republic of Lithuania. The first sensation occurred on 15 May 1920 when the temporary presidium of the Constituent Assembly of Lithuania were led by two women: chairwoman Petkevičaitė, and secretary Muraškaitė-Račiukaitienė.

4. The fourth strategy – international activities and representation of the women’s movement in international organizations. This strategy was implemented.

Bibliography

- Aleksandravičius, Egidijus, Kulakauskas, Atanas. *Carų valdžioje Lietuva XIX amžiuje*, (Vilnius: Baltos lankos, 1996).
- Akmenytės-Ruzgienės, Vilma. *Rinkimų teisė ir moterys 1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seime*, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=37727&p_k=1.
- Birmontienė, Toma, Jurėnienė, Virginija. “Development of Women’s Rights in Lithuania: Striving for Political Equality, Aftermaths of War”, in: Blanca Rodriguez-Ruiz and Ruth Rubio-Marin (eds.), *The Struggle for Female Suffrage in Europe*, (Leiden–Boston: Brill, 2012), 79–95.
- Bortkevičienė, Felicija. Straipsniai iš Varpo ir Ūkininko redakcijos archyvo, Vilniaus universiteto Rankraščių skyrius, (The Department of Manuscripts of Vilnius University), 1–423, 269, 1905.
- Butėnas, Julius. *Istoriografo užrašai*, (Vilnius: Vaga, 1974).
- Čepėnas, Pranas. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, Vol. 1–2, (Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1992).
- Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. *Raštai*, (Vilnius: Vaga, 1988).
- Dambrauskas, Aleksandras. “Keli žodžiai apie apšvietimą mergaičių”, *Tėvynės sargas*, nr 10/11, 1900, 30.
- Daugirdaitė-Sruogienė, Vanda. *Lietuvos Steigiamasis Seimas*, (New York: Lithuanian National Foundation, 1975).
- Gaigalaitė-Beleckienė, Ona. *Tiesos ir meilės tarnyboje: Lietuvių katalikų moterų draugija 1908–1933*, (Kaunas: Kauno Kardas: 1933).
- Gustainis, Vladas. *Nuo Griškabūdžio iki Paryžiaus*, (Kaunas: Spindulys, 1991).
- Ivinskis, Zenonas. “Lietuvos Steigiamasis Seimas”, *Jo kilmė ir reikšmė į Laisvę*, nr 50, 1970, 3–25.
- Jurėnienė, Virginija. *Lietuvos moterų judėjimas XIX a. pab. – XX a. vidurys*, (Vilnius: Vilnius University Press, 2006).

- Jurėnienė, Virginija. „Steigiamojo Seimo narės ir jų veikla įteisinant lygiateisiškumą 1922 m. Konstitucijoje (Women Members of the Constituent Seimas and Their Activity to Legitimize Equality of Rights in the Constitution of 1922)”, in: Aigustė Bartkutė and Andrius Vaišnys (eds.), *Mūsų konstitucionalizmo raida (Development of Our Constitutionalism)*, (Vilnius: Valstybės žinios, 2003), 96–109.
- Leonavičius, Juozas. *Petras Leonas – Lietuvos sąžinė*, (Kaunas: Technologija, 2002).
- “Lietuvos piliečiai”, *Laikinosios vyriausybės žinios*, nr 8, 1919, 2.
- Lietuvių konferencija Vilniuje 1917. Organizacinio komiteto lietuvių konferencijai sušaukti, Protokolas, VU RS, 1–405.
- “Lietuvos moterų taryba”, *Lietuvos aidas*, nr 2, 1940, 2.
- “Lietuvos moterų tarybos veikla 1934–1938 (pirmininkės V. Lozoraitienės pranešimas visuotiniame susirinkime 1938 XI 24)”, *Moteris ir pasaulis*, nr 11(21), 1938, 2.
- LMT protokolas Nr. 5. S. Čiurlionienės pranešimas apie moterų konferenciją LMA RS, f.181-34, l. 45.
- Lozoraitienė, Vincenta. “Atsiminimai iš kongreso Dubrovniko (Reminiscences from the Congress in Dubrovnik)”, *Naujoji Romuva*, nr 47(307), 1936, 947.
- Mašiotienė, Ona. “Tarptautinės moterų tarybos 8-asis penkmetinis kongresas Vienoje”, *Moteris ir pasaulis*, nr 123(904), 1930, p. 4.
- Mašiotienė, Ona. *Moterų politinis ir valstybiniai – tautiškas darbas 1907–1937 m.*, (Kaunas, 1938).
- Marcinkevičienė, D. (eds.). *Ižymios Lietuvos moterys: XIX a. antroji pusė – XX a. pirmoji pusė*, (Vilnius: Vilnius University Press, 1997).
- Pikčilingienė, Pranciška. „Jubiliejinio moterų suvažiavimo organizacija”, *Moteris ir pasaulis*, nr 10, 1937, 5.
- Steigiamojo Seimo darbai (Works of the Constituent Seimas), 1922 (March 2), Session. 177, 13
- Sujungto LMT ir AMB, MS valdybų posėdžių protokolai. LMA RS, f. 181-34, l. 5.
- Trumpos Steigiamojo Seimo narių biografijos*, (Klaipėda: Seimo kanceliarija, 1924).
- Voverienė, Ona. *Žymiosios XX amžiaus Lietuvos moterys*, (Kaunas: Naujasis amžius, 2005).
- Žukas, Konstantinas. *Žvilgsnis į praeitį: žmogaus ir kario atsiminimai: medžiaga istorikams*, (Chicago: Terra, 1959).

MARIA BAUCHROWICZ-TOCKA
<https://orcid.org/0000-0003-1691-2568>
Instytut Studiów Kobietych

„Zwierciadło” i tematyka reportaży jako pomysł badawczy¹

Streszczenie

W czasie popaździernikowej odwilży w polskiej prasie pojawiły się nowe tematy, dotyczące problemów życia społeczeństwa. Bohaterkami reportaży „Zwierciadła” były kobiety skrzywdzone i okaleczone nieszczęśliwą miłością, matki oddające dzieci pod opiekę państwa, dzieciobójczynie. Reportaże ujawniały nie tylko problemy kobiet, ale też ukazywały nietolerancję środowiska o skostniałych normach obyczajowych i brak skutecznego systemu pomocy samotnym matkom.

Słowa kluczowe: tygodnik „Zwierciadło”, samotne matki, niechciane dzieci, domy dziecka, kobieta w PRL

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet - kontynuacja”.

ZWIERCIADŁO AND THE SUBJECT OF REPORTAGES AS A RESEARCH IDEA

Abstract

During the post-October thaw, new topics appeared in the Polish press concerning the problems of the life of the society. The protagonists of the *Zwierciadło* reports were women hurt and mutilated by unhappy love, mothers putting their children under the protection of the state, and infanticide. Reports revealed not only women's problems, but also showed intolerance of the environment with rigid social norms and the lack of an effective system to help single mothers.

Keywords: the weekly *Zwierciadło*, single mothers, unwanted children, orphanages, woman in the Polish People's Republic

Wprowadzenie

„Trudny i ciężki – ale konieczny! – jest powrót z krainy skostnienia, rutyny i martwej instrukcji do żywego człowieka i jego bolesnych, codziennych spraw”². „Podmuch Października rozwiął krępujące zasłony, zaczynają ukazywać się twarze żywych kobiet, pełnych babskiego ciepła, niekłamanej ofiarności”³. Tak o nowej rzeczywistości pisał w 1957 r. tygodnik „Zwierciadło”, który pojawił się na rynku wydawniczym już po Październiku 1956 r., 19 maja 1957 r.⁴

Październik 1956 r. rozpoczął w Polsce okres destalinizacji na wielu płaszczyznach społecznych i politycznych⁵. I sekretarzem KC PZPR został Władysław Gomułka, który zapowiedział i zapoczątkował w kraju liberalizację życia politycznego, reformę zatrudniania, nową politykę rolną, korektę uposażeń, regulację rent, emerytur i cen. Był to czas przemian i obudzonych nadziei na stabilizację i zmiany.

Polityczna odwilż po Październiku 1956 r. przyczyniła się do rozwoju rynku prasowego i prezentowania nowych, odważniejszych

² A.W., „Plon”, *Zwierciadło* (dalej: *Zw*), nr 11, 1957, 11.

³ Anna Wysznačka, „Z ludzką biedą na ty”, *Zw*, nr 26, 1957, 10.

⁴ Tygodnik miał podtytuł „Tygodnik Ilustrowany”, był on umieszczany tylko w stopce redakcyjnej.

⁵ Małgorzata Fidelis, *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2015), 227 i ns.

treści⁶. „Zwierciadło” wielokrotnie nawiązywało do Października⁷. Wydawcą pisma w latach 1957–1961 był Zarząd Główny Ligi Kobiet⁸. Redaktor naczelna Alina Rebane kierowała siedmioosobowym zespołem, który tworzyli: Marian Bielicki, Zofia Bystrzycka, Krystyna Dąbrowska, Janina Janicka (sekretarz redakcji), Eryk Lipiński (kierownik graficzny), Nina Lilejko i Czesława Szymańska. W sierpniu 1957 r. do zespołu dołączył Roman Juryś, który pełnił funkcję zastępcy redaktora naczelnego.

Pismo z kolorową okładką było bogato ilustrowane i starannie redagowane (wyeksponowane tytuły tekstów i rubryk, stosowany różny krój czcionki, czytelne, graficzne wyróżniki, cykliczne materiały zamieszczane na stałych kolumnach). Nie wiadomo, jaki był nakład pierwszych trzech numerów tygodnika, redakcja nie podała tej informacji. Czwarty numer ukazał się w nakładzie 60 tys. egzemplarzy. W kolejnych tygodniach nakład wzrastał, w 72 tys. wyszedł ostatni numer roku 1957, a 115 tys. nakładu osiągnął ostatni numer roku 1958.

Tygodnik adresowany był, jak oceniła sama redakcja, „do kobiet myślących”⁹, należy uznać, że do czytelniczek ze średnim i wyższym wykształceniem. Miał charakter magazynu i zgodnie z tą formułą zamieszczał teksty o różnorodnej tematyce. Czytelniczki (czytelnicy) odnajdywały w nim informacje krajowe i zagraniczne, prezentacje ludzi sztuki i kultury, recenzje wystaw i książek, opowiadania lub odcinki powieści (także przekłady), debiuty poetyckie, fotoreportaże, listy, porady, modę, krzyżówki, rozrywkę.

Oprócz treści magazynowych w prawie każdym numerze były zamieszczane reportaże. Były to wiodące, nośne teksty z mocnym przekazem. W nich odbijały się „twarze żywych kobiet”, „żywych ludzi” i ich bolesne sprawy. W reportażach o wielkim ładunku emo-

⁶ Prawie równocześnie ze „Zwierciadłem” zaczęła ukazywać się „Filipinka”, pierwszy numer wydany został 15 maja 1957 r. Píše o tym Urszula Sokołowska, „Edukacyjna rola «Filipinki» w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 2(11), 2021, 145–146.

⁷ Do Października nawiązywano m.in. w tekstach: Anna Wyszacka, „Z ludzką biedą na ty”, 10; Władysław Adamski, „Dlaczego nie skreślę kobiet”, *Zw*, nr 3, 1958, 3; „Owoce października”, *Zw*, nr 21, 1958, 2.

⁸ „Zwierciadło: tygodnik ilustrowany” Zarząd Główny Ligi Kobiet wydawał od 19 maja 1957 r. (numer 1) do 12 lutego 1961 r. (nr 7/1961). W latach 1961–1981 wydawcą „Zwierciadła” była Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa” i Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch”. W stanie wojennym pismo zostało zawieszona od 13 grudnia 1981 do kwietnia 1982. W latach 1982–1990 „Zwierciadło” wychodziło jako organ LKP.

⁹ Redakcja „Zwierciadła”, *Zw*, nr 21, 1957, 14.

cyjnym tygodnik odsłaniał szorstką i brutalną rzeczywistość, ukazywał cierpiących, obnażał źródła zła i beznadziei, codzienne trudności społeczeństwa.

Reportaż to szczególnie gatunek dziennikarstwa, przedstawiający wydarzenia, których autor był świadkiem lub je zrekonstruował na podstawie informacji uzyskanych od świadka i z dokumentów. „W reportażu nie ma miejsca na fikcję”, twierdzą Kazimierz Wolny-Zmorzyński i Andrzej Kaliszewski, autorzy definicji zamieszczonej w *Słowniku terminologii medialnej*¹⁰. Prasoznawcy w reportażu dziennikarskim wyróżniają reportaż fabularny (informacyjny) i problemowy (publicystyczny)¹¹. Pierwszy z nich charakteryzuje się silną fabułą, reporter podaje fakty, ale nie ustosunkowuje się do nich, nie zajmuje jednoznacznego stanowiska, a ocenę postępowania bohaterów pozostawia czytelnikowi¹². Z kolei w reportażu problemowym, po przedstawieniu zdarzenia, reporter analizuje fakty i zajmuje jednoznaczne stanowisko, opowiada się po jednej z prezentowanych stron i próbuje przekonać czytelnika do swoich racji¹³. W „Zwierciadło” były publikowane reportaże fabularne i problemowe.

Tygodnik „Zwierciadło” do tej pory nie został całościowo opracowany. Efekty dotychczasowych badań prasoznawców i historyków, przedstawione w artykułach naukowych, dotyczyły wybranych zagadnień. „Zwierciadło” jako platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL, zaangażowanie pisma w wybory parlamentarne oraz prezentacja na jego łamach aktywności politycznej liderki Ligi były tematem badawczym Małgorzaty Dajnowicz¹⁴. Obraz Ligi Kobiet na łamach prasy dla kobiet, w tym na łamach „Zwierciadła”, w latach

¹⁰ Kazimierz Wolny-Zmorzyński, Andrzej Kaliszewski, „Reportaż”, w: Walery Pisarek (red.), *Słownik terminologii medialnej*, (Kraków: TAIWPN Universitas, 2006), 186. Na bezpośrednią obecność autora przy wydarzeniach przedstawianych w reportażu wskazuje także definicja reportażu opublikowana w *Słowniku terminów literackich*: Janusz Sławiński (red.), *Słownik terminów literackich*, (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998), 471.

¹¹ Kazimierz Wolny-Zmorzyński, Andrzej Kaliszewski, Wojciech Furman, *Gatunki dziennikarskie*, (Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne Spółka z o.o. 2006), 58, 65.

¹² Ibidem 63, 67, 87.

¹³ Ibidem 85, 87.

¹⁴ Małgorzata Dajnowicz, „Zwierciadło – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. XX, z. 3, 2017, 67–90; eadem, „Kobiety – polityka – wybory w świetle «Zwierciadła», pisma Ligi Kobiet Polskich” (1982–1990)”, w: Grzegorz Radomski, Michał Strzelecki, Katarzyna Sopolińska (red.), *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku*, (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2018); eadem, „Posłanki Ligi Kobiet Polskich i wybory parlamentarne 1989 roku (prezentacja w świetle «Zwierciadła»)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski

1956–1970, zainteresował Łukasza Jędrzejskiego¹⁵. Autor ten analizował też dyskurs polityczny dotyczący obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, który toczył się także na łamach „Zwierciadła”¹⁶.

Kwestie społeczne, trudności codziennego życia kobiet i rodzin, przedstawiane w reportażach publikowanych w „Zwierciadle”, nie były tematem naukowych dociekań. Niniejszy szkic, poświęcony tematowi samotnych matek i niechcianych dzieci, adopcji i opieki w domach dziecka, jest wstępnym rozpoznaniem problemów bohaterów reportaży, zwykłych ludzi z „pobocza” trasy politycznych i gospodarczych wydarzeń z wczesnego okresu popaździernikowego.

Przy realizacji tematu wykorzystano metodę analizy zawartości prasy i analizy treści¹⁷. Materiałem źródłowym były roczniki „Zwierciadła” 1957 i 1958. Przeanalizowano 82 numery tygodnika¹⁸. Jako jednostkę analizy przyjęto pojedynczy materiał dziennikarski (głównie reportaż) opublikowany w „Zwierciadle”. Omawiane zagadnienia (kategorie tematyczne) wystąpiły na łamach tygodnika w dwudziestu artykułach. Ten niezbyt wysoki wynik liczbowy nie powinien rodzić jednoznacznej oceny o niskiej skali występowania przedstawionych w tygodniku problemów¹⁹. Były to wówczas, jak już wcześniej zaznaczono, nowe tematy w prasie. Dane liczbowe wykorzystane zostały do jakościowych analiz zebranego materiału.

(red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku: polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 205–215.

¹⁵ Łukasz Jędrzejski, „Obraz Ligi Kobiet na łamach prasy dla kobiet w okresie gomułkowskim (1956–1970)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 279–281 i 289–291.

¹⁶ Łukasz Jędrzejski, „Dyskurs polityczny w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na łamach tygodnika «Zwierciadło». Przypadek sporu o Tysiąclecie Państwa Polskiego”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 2(9), 2020, 70–93.

¹⁷ O analizie zawartości prasy: Andrzej Kaliszewski, Edyta Żyrek-Horodysk, „Kilka uwag o metodach analizy tekstów dziennikarskich”, w: Agnieszka Szymańska, Małgorzata Lisowska-Magdziarz, Agnieszka Hess (red.), *Metody badań medjoznawczych i ich zastosowanie*, (Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018), 113–141; Paweł Dubiel, Edward Kamiński, Andrzej Magdoń, „Magazyny – cechy i rodzaje”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 4, 1967, 3–10; Agnieszka Stępińska, Jacek Wyszyński, „Ilościowa analiza zawartości przekazów w badaniach nad dyskursem populistycznym”, w: Agnieszka Stępińska, Artur Lipiński (red.), *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, 2020), 107–129.

¹⁸ Przeanalizowano 32 numery z 1957 r. (tygodnik zaczął wychodzić 19 maja 1957 r.) oraz 50 numerów z 1958 r. (w roczniku brakowało numeru 41, a ostatni w roku miał podwójną numerację).

¹⁹ Por. Agnieszka Stępińska, Jacek Wyszyński, „Ilościowa analiza”, 125.

Samotne matki i niechciane dzieci

W drugiej połowie lat 50. rodziło się w Polsce 750 tysięcy dzieci rocznie²⁰. Rodziły kobiety zamężne i niezamężne. Dzieci wychowywały się w rodzinach i w domach dziecka.

Do domów dziecka, zakładanych od 1945 r., kierowano po wojenne sieroty. W latach 50. do domów dziecka oddawane były także dzieci, które miały dwoje rodziców lub tylko matkę albo ojca. Powody były różne: ubóstwo, brak pracy, rozpad małżeństwa, wielodzietność i brak możliwości wykarmienia wszystkich dzieci, tzw. niewydolność wychowawcza, gdy w rodzinie zagościł alkohol lub inne patologie. Do domów dziecka (domu małego dziecka) oddawane były także „dzieci niechciane”.

Reporterka „Zwierciadła” Krystyna Dąbrowska analizowała przyczyny narodzin „dzieci niechcianych”²¹. Kobiety rodziły dzieci jako „środek na ożenek”. „Jeśli zajdę w ciążę, będzie się musiał ze mną ożenić” – reporterka przytaczała stosowany przez niektóre kobiety sposób na uwieńczenie znajomości z mężczyzną związkiem małżeńskim. W małżeństwie, w którym pojawiły się konflikty i zdrada, ciąża miała być receptą na zatrzymanie męża. Ciąża miała też pomóc w staraniach o otrzymanie mieszkania. Była „niechciana” przez kobiety, których mężowie, jak pisała reporterka, przepijali całą wypłatę, nie było pieniędzy na jedzenie i rodziło się kolejne dziecko, bo „jakoś to będzie”²². Kobiety rodziły piąte, szóste dziecko, chociaż czworo czy pięcioro żyło w nędzy. Urodziły, ale mężczyzna nie zawsze się ożenił. Urodziły, a mąż... odszedł do innej. Urodziły i nadal nie otrzymały mieszkania.

Urodzone niesieroty, ale sieroty społeczne, trafiały do domów dziecka. Autorka pytała i jednocześnie oskarżała: jakie moralne prawo zezwala na skazywanie dzieci na dom dziecka, na pozbawianie ich normalnej rodziny i dzieciństwa. Jakie moralne prawo zwalnia rodziców z odpowiedzialności za dzieci i skazuje je na nędzę²³.

Temat matek, sierot i społecznych sierot wielokrotnie gościł na łamach „Zwierciadła”. Bohaterkami reportażu Danuty Dunin-Wąsowicz są samotne matki przebywające w Domu Dziecka

²⁰ „Macierzyństwo i realne możliwości”, *Zw*, nr 23, 1958, 2.

²¹ Krystyna Dąbrowska, „Niechciane”, *Zw*, nr 9, 1957, 11.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

i Matki we Wrocławiu²⁴. Dom funkcjonował od 1945 r. Był schronieniem i przystankiem dla kobiet skrzywdzonych, zawiedzionych i okaleczonych nieszczęśliwą miłością. Także dla młodych dziewcząt, które „uwiodła ulica” i w ciąży bały się wracać do swoich małych środowisk.

Reporterska sportretowała kilka mieszkanki Domu. Jadwiga S. z Łodzi miała 23 lata, była sierotą. Jej rodzice zginęli w czasie wojny i wówczas została oddana do domu sierot. Skończyła kurs szycia. Miała 17 lat, kiedy zaczęła uprawiać nierząd. Trafiła do zakładu poprawczego. Zaszła w ciążę. Urodziła. O ojcu dziecka mówiła, że to „taki jeden, który najczęściej przychodził do internatu”, bo tak nazywała zakład poprawczy.

Janina G. z Wrocławia miała 30 lat. Pracowała w sklepie. Mężczyzna, z którym spotykała się dwa lata, obiecywał małżeństwo. Gdy zaszła w ciążę, dał jej pieniądze na zabieg i odszedł. Nie wzięła pieniędzy. Urodziła. „Może matka przyjmie dziecko, a ja w tym czasie znajdę sobie pracę”, wyznała reporterce.

Maria W. pochodziła z Kielc, mieszkała w hotelu robotniczym w Warszawie i pracowała w spółdzielni krawieckiej. Jej też obiecywano małżeństwo, ale gdy zaszła w ciążę, została sama. „W środowisku moich rodziców, szczególnie religijnych, nieślubne dziecko to grzech śmiertelny”, powiedziała w reportażu. Nie planowała wracać do rodzinnego domu.

Halina miała 21 lat. Gdy zaszła w ciążę, od „ukochanego” dostała pieniądze na zabieg. Żyła za nie do porodu. Zdecydowała o pozostawieniu dziecka w Domu Dziecka i Matki. Chciała żyć, a dziecko by jej przeszkadzało.

Halina nie była wyjątkiem. W Domu przebywało wówczas 122 dzieci i tylko 27 matek. Kobiety zostawiały dzieci, bo nie miały z nimi gdzie pójść. Przed porodem pracowały i najczęściej mieszkaly w hotelach robotniczych lub w wynajmowanych z koleżankami pokojach. Z dziećmi nie było tam dla nich miejsca.

Od zaradności kobiet zależał los ich dzieci pozostawionych w państwowym domu, po które mogły wrócić, bo najczęściej nie zrzekały się praw rodzicielskich. W Domu Dziecka i Matki dzieci przebywały do trzech lat, a później były oddawane do Państwowego Domu Dziecka.

²⁴ Danuta Dunin-Wasowicz, „Przystanek na zakręcie”, *Zw*, nr 7, 1957, 4.

Brak pomocy w „przypadkowym macierzyństwie”: pracy, mieszkania i finansowego zabezpieczenia oraz lęk przed brakiem akceptacji środowiska to główne powody pozostawiania dzieci przez niezamężne kobiety. Kobieta z nieślubnym dzieckiem, szczególnie na wsiach i w małych miastach, w latach 50. spotykała się z potępieniem i wykluczeniem.

Spółeczna nietolerancja i strach przed opinią środowiska były niejednokrotnie przyczyną dzieciobójstwa. Zofia Lewczuk (lat 21) z Sobiątyna (pow. siemiatycki) w czerwcu 1957 r. urodziła córkę w szpitalu w Hajnówce²⁵. Do domu wróciła bez dziecka, pisał Arnold Ślucki. Rolnicy znaleźli „zawiniątko” w zaroślach nad stawem we wsi Mokre (pow. Bielsk Podlaski). Milicja szybko ustaliła matkę i ją aresztowała. Ojcem dziecka był elektromonter poznany na zabawie. Dziecka, jak twierdziła Zofia, nie zabiła. Nakarmiła i zostawiła żywe nad sadzawką. Udusiło się... Zostawiła córkę, bo bała się wracać do wsi z dzieckiem urodzonym w grzechu!

Kilka tygodni wcześniej na cmentarzu w Bielsku znaleziono uduszone niemowlę. Znajoma Zofii Lewczuk porzuciła urodzone dziecko na dworcu. Zatrzymane kobiety trafiły do więzienia. Popęlniły przestępstwo, bo bały się pohańbienia, wzgardy, zaszcucia. Reporterka zwracała uwagę, że sprawa Zofii Lewczuk (i innych dzieciobójczyń) nie była klasycznym procesem, w którym z jednej strony stało społeczeństwo i prawo, a z drugiej zagrażająca mu gwałcicielka prawa. W reportażu nie ma oceny czynu bohaterki. Tekst rodzi u czytelników pytanie, czy tylko Zofia Lewczuk, żyjąca w społeczności o ukształtowanych, niezmiennych normach obyczajowych i moralnych, była winna dzieciobójstwa?

Samotnymi matkami, z powodu różnych problemów w życiu rodzinnym, zostawały również wcześniejsze mężatki. W 1956 r. na każdy tysiąc małżeństw pięćdziesiąt kończyło się rozwodem²⁶. Nie było zorganizowanej pomocy państwa w przydzieleniu samotnej matce mieszkania, w zapewnieniu jej pracy, przy której mogłaby wypełniać obowiązki przy dziecku. Trudności rozwiedzionych, maltretowanych czy porzuconych kobiet, które najczęściej zatrzymywały dzieci przy sobie, były także tematem reporterskich dociekań. W listopadzie 1957 r. tygodnik informował o interwencji Ligi Ko-

²⁵ Arnold Ślucki, „Sprawa Zofii Lewczuk”, *Zw*, nr 11, 1957, 4.

²⁶ Małgorzata Fidelis, *Kobiety, komunizm*, 197.

biet w Łodzi w sprawie znalezionej w pakamerze na budowie matki z dzieckiem²⁷. Uciekła od męża pijaka i awanturnika.

Bohaterka reportażu Krystyny Wigury miała 27 lat, pracowała w fabryce wyrobów lniarskich w Żyrardowie, zostawił ją mąż i od czterech lat sama wychowywała czworo dzieci w wieku: 5, 6, 7 i 8 lat²⁸. Sawicka, bohaterka tekstu Zofii Szymańskiej, była mamą dwojga dzieci²⁹. Miała skierowanie na zabieg, ale odsuwała go w czasie, bo nie miała komu powierzyć opieki nad dziećmi.

Mama Stasia (lat 13) w Krakowie pracowała fizycznie, od 10 lat nie żyła z mężem i sama wychowywała syna³⁰. Miała kłopoty, Stasio był arogancki, nie chciał się uczyć, uciekał z domu. Mama Halinki i Tadzika, też z Krakowa, była pracownicą fizyczną, rozstała się z mężem. Syn zaczął kraść. Podobne problemy i kłopoty wychowawcze z dziećmi miało wiele kobiet po rozwodach. Samotne matki były podwójnie obciążone: pracą zawodową, która była koniecznością i głównym źródłem utrzymania, oraz pracą domową³¹. Brakowało czasu i zapewne siły na staranne zajęcie się dziećmi. Udęczone problemami matki korzystały z pomocy poradni psychologicznych prowadzonych przez Ligę Kobiet³². Wielu kobietom Liga pomogła w uzyskaniu alimentów na dzieci od ich ojców³³. Inne radziły sobie same, jak potrafiły.

Reporterka oskarżała:

Nie ma żadnego usprawiedliwionego powodu, aby z dwóch osób zakładających rodzinę, „współwinnych” narodzin dzieci, które „same się na świat nie prosiły”, tylko jedna ponosiła całkowitą odpowiedzialność za ich losy. Oprócz prawa do dziecka, kobieta ma też prawo do życia, nie przytłoczonego ciężarem ponad jej siły, który dźwiga z takim trudem pozostając sama z dzieckiem³⁴.

²⁷ Anna Wyszacka, „Z ludzką biedą na ty”, 10.

²⁸ Krystyna Wigura, „Sama z dzieckiem”, *Zw*, nr 4, 1958, 3.

²⁹ Zofia Szymańska, „Matki i dzieci”, *Zw*, nr 18, 1958, 3.

³⁰ J. Andrzejewska, „Trudne dzieciństwo”, *Zw*, nr 13, 1958, 2.

³¹ Małgorzata Fidelis, *Kobiety, komunizm*, 232–233.

³² Hanna Matuszewska, „Tu udziela się porad”, *Zw*, nr 19, 1957, 3.

³³ W 1958 r., po raz pierwszy w historii polskiego sądownictwa, sędzia Kaczorowski Sądu Powiatowego w Szczecinie skazał Bolesława Nogę za złośliwe uchylanie się przez trzy lata od płacenia alimentów na własne dziecko na rok więzienia. Sąd nakazał aresztowanie Nogi na sali rozpraw. „Sąd w Szczecinie i Sąd w Lubartowie”, *Zw*, nr 49, 1958, 2–3.

³⁴ Krystyna Wigura, „Sama z dzieckiem”, 3.

Dom dziecka i adopcja

W latach 50. w rodzinach z niewydolnością wychowawczą rodziców, w których występowały przejawy demoralizacji (alkoholizm, nierząd, przemoc) i było zagrożone bezpieczeństwo dzieci, stosowano radykalne rozwiązania³⁵. Dzieci odbierano rodzicom i kierowano do domów dziecka lub rodzin zastępczych. Domy, według ówczesnej propagandy, zapewniały bezpieczeństwo i specjalistyczną opiekę wykwalifikowanej kadry.

W 1957 r. na dworcu głównym w Szczecinie wisiał plakat przedstawiający roześmiane, zadbane dzieci w dużym wózku na spacerze z uśmiechniętą pielęgniarką w czepku. Na plakacie widniał napis: „Państwo Ludowe zapewnia im serdeczną i troskliwą opiekę w Domach Małych Dzieci”³⁶.

Reporterka Anna Wyszacka skonfrontowała obraz z plakatu z rzeczywistością. Odwiedziła Dom Małych Dzieci (DMD) w Starogardzie. W brudnym budynku, w złych warunkach przebywało 150 dzieci od niemowlęctwa do lat trzech. Dzieci same leżały w łóżeczkach, płakały, nikt się nad nimi nie pochylał, nie przytulał, nie sprawdzał pieluszek, nie rozmawiał. Nawet trzylatki nie mówiły, tylko bełkotały. Dziećmi nie zajmowały się wykwalifikowane pielęgniarki. W Domu były 63 opiekunki, wśród nich osiem pielęgniarek i dwie wychowawczynie, pozostałe razem z kierowniczką nie posiadały żadnych kwalifikacji³⁷. Opiekunki pracowały na trzy zmiany, czyli na jednej zmianie 21 opiekunek zajmowało się 150 dzieci. Fizycznie nie były w stanie zaradzić wszystkim potrzebom. Pracowały z przymusu, dzieci musztrowały i traktowały jak „dopust boży”. Dzieci nie miały zapewnionej dobrej opieki.

W stargardzkim DMD tylko 20 proc. dzieci było sierotami, 60 proc. posiadało mamę, a 20 proc. – dwoje rodziców. Przy zorganizowaniu odpowiedniej pomocy społecznej znaczna część dzieci mogłaby przebywać z własnymi matkami, rodzicami, a niektóre z nich mogłyby trafić do rodzin zastępczych.

Reporterka obalała mit o dobrodziejstwie państwowego wychowania małych dzieci. Krytykowała system funkcjonowania

³⁵ II Zjazd Ligi Kobiet przyjął uchwałę, w której wyraził opinię, że niewydolność wychowawcza rodziców powinna być traktowana przez sądy opiekuńcze jako przyczyna odebrania władzy rodzicielskiej. „Z uchwał II Zjazdu Ligi Kobiet”, *Zw*, nr 11, 1957, 3.

³⁶ Anna Wyszacka, „Plakat i rzeczywistość”, *Zw*, nr 13, 1957, 3.

³⁷ Ibidem.

DMD. „Postawiony u nas na głowie problem opieki nad dziećmi do lat trzech trzeba znów przywrócić do właściwej pozycji. Przywrócić, to znaczy nie przyjmować bezkrytycznie do DMD malców, którzy mają rodziców, a przynajmniej matkę, lecz nastawić się na indywidualną pomoc: ułatwić kobiecie otrzymanie pracy, mieszkania”³⁸. Wysznačka podpowiadała rozwiązanie i zwracała uwagę na negatywne skutki funkcjonowania systemu, który zrodził zjawisko przerzucania rodzicielskich obowiązków na państwo. Widziała konieczność zreformowania istniejącego systemu, skupienia się na zorganizowaniu indywidualnej pomocy kobietom. I uważała, że winna się tym zająć Liga Kobiet.

Podobne wnioski wypływały z reportaży Zofii Posmysz. W 1957 r. w 416 domach dziecka w Polsce, w których przebywało 40 tys. dzieci, 60 proc. z nich miało dwoje rodziców. Miejsc w domach brakowało, a wówczas w kraju około 20 tys. dzieci wymagało odizolowania od rodziców. Autorka rozważała, czy rodzice, których dzieci były kierowane do domu dziecka, nie powinni być zobowiązani do opłat za pobyt.

Reportaże odkrywały też tragedie adoptowanych dzieci. Zofia Posmysz przedstawiła dramat 11-letniej Marysi z Tomaszowa Mazowieckiego³⁹. Marysię w 1952 r. z domu dziecka zabrało i adoptowało małżeństwo B. Małżonkowie prowadzili nielegalny ubój i handel. Marysia roznosiła mięso klientom. Jeśli zadanie wykonała źle, była katowana: klęczała z żelazkiem w rękę, była bita rzemieniami, ze strachu przed karami uciekła z domu, w mróz ukrywała się po komórkach, klatkach schodowych, śmietnikach. Na skutek interwencji sąsiadów sprawa trafiła do sądu. Marysię zabrano do Państwowego Domu Dziecka w Zgierzu, a jej opiekunowie zostali pozbawieni władzy rodzicielskiej nad nią.

Bohaterem poruszającego reportażu Teresy Kuczyńskiej był pięcioletni Krzysiu Wilk z Górowa Iławeckiego⁴⁰. Jego matka wyszła drugi raz za mąż za Jana Malinowskiego. W rodzinie urodziły się bliźnięta. Ojczym nie chciał mieć w domu nieswojego dziecka. Znęcał się nad Krzysiem szczególnie pod wpływem alkoholu. Matka nie reagowała. Krzyś był głodzony, bity, spał na derce w kuchni,

³⁸ Ibidem.

³⁹ Zofia Posmysz „Rodzice przed sądem”, *Zw*, nr 1, 1957, 3–4. Autorka o losie Marysi dowiedziała się z listu skierowanego do Biura Listów i Interwencji Polskiego Radia.

⁴⁰ Teresa Kuczyńska, „Niepotrzebny 5-letni człowiek”, *Zw*, nr 47, 1958, 3.

był pozostawiany sam w domu, gdy jego mama z ojczymem i bliźniętami wyjeżdżali na cały dzień do lasu, nad wodę. Chorował, miał zapalenie płuc, był zagłodzony, ważył 7,5 kg, nie miał siły stać na nogach. Po interwencji sąsiadów matka zawiozła go do szpitala. Od razu zapowiedziała, „żeby coś z nim zrobili, bo ona go do domu już nie weźmie”.

Na tekst zareagowali czytelnicy, którzy w listach do redakcji domagali się ukarania matki i ojczyma Krzysia. Kierownik Państwowego Domu Małych Dzieci w Gorzowie Wielkopolskim Jadwiga Szubert zaoferowała pomoc. Napisała do redakcji, że natychmiast otoczy opieką Krzysia w swoim Domu i uczyni wszystko, aby go wyleczyć i mu pomóc. „Osobiście biorę odpowiedzialność za to dziecko”, zapewniła⁴¹. Redakcja informowała o wszczęciu postępowania w tej sprawie przez Prokuraturę Powiatową w Lidzbarku Warmińskim na zlecenie Prokuratury Wojewódzkiej w Olsztynie. W trakcie pobytu Krzysia w szpitalu były załatwiane formalności związane ze skierowaniem go do domu dziecka.

W 1957 r. w rodzinach zastępczych przebywało 49 tys. sierot. Nie wiadomo, ile rodzin ubiegało się o adoptowanie dziecka. Dzieci mające rodziców, którzy nie zrzekli się swoich praw rodzicielskich, nie mogły zostać skierowane do adopcji, nie miały szans na normalny dom. Reporterka Magda Leja opisała historię sześciolatniej Andzi. Dziewczynka była nieślubnym dzieckiem i od początku życia przebywała w domu dziecka⁴². Jej matka, która od narodzin nigdy nie widziała córki, nigdy nie zrzekła się do niej praw. Kilka rodzin chciało zaadoptować Andzię. Nie mogło. Dziewczynka była skazana przez matkę na pobyt w domu. Takie krzywdzące sytuacje nie były jednostkowe. Pisał o tym także Roman Juryś. W reportażu ukazał podwójny dramat: dziecka, które już trafiło do rodziny i ze względu na status prawny nie mogło być adoptowane, i małżeństwa z Ostrowa Wielkopolskiego, które w czasie wojny straciło dwoje dzieci i mimo dobrych warunków materialnych i wielu starań nie mogło zatrzymać dziecka⁴³.

⁴¹ „Do redakcji tygodnika «Zwierciadła»”, *Zw*, nr 49, 1958, 3.

⁴² Magda Leja, „Między krzywdą a bezwzględnością”, *Zw*, nr 50, 1958, 3.

⁴³ Roman Juryś, „Dwa dramaty”, *Zw*, nr 5, 1957, 3.

Podsumowanie

Popaździernikowa odwilż przyczyniła się do obecności w prasie nowych tematów, dotyczących osobistych problemów kobiet. Reportaże publikowane w „Zwierciadle” poruszały, rodziły pytania, prowokowały interwencje. Były zwierciadłem życia kobiet z różnych środowisk. Znając ówczesne realia, można uznać, że bohaterki reportaży były reprezentantkami bohatera zbiorowego, bo niewątpliwie w innych miejscowościach żyły kobiety z podobnymi dramatami wpisanymi w ich życiorysy.

Kobiety z reportaży „Zwierciadła”, które wybierały bolesne i krzywdzące, czasami tragiczne, rozwiązania swoich problemów, nie były napiętnowane i oceniane. Wskazywano na przyczyny i warunki, które wpływały na podejmowane rozstrzygnięcia. Reporterskie oskarżenia dotyczyły braku skutecznego systemu pomocy, nietolerancji środowiska i wadliwości istniejących rozwiązań.

Bibliografia

Źródła

- A.W., „Plon”, *Zwierciadło*, nr 11, 1957, 3–11.
- Adamski, Władysław. „Dlaczego nie skreślę kobiet”, *Zwierciadło*, nr 3, 1958, 3.
- Andrzejewska, J. „Trudne dzieciństwo”, *Zwierciadło*, nr 13, 1958, 2.
- Dąbrowska, Krystyna. „Niechciane”, *Zwierciadło*, nr 9, 1957, 11.
- „Do redakcji tygodnika «Zwierciadła»”, *Zwierciadło*, nr 49, 1958, 3.
- Dunin-Wąsowicz, Danuta. „Przystanek na zakręcie”, *Zwierciadło*, nr 7, 1957, 4.
- Juryś, Roman. „Dwa dramaty”, *Zwierciadło*, nr 5, 1957, 3.
- Kuczyńska, Teresa. „Niepotrzebny 5-letni człowiek”, *Zwierciadło*, nr 47, 1958, 3.
- Leja, Magda. „Między krzywdą a bezwzględnością”, *Zwierciadło*, nr 50, 1958, 3.
- „Macierzyństwo i realne możliwości”, *Zwierciadło*, nr 23, 1958, 2.
- Matuszewska, Hanna. „Tu udziela się porad”, *Zwierciadło*, nr 19, 1957, 3.
- „Owoce października”, *Zwierciadło*, nr 21, 1958, 2.
- Posmysz, Zofia. „Rodzice przed sądem”, *Zwierciadło*, nr 1, 1957, 3–4.

- „Redakcja Zwierciadła”, *Zwierciadło*, nr 21, 1957, 14.
- „Sąd w Szczecinie i Sąd w Lubartowie”, *Zwierciadło*, nr 49, 1958, 2–3.
- Ślucky, Arnold. „Sprawa Zofii Lewczuk”, *Zwierciadło*, nr 11, 1957, 4.
- Szymańska, Zofia. „Matki i dzieci”, *Zwierciadło*, nr 18, 1958, 3.
- Wigura, Krystyna. „Sama z dzieckiem”, *Zwierciadło*, nr 4, 1958, 3.
- Wysznacka, Anna. „Plakat i rzeczywistość”, *Zwierciadło*, nr 13, 1957, 3.
- Wysznacka, Anna. „Z ludzką biedą na ty”, *Zwierciadło*, nr 26, 1957, 10.
- „Z uchwał II Zjazdu Ligi Kobiet”, *Zwierciadło*, nr 11, 1957, 3.

Opracowania

- Dajnowicz, Małgorzata. „Kobiety – polityka – wybory w świetle «Zwierciadła», pisma Ligi Kobiet Polskich” (1982–1990)”, w: Grzegorz Radomski, Michał Strzelecki, Katarzyna Sopolińska (red.), *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku*, (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2018), 107–125.
- Dajnowicz, Małgorzata. „Posłanki Ligi Kobiet Polskich i wybory parlamentarne 1989 roku (prezentacja w świetle «Zwierciadła»)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku: polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 205–215.
- Dajnowicz, Małgorzata. „«Zwierciadło» – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. XX, z. 3, 2017, 67–90.
- Dubiel, Paweł. Kamiński, Edward. Magdoń, Andrzej. „Magazyny – cechy i rodzaje”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 4, 1967, 3–10.
- Fidelis, Małgorzata. *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2015).
- Jędrzejki, Łukasz. „Dyskurs polityczny w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na łamach tygodnika «Zwierciadło». Przypadek sporu o Tysiąclecie Państwa Polskiego”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 2(9), 2020, 70–93.
- Jędrzejki, Łukasz. „Obraz Ligi Kobiet na łamach prasy dla kobiet w okresie gomułkowskim (1956–1970)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 277–295.

- Kaliszewski, Andrzej. Żyrek-Horodysk, Edyta. „Kilka uwag o metodach analizy tekstów dziennikarskich”, w: Agnieszka Szymańska, Małgorzata Lisowska-Magdziarz, Agnieszka Hess (red.), *Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie*, (Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018), 113–141.
- Pisarek, Walery (red.), *Słownik terminologii medialnej*, (Kraków: TAIWPN Universitas, 2006).
- Sławiński, Janusz (red.), *Słownik terminów literackich*, (Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998).
- Sokołowska, Urszula. „Edukacyjna rola «Filipinki» w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 2(11), 2021, 143–157.
- Stępińska, Agnieszka. Wyszyński, Jacek. „Ilościowa analiza zawartości przekazów w badaniach nad dyskursem populistycznym”, w: Agnieszka Stępińska, Artur Lipiński (red.), *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, 2020), 107–129.
- Wolny-Zmorzyński, Kazimierz. Kaliszewski, Andrzej. Furman, Wojciech. *Gatunki dziennikarskie*, (Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne Spółka z o.o., 2006).

ŁUKASZ JĘDRZEJSKI

<https://orcid.org/0000-0002-2632-9117>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Obrazy kobiet na łamach prasy dla kobiet w latach 1944–1975¹

Streszczenie

Celem artykułu było ukazanie wybranych składnikowych społecznych obrazów i ich odzwierciedlenia w prasie dla kobiet w Polsce w latach 1944–1975. Prasa dla kobiet stanowiła istotny segment produkcji wydawniczej, w której uwzględniono periodyki adresowane do kobiet. Prezentowała wartości państwowe. W przekazie prasowym kobiety w PRL były prężne, zintegrowane, silnie oddziałujące na otoczenie i rodzinę. Na ich całościowy obraz składały się obrazy cząstkowe: personalne. Z nich wynikało wyobrażenie Matki-Polki, przodownicy pracy, feministki realizujących zadania państwowe.

Słowa kluczowe: Prasa dla kobiet, wizerunek, Polska Rzeczpospolita Ludowa, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, kobiety, propaganda, socjalizm

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja”.

THE IMAGES OF WOMEN IN THE PRESS FOR WOMEN IN 1944–1975

Abstract

The aim of the article was to present selected components of social images and their reflection in the women's press in Poland in the years 1944–1975. Press for women constituted an important segment of publishing production, which included periodicals addressed to women. It presented state values. In the press release, women in the People's Republic of Poland were resilient, integrated, strongly influencing the environment and the family. Their overall picture was made up of partial images: personal. They gave the idea of a Polish Mother, shock worker, and feminist performing state tasks.

Keywords: Women's press, image, Polish People's Republic, Polish United Workers' Party, women, propaganda, socialism

Uwagi wstępne

Badania dyskursu politycznego na łamach prasy dla kobiet w okresie Polski Ludowej i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w kształtowanej tradycji badawczej mają już swoje stałe miejsce. Na przedstawiony stan rzeczy wpłynęły czynniki natury politycznej związane z przełomem politycznym w Polsce w roku 1989. Wzmocniona aktywność badawcza dziejów najnowszych Polski stanowiła następstwo poczucia niedopełnienia odpowiedzi na pytania o funkcjonowanie systemu politycznego Polski w drugiej połowie XX stulecia.

W prowadzonych badaniach historycy, politolodzy, socjologowie dociekają odpowiedzi na wiele pytań, m.in. o: nazewnictwo systemu politycznego, tożsamość państwową PRL, funkcjonowanie państwa w warunkach dominacji ideologii komunistycznej, która miała charakter wszechogarniający. Pogłębieniu zainteresowania dziejami PRL w piśmarstwie naukowym sprzyjały również czynniki ogólne, takie jak uwolnienie badań naukowych od cenzury czy lepsza dostępność bogatych zasobów archiwalnych. Wspomniany stan rzeczy sprzyja eksploracji tematów historycznych i politologicznych, które w okresie PRL nie mogły być eksploatowane. W ocenie Ewy Maj-Lubelskiej, politolog i historyk, w prowadzonych badaniach: „Nie unikano konfrontacyjnego charakteru publikacji, w których podejmowane były próby niwelacji «białych plam» w historii, upo-

minania się o przeszłość, o pamięć na nowo odnajdowanej historii, redefiniowania dotychczasowych pojęć i zjawisk ogólnych, jak i szczegółowych, jak zmiana sojuszników zewnętrznych czy poszukiwanie nowego miejsca w zmieniającej się Europie i świecie. W publikacjach o PRL ujawniała się świadomość występowania trudności w procesie dyskursywizacji wydarzeń traumatycznych oraz w ich przetwarzaniu w składniki pamięci².

Celem artykułu jest zaprezentowanie zmienności prasowych obrazów kobiet na łamach prasy dedykowanej płci w latach 1944–1980. Zmienności prasowych obrazów kobiet sprzyjało umowne wyodrębnienie specyficznych interwałów czasowych w historii politycznej Polski w drugiej połowie XX stulecia determinowanych zmianami na stanowisku I sekretarza Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. W periodyzacji dziejów PRL można było wyodrębnić następujące okresy: 1) umacnianie się władzy ludowej – 1944–1946, 2) stalinizm – 1949–1956, 3) mała stabilizacja – 1956–1970, 4) dekada sukcesu – 1970–1980, 5) „karnawał” Solidarności – 1980–1981. Problematyka dotycząca funkcjonowania prasy dla kobiet we współcześnie prowadzonych badaniach prasoznawczych jest dość dobrze spenetrowana. Podejmowali ją liczni badacze: historycy, politolodzy, socjologowie, medioznawcy³.

Możliwość podjęcia badań dotyczących obrazowania kobiet na łamach prasy sprzyjał fakt, że w roku 2019 pod przewodnictwem Małgorzaty Dajnowicz został powołany Ośrodek Badań Historii Kobiet. Ośrodek został powołany do życia w ramach grantu badawczego przez ówczesne Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w konkursie „Dialog”. W ośrodku są prowadzone i upowszechniane badania nad historią kobiet, zwłaszcza XIX i XX w. W ramach Ośrodka Badań Historii Kobiet prowadzone są badania naukowe m.in. na temat kierunków badań historii kobiet w Polsce i ich miej-

² Ewa Maj, „Wprowadzenie”, w: Ewa Maj, Jerzy Gryz, Eleonora Kirwiel, Marcin Wichmanowski (red.), *PRL, czyli Polska w drugiej połowie XX wieku. Studia i szkice naukowe oraz materiały źródłowe*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013), 8.

³ Vide: Jerzy Myśliński, Wiesław Władysław et al., *Dzieje prasy polskiej*, (Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1988), *passim*; Zofia Sokół, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, (Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998), 458. Wiele interesujących artykułów na temat pozycji kobiet w PRL i ich wizerunków prasowych można znaleźć w periodyku pod tytułem *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety* wydawanym przez Instytut Studiów Kobiety na Uniwersytecie w Białymstoku, vide, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety* [online] [dostęp: 1.01.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<http://studiakobiece.pl/>>.

sca w badaniach światowych; historii aktywności publicznej Polek w odniesieniu do innych krajów Europy i świata; wizerunku kobiet prezentowanym w opinii publicznej i mediach, zwłaszcza prasie od końca XIX w.; miejsca kobiet w dziejach, m.in.: polskiej kultury, nauki, edukacji, gospodarki, polityki zwłaszcza w odniesieniu do XIX w. i okresu po 1945 r.⁴

Cezura czasowa przyjęta do prezentacji obrazów kobiet na łamach prasy obejmowała lata 1944–1980 i z jednej strony determinowana była formowaniem się nowego, powojennego systemu prasowego i medialnego w Polsce⁵. Z drugiej zaś strony wynikała ze zmian polityki wewnątrzpaństwowej i zmian roli kobiety w powojennej Polsce. Zmiany te były również spowodowane sprawowaniem najwyższej władzy w PPR i PZPR przez poszczególnych I sekretarzy.

⁴ *Ośrodek Badań Historii Kobiet* [online] [dostęp: 1.01.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.isk.bialystok.pl/obhk/?>>.

⁵ Jak wskazuje Katarzyna Pokorna-Ignatowicz: „Tworzenie się powojennego ładu medialnego warunkowane było kilkoma czynnikami. Decydujące znaczenie miał czynnik polityczny, czyli plany Polskiej Partii Robotniczej – dominującej siły politycznej przejmującej władzę w kraju, której celem było zbudowanie w Polsce systemu medialnego wzorowanego na modelu radzieckim i realizującego założenia komunistycznej doktryny prasowej, nazywanej leninowską koncepcją prasy. Ważnym czynnikiem były też warunki techniczne wydawania prasy, czyli ogromne zniszczenia wojenne, w tym również zniszczenie maszyn drukarskich, praktyczny brak kolportażu prasy oraz odczuwalny brak doświadczonej kadry dziennikarskiej. W wyniku działań wojennych i represji okresu okupacji Polska poniosła największe straty materialne w infrastrukturze medialnej ze wszystkich państw biorących udział w wojnie, a polityka okupantów wymierzona przeciwko polskiej inteligencji spowodowała wielkie straty ludzkie w środowisku dziennikarskim. W czasie okupacji zginęło ponad 4 tysiące dziennikarzy, wielu opuściło kraj w momencie wybuchu wojny, a po jej zakończeniu pozostało za granicą. Równie bolesne były straty materialne – «ponad 50% urządzeń poligraficznych nie nadawało się do użytku, przemysł papierniczy zniszczony został w granicach 70%, radiofonia i przemysł radiotechniczny – w 90%». Czynnikiem sprzyjającym inicjowaniu działalności wydawniczej było natomiast ogromne społeczne zapotrzebowanie na prasę, wynikające z jednej strony z wielkiego głodu informacji, a z drugiej z chęci szybkiego zorganizowania życia społecznego po kilkuletnim okresie okupacji. Organizowaniem powojennego systemu medialnego zajmował się rządowy Resort Informacji i Propagandy (przekształcony później w Ministerstwo Informacji i Propagandy), któremu na mocy dekretu PKWN z 7 września 1944 roku powierzono nadzór nad prasą, radiofonią, kinematografią i działalnością agencji informacyjnych, działalnością informacyjną i propagandową. Tym samym uczyniono pierwszy krok w kierunku wcielenia w życie fundamentalnej zasady komunistycznego systemu medialnego – zasady instrumentalizmu, czyli traktowania mediów jako narzędzia w sprawowaniu władzy. Z czasem polityczny nadzór nad mediami został całkowicie przejęty przez kierownictwo partii (najpierw PPR, potem PZPR), co wyrażało się w stwierdzeniu, że partia sprawuje wobec mediów funkcję inspiratorską i kontrolną”, Katarzyna Pokorna-Ignatowicz, *Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch” w polskim systemie medialnym*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza AFM, 2016), 14, eadem, „Od leninowskiej koncepcji prasy do wolnych mediów. Koncepcja «nowego ładu informacyjnego» w «Porozumieniach Okrągłego Stołu»”, w: eadem (red.), *Polski system medialny 1989–2011*, (Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2013), 13.

Uwagę badawczą warto było skupić na następujących kwestiach: 1) jakie specyficzne cechy posiadały profile prasowe periodyków? 2) jakie archetypy kobiecości uobecnione były w prasowych obrazach kobiet w latach 1944–1980? Przedstawione pytania badawcze determinowały kształt tekstu. Artykuł posiadał strukturę problemową z zachowaniem przyjętych ram temporalnych. Składał się ze wstępu i części poświęconej rozważaniom merytorycznym. Zakończenie dopełniały sformułowane wnioski.

Zastosowane w tekście metody i techniki badawcze wynikały z charakteru dyscypliny nauki o polityce i administracji. Przedmiotem eksploracji były komunikaty polityczne zamieszczane na łamach opiniotwórczych tytułów prasowych „Moda i Życie Praktyczne”, „Kobieta i Życie”, „Przyjaciółka”, „Zwierciadło”. Wyłaniały się z niej komunikaty polityczne pokazujące pożądaną w propagandzie państwowej obrazy kobiet. Idiograficzny model poznania rzeczywistości politycznej zastosowany w rozważaniach pozwalał na ukazanie uszczegółowionych obrazów kobiet. Była to co prawda wiedza o charakterze fragmentarycznym, ale posiadająca zarazem funkcjonalny charakter umożliwiający powiązanie efektów opisu obserwacji z wartościowaniem zjawisk i procesów politycznych, których uczestniczkami stawały się kobiety w Polsce z lat 1944–1989.

Podczas przygotowywania artykułu użyteczna była metoda analizy systemowej. Dzięki niej wspomniane już periodyki rozpatrywano jako instytucje polityczne stanowiące element systemu propagandowego PRL. W artykule zastosowano technikę analizy zawartości treści. Analiza dotyczyła propagandowej zawartości komunikatów politycznych formułowanych przez partyjnych decydentów i zespół redakcyjny. Szczególna uwaga zwrócona była na specyfikę metajęzyka używanego w artykułach prasowych. Medialna analiza treści zawartych w „Zwierciadle” realizowana była na podstawie słownych wypowiedzi dziennikarzy, działaczek społecznych i partyjnych decydentów, utrwalonych w zapisie prasowym.

Profile prasowe „Moda i Życie Praktyczne”, „Kobieta i Życie”

Czasopismo „Kobieta i Życie” powstało z połączenia wydawanej przez spółdzielnię „Czytelnik” dekady pt. „Moda i Życie Praktyczne” z miesięcznikiem „Kobieta”, który został przejęty od Zarządu

Głównego Ligi Kobiet w 1951 r. Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa” zaczęła wydawać periodyk pt. „Kobieta i Życie Praktyczne”. W 1953 r. nastąpiła modyfikacja tytułu czasopisma i na rynku wydawniczym zaczął się pojawiać periodyk pt. „Kobieta i Życie”. Ze zmianą tytułu wiązała się również zmiana dotychczas realizowanego przez redakcję programu prasowego. Od tego momentu pismo pełniło funkcję polityczno-społeczną. Adresatkami prezentowanych w nim treści były zazwyczaj kobiety lepiej wykształcone niż czytelniczki „Przyjaciółki”. Do 1956 r. w przekazach prasowych widoczna była wyraźna trudność z identyfikacją adresatek komunikatów politycznych. Były to m.in.: przodownice pracy, nauczycielki, urzędniczki, działaczki społeczne zrzeszone najczęściej w Lidze Kobiet lub członkinie PZPR⁶. Penetrując dzieje pisma, należało wyszczególnić kilka umownych okresów w jego funkcjonowaniu: lata 1951–1956 (powstanie pisma pod tym tytułem – wydarzenia października 1956), 1957–1981 (wybory do sejmu PRL z 20 stycznia – wprowadzenie stanu wojennego), 1982–1990 (schyłek PRL i początek formowania się zrębów III Rzeczypospolitej), 1990–2002 – funkcjonowanie czasopisma w III RP. Nie wydaje się zasadne rozpatrywanie wszystkich przywołanych okresów. W analizowanym przedziale czasowym na stanowisku redaktora naczelnego Henryka Butkiewicza zastąpiła Jadwiga Baranowska. Wydarzenia z lat 1953–1956 – „odwilż” polityczna w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich spowodowana śmiercią Józefa Stalina i przełom październikowy w PRL przypadający na 1956 r. – spowodowały, że dostrzeżono zawodowe zróżnicowanie kobiet: inteligentki pracujące, kobiety z wykształceniem średnim ogólnym i zawodowym oraz kobiety z wykształceniem podstawowym. Po przełomie październikowym widoczne było wyraźne rozszerzenie oferty tytułów prasowych adresowanych do kobiet⁷. Ówczesni dziennikarze podejmowali starania o uzyskanie jak największej autonomii w formowaniu linii redakcyjnej czasopism, doborze najlepszych treści i tematów poruszanych na łamach prasy.

⁶ Zofia Sokół, *Prasa kobieca*, 104; eadem, „Kobieta i Życie (1946–2002)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 9, 2005, 69.

⁷ Po przełomie październikowym na rynku wydawniczym zaczęły się pojawiać m.in.: „Filipinka”, „Gospodyni”, „Gospodarstwo Domowe”, „Ja i Mój Dom”, „Pielęgniarka i Położna”, „Zwierciadło”.

„Przyjaciółka”

Powołanie do życia nowego periodyku dla kobiet o nazwie „Przyjaciółka” wynikało z pozytywnych doświadczeń Jerzego Borejszy związanych z funkcjonowaniem „Mody i Życia Praktycznego”. Niewystarczająca oferta redakcyjna, która nie docierała do wszystkich odbiorczyń komunikatów politycznych, sprawiła, że Borejsza postanowił powołać do życia nowy tytuł prasowy: „Przyjaciółka”. Adresatkami treści zawartych w nowym periodyku miały być kobiety wiejskie, robotnice i żony robotników, o niepełnym, podstawowym wykształceniu oraz ograniczonych zdolnościach percepcyjnych i czytelnicy. Pierwszą redaktorką naczelną nowego periodyku była Anna Lanota, którą Henryk Butkiewicz przygotowywał do roli redaktorki naczelnej przez kilka miesięcy. Pierwszy, próbny numer nowego periodyku ukazał się 21 marca 1948 r. „Przyjaciółka” zdobywała rzeszę czytelniczek głównie za sprawą przemysłowej, propagandowej kampanii promującej nowe czasopismo, akcjom interwencyjnym przygotowywanych przez redakcję w rubryce Listy do Redakcji⁸. Znakiem rozpoznawczym redakcji „Przyjaciółki” był jej interwencyjny charakter i współorganizacja akcji uświadamiających na wsi odnoszących się do świadomego dbania o zdrowie i propagowanie wśród kobiet uczestnictwa w zabiegach podstawowej opieki zdrowotnej⁹.

„Zwierciadło”

W działalności periodyku można było wyszczególnić trzy okresy wydawnicze przypadające na następujące przedziały czasowe. Okres pierwszy trwał od roku 1957 do 1961, gdy „Zwierciadło: tygodnik ilustrowany” związane było z działalnością Ligi Kobiet¹⁰.

⁸ Justyna Zajko-Czochańska, Urszula Sokółowska, „Listy czytelniczek do «Kobiety i Życia» i «Przyjaciółki» jako źródło badań codziennego życia kobiet w PRL”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, t. 9 (2) 2020, 94–104.

⁹ Zofia Sokół, *Prasa dla kobiet*, 85–86; więcej informacji o tygodniku „Przyjaciółka” można znaleźć między innymi w następujących pozycjach: eadem, „Przyjaciółka – tygodnik kobiety (1948–1998). Część I – lata 1948–1951”, *Kieleckie Studia Bibliograficzne*, t. 6, 2001, 89–111; eadem, „Przyjaciółka – tygodnik kobiety. Część II – marzec 1951 – marzec 1990”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 7, 2003; eadem, „Redaktorzy naczelni czasopism kobiecych w latach 1944–1982 (portret zbiorowy)”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, t. 30/1, 1991, 109–131.

¹⁰ Zofia Sokół, *Prasa kobieca*, 146–147.

Okres drugi przypadał na lata 1961–1981. W tym czasie tygodnik wydawany był przez Robotniczą Spółdzielnię Wydawniczą „Prasa-Książka-Ruch”. Okres trzeci rozpoczął się w roku 1982 i trwał do roku 1990. Okres ostatni to czas transformacji systemowej, gdy od 1991 r. po przemianach ustrojowych następowała zmiana stosunków własnościowych¹¹.

Powołania nowego pisma adresowanego do środowisk kobiecych miały domagać się kobiece środowiska inteligenckie. Jak wskazuje Małgorzata Dajnowicz: „Nowe pismo miało być adresowane do kobiet o wyższych niż przeciętne ambicjach intelektualnych, szerokich zainteresowaniach, poszukujących możliwości konfrontacji własnych przemyśleń, opinii, poglądów z tym co może, powinno zaoferować... «Zwierciadło»”¹². Pierwszy numer czasopisma ukazał się 19 maja 1957 r. Funkcję redaktor naczelnej periodyku pełniła Alina Rebane. Z redakcją magazynu pracę podjęło grono uznanych publicystów, nierzadko legitymujących się już sporym doświadczeniem prasowym. Można było zaliczyć do nich m.in.: Mariana Bieleckiego, Zofię Bystrzycką, Krystynę Dobrowolską, Janinę Janicką, Romana Jurysia, Eryka Lipińskiego, Czesławę Szymańską¹³. Okładka „Zwierciadła” drukowana była zawsze w kolorze. Motywami dominującymi były zdjęcia kobiet, nierzadko ikon ówczesnej kultury popularnej, takich jak: Hanka Bielicka, Danuta Szaflarska, Barbara Krafftówna.

Autorem zdjęć kobiet umieszczanych na stronie tytułowej często był uznany fotograf Edward Hartwig. Znakiem identyfikacji

¹¹ Jak wskazuje Małgorzata Dajnowicz: „Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet powstała w sierpniu 1945 roku ... Zarząd Główny ... Tworzyły ... komunistki z Polskiej Partii Robotniczej, socjalistki z Polskiej Partii Socjalistycznej. Jedną reprezentującą Polskie Stronnictwo Ludowe, jedną ze Stronnictwa Demokratycznego oraz jedną bezpartyjną ... Organizacja funkcjonująca na samym początku bez wyraźnych wytycznych, programu i statutu z jednej strony miała być wielonurtowa ..., monopartyjna i masowo dostosowana. Dostosowana do potrzeb nowej rzeczywistości Ludowej Polski powojennej ... Celem Ligi miało być także «Wychowanie kobiety, obywatelki, świadomej swoich praw i obowiązków w stosunku do Ojczyzny i społeczeństwa»” – Małgorzata Dajnowicz, „Walka o pokój” w wypowiedziach propagandowych publikowanych na łamach «Naszej Pracy» – Biuletynie Ligi Kobiet (1947–1953)”, w: Ewa Maj, Wojciech Sokół, Anna Szwed-Walczak, Łukasz Jędrzejski (red.), *Bezpieczeństwo Europy – bezpieczeństwo Polski*, t. 5, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2017), 411–413. Vide: Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, „Rola kobiety w Polsce Ludowej w świetle treści propagandowych rozpowszechnianych przez Ligę Kobiet w latach 1946–1956”, *Dzieje Najnowsze*, R. L, z. 2, 2018, 150–151.

¹² Małgorzata Dajnowicz, „Zwierciadło” – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 20, 2017, 73–74.

¹³ Ibidem, 75.

jącym czasopismo była charakterystyczna winieta prasowa ukazująca tytuł tygodnika w lustrzanym odbiciu. W wewnętrznej szacie graficznej dominował kolor czarno-biały, choć dla wyróżnienia fragmentów tekstów stosowano kolorowe tła (żółte, zielone, czerwone, różowe, fioletowe). Periodyk liczył zazwyczaj około 16 stron, aczkolwiek były i dłuższe wydania numerów specjalnych. Na łamach tygodnika w formie recenzji kinowych i teatralnych pojawiały się artykuły odnoszące się do spraw filmu i teatru. Publikowane były recenzje nowości książkowych, powieści dla kobiet. Jedną z głównych stałych rubryk był kącik *Serce w rozterce*. Stawała się ona platformą wymiany doświadczeń sercowych, miłosnych, między czytelniczkami tygodnika a redakcją. Wymiany doświadczeń przybierały formę listowną popularną w ówczesnym czasie na łamach pism dla kobiet.

Kolejną ze stałych rubryk „Zwierciadła” była ta pod tytułem *Twarze „Zwierciadła”*. Prezentowano w niej sylwetki znanych ludzi ze sfery polityki, kultury; dla uatrakcyjnienia przekazu treści w opisywanej rubryce umieszczano zdjęcia osób, którym były poświęcone zamieszczane materiały. Na łamach tygodnika w latach 60. były publikowane również reportaże pokazujące sylwetki wybranych przez redakcję twórców kultury ludowej. Najczęściej prezentowano działalność twórców ludowych (rzeźbiarzy) tworzących ludowe świątki w swych przydomowych zagrodach¹⁴. Treści o charakterze politycznym zamieszczane były zawsze na stronie drugiej tygodnika. Mimo że w założeniach „Zwierciadło” miało być platformą prasową upowszechniającą działalność Ligi Kobiet, problematyka ligowa od początku zajmowała mało miejsca w agendzie medialnej tygodnika. Sprawy związane z działalnością Ligi poruszane były na łamach „Zwierciadła” głównie przez Alicję Musiałową, do 1965 r. przewodniczącą Zarządu Głównego Ligi Kobiet. Intensyfikacja treści związanych z działalnością Ligi pojawiała się zazwyczaj przy okazji obchodów Międzynarodowego Dnia Kobiet, wyborów do rad narodowych, Sejmu, zjazdów PZPR.

„Matka Polka”

Po zakończeniu II wojny światowej w życiu politycznym Polski pojawił się nowy wzór osobowy kobiety i rodziny (często niepełnej). Determinowany był zakończonymi niedawno działaniami wojenny-

¹⁴ LM, ŻM, „Ojciec i syn”, *Zwierciadło*, nr 46, 1966, 8.

mi. Na łamach pierwszego, powojennego periodyku dla kobiet, jakim była „Moda i Życie Praktyczne” propagowano wzór osobowy kobiety nazywanej „Matka Polka”. Cechą charakterystyczną tego typu kobiety była samotność wynikająca z niedawno zakończonej wojny. Była to zazwyczaj samotna matka lub wdowa wychowująca swoje dorastające dzieci, nierzadko sprawiające kłopoty wychowawcze. Kobiety zazwyczaj czekały na swoich mężów powracających z wojny bądź przebywających w obozach koncentracyjnych. W tym kontekście słuszność ma Zofia Sokół, stwierdzając, że w zbiorowej recepcji społecznej wytworzyły się dwie społeczne, psychologiczne postawy ówczesnych kobiet: postawa „Niobe” i „Penelopy”¹⁵. Pierwsza z nich charakteryzowała się permanentnym oplakiwaniem swoich zmarłych bliskich. Postawa „Penelopy” częściej uwidaczniała się na łamach ówczesnej prasy. Spowodowana była oczekiwaniem kobiet na powrót swoich mężczyzn do domów rodzinnych.

Redakcja „MiŻP” promowała wśród odbiorczyń obraz kobiety energicznej, zaradnej i oszczędnej. W przekazach prasowych dążono do upraktycznienia życia codziennego kobiet. Na łamach periodyku promowano remonty starych, domowych rzeczy własnym sumptem. Dobrym przykładem był artykuł pod tytułem *Tapczan... własnym przemyślem*, w którym przy zastosowaniu czarno-białych grafik pokazywano, jak domowymi sposobami dokonać remontu mebla. Zachęcano czytelniczki do podjęcia tego wysiłku, pisząc: „Pracę tę można wykonać w domu, bez pomocy tapicera. Nie jest to zamierzenie nieosiągalne... Najlepszą zachętą w naszej pracy będzie myśl o horrendalnie wysokich cenach podobnych gotowych mebli w zakładach tapicerskich”¹⁶.

W pierwszych powojennych latach redakcja magazynu miała również na względzie kłopoty mieszkaniowe, z jakimi borykało się polskie społeczeństwo. Ważnym aspektem dla higieny psychicznej ludzi stało się rozdzielenie powierzchni izb mieszkaniowych na dwa oddzielne pomieszczenia. Pisano: „W naszych ciężkich warunkach mieszkaniowych głowimy się często nad możliwościami takiej «parcelacji» większego pokoju, by uzyskać z niego dwa oddzielne... Trudny ten problem możemy rozwiązać jedynie przy pomocy przeprowadzenia z dykty przeprowadzając parcelację”¹⁷. Ponadto nie za-

¹⁵ Zofia Sokół, „Wizerunki kobiety na łamach tygodnika «Kobieta i Życie» w latach 1946-2002”, *Rocznik Prasoznawczy*, t. 6, 2012, 16-17.

¹⁶ „Tapczan...własnym przemyślem”, *Moda i Życie Praktyczne*, nr 16, 1946, 7.

¹⁷ „2 pokoje w jednym”, *Moda i Życie Praktyczne*, nr 17, 1946, 6.

pominano, że kobieta w trudnych powojennych czasach powinna pełnić dwie ważne role, do jakich ówczasie była predestynowana. Były to role gospodyni domowej i matki. Redakcja magazynu radziła czytelniczkom, jak tanim kosztem przygotować zdrowe i w ocenie redakcji pełnowartościowe posiłki dla domowników. Redakcja magazynu przygotowała 10 przykazań dobrego jedzenia ułatwiających przygotowanie posiłków dla gospodyń domowych. W ocenie redakcyjnych ekspertów powojenne kobiety powinny dbać o: 1) wietrzeźnienie pomieszczeń, w których spożywane były posiłki, 2) prawidłową temperaturę podawanych potraw, 3) apetyczne podanie potraw, 4) odpowiednio długie przeżuwanie kęsów potraw, 5) umiarkowane doprawianie, 6) jedzenie potraw dotąd, aż domownicy doznają uczucia sytości, 7) niezmuszanie do jedzenia o ustalonej porze, gdy domownicy nie mieli na to ochoty, 8) niepicie po spożyciu tłustych potraw, 9) niepicie podczas jedzenia, tylko kwadrans po, 10) odpoczynku po jedzeniu¹⁸.

Mając na uwadze złą sytuację materialną kobiet, propagowano oszczędny sposób gospodarowania żywnością. Wspomniany zamysł znajdował odzwierciedlenie w przygotowywanych dla czytelniczek przepisach kulinarnych. Proponowano przyrządzanie: pierogów z serem, knedli z czerstwych bułek, naleśników z ziemniaków, zapiekanek z jarzyn, kruchego ciasta „oszczędnościowego”¹⁹.

Jak wspomniano, drugą rolą społeczną, do jakiej była predestynowana kobieta w Polsce powojennej, była rola matki. Redakcja magazynu stanowiła podporę dla młodych matek w wychowywaniu dzieci. Czytelniczki mogły liczyć na publicystykę poradnikową odnoszącą się do wychowania dzieci. Porady dotyczyły zarówno spraw związanych z życiem noworodka bądź niemowlaka, jak i dzieci w bardziej dojrzałym wieku. Czytelniczki periodyku mogły przekonać się o negatywnych następstwach stosowania smoczka u niemowlaka²⁰. Ponadto redakcja magazynu służyła radą i pomocą w propagowaniu zdrowego stylu życia wśród dzieci. Poruszane tematy w tego rodzaju publicystyce zgodne były z ówczesnymi wytycznymi polityki państwa. Dobrym przykładem odzwierciedlonym na łamach magazynu była kwestia związana z dbaniem o prawidłowy stan uzębienia u dzieci. Porady były przygotowywane przez

¹⁸ „W naszej Kuchni”, *Moda i Życie Praktyczne*, nr 18, 1946, 9.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ M.A. „Matka i dziecko-smoczek”, *Kobieta i Życie*, nr 38, 1950, 17.

profesjonalnych lekarzy dentystów. Warto przytoczyć fragment publicystyki poradnikowej celem odwzorowania działań perswazyjnych redakcji mających na celu nakłonić matki do prawidłowej profilaktyki chorób jamy ustnej u swoich dzieci: „Wyobraźmy sobie, że ząbek należy leczyć. Dentysta jest zmuszony rozpocząć świdrowanie, aby się dostać do nerwu i zatruć go. Dziecko drze się, a zdenerwowana mamusia przymusza swą pociechę do najzupełniej niezasłużonych tortur”²¹.

Przodownica socjalistycznej pracy

Tę formę aktywności społecznej propagowano wśród kobiet w okresie wykonywania w państwie planów ekonomicznych (3-letniego – 1947–1949, oraz 6-letniego – 1950–1955). Na łamach „Kobiety i Życia” przekonywano, że 900 000 kobiet, które znajdują zatrudnienie w czasie realizacji planu, będzie prawdziwie kobiecą armią pracy. Pozytywnie odnoszono się do zaangażowania kobiet na tworzonych nowych stanowiskach pracy, uzasadniając taki stan rzeczy likwidacją bezrobocia wśród kobiet. Z planem 6-letnim wiązano również masowe kształcenie kobiet w specjalnie tworzonych dla nich przyzakładowych szkołach zawodowych.

Z realizacją planu 6-letniego władze państwowe wiązały zmianę statusu społecznego kobiety na wsi. Na łamach prasy roztaczano przed kobietami wizję przyszłości, w której dzięki realizacji planu 6-letniego będą mogły zdobyć nowe, pożądane na wsi zawody np.: agronoma, traktorzystki, zootechnika²². Tak pojmowana nowa rola kobiety w powojennym państwie wynikała z pragmatyzmu politycznego spowodowanego w dużej mierze brakiem rąk do pracy. Władze państwowe przez oddziaływanie prasowe dążyły do wprowadzenia nowych warunków ideologicznych i aksjologicznych. Ważnym aspektem w tym kontekście stała się głoszona równość płci. Dotychczas ukształtowane wzorce kobiety ograniczone tylko i wyłącznie do wychowania dzieci i opieki nad domem ulegały reinterpretacji. Dążono do ukształtowania nowej mentalności kobiet. Socjalistyczna kobieta miała być uświadomiona w zakresie przysługujących jej praw i obowiązków²³.

²¹ Lek. dent. A. U., „Dbamy o zęby dziecka”, *Kobieta i Życie*, nr 38, 1950, 17.

²² „Udział kobiet w planie 6-letnim”, *Kobieta i Życie*, nr 23/143, 1951, 2.

²³ Mariusz Mazur, *O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2009), 485.

W latach 50. w Polsce miarą wartości człowieka stała się praca. Dlatego też walczono z „elementami nieproduktywnymi”. Na łamach „Kobiety i „Życia” nie dostrzegano praktycznie pracy domowej kobiet, wychowywania dzieci, trudu i wysiłku wkładanego dla dobra rodziny i państwa. System uznawał tylko taki rodzaj pracy, który przynosił korzyści państwu i partii, to decydowało o prawach obywatelskich. Ponieważ gospodynie domowe nie pełniły żadnych funkcji państwowych, więc ich praca była niezauważalna, bo nie otrzymywały za nią pensji, nagród i odznaczeń. Liczyła się tylko praca dla państwa i to koniecznie w męskich zawodach, ponieważ identyfikację kobiet z mężczyznami pojmowano jako równouprawnienie. Zarówno na łamach „Kobiety i Życia”, jak i „Przyjaciółki” przywoływano egzemplifikacje równouprawnienia kobiet i mężczyzn w zawodach dotąd zarezerwowanych tylko dla mężczyzn.

Dobrym przykładem było promowanie kobiecych trójek murarskich pracujących przy odbudowie miast. Na łamach „Przyjaciółki” w zamieszczonym reportażu pisano o polepszeniu się sytuacji zawodowej i materialnej kobiet zatrudnionych na budowach: „Trzeba było się zabrać do roboty. Zawodu żadnego nie miałam. Urząd zatrudnienia skierował mnie na budowę i tak się wciągnęłam. Nie jest to znowu taka sztuka. Pokazali, nauczyli – no i już wiem, zostałam brygadzystką. Kobiety są dobre do pracy, zgrałyśmy się ze sobą i osiągamy lepsze wyniki niż mężczyźni”²⁴. Migracja społeczna ze wsi do fabryki miała wymiar polityczny, ideologiczny i materialny. Opuszczeniu przez kobiety domów rodzinnych towarzyszył nowy sposób ubierania się, nowe miejsce zamieszkania i nowy sposób życia. Wszystko to było symbolami nowego, socjalistycznego modelu emancypacji kobiet. Młode kobiety zachęcane były do zerwania więzów rodzinnych w wiejskich społecznościach. Związane to było z dążnością państwa do przekonania kobiet do zerwania ze starym, przedwojennym porządkiem. Migracja ze wsi do miast była siłą napędową zmiany społecznej w kontekście rozwoju przemysłowego²⁵.

Natomiast na łamach „Kobiety i Życia” także propagowano pracę kobiet w zawodach murarskich. Konstrukcja artykułu prasowego była podobna do tego przywołanego w „Przyjaciółce”. Również prezentowano wybrane sylwetki kobiet murarek. W przytoczono-

²⁴ „Na równi z mężczyznami”, *Kobieta i Życie*, nr 24/217, 1951, 13.

²⁵ Małgorzata Fidelis, *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2010), 115–116

nych fragmentach życiorysów można było doszukać się punktów stycznych. Wszystkie kobiety pochodziły z małych miasteczek, nie posiadały specjalistycznego wykształcenia. Dopiero nowo kształtująca się władza ludowa pozwoliła kobietom podnieść swój status społeczny i materialny²⁶. Należy nadmienić, że pierwsze lata realizacji planu wywołały poruszenie wśród kobiet. Setki tysięcy kobiet po raz pierwszy podjęły pracę zarobkową. Kobiety najczęściej stawały się robotnicami przemysłowymi. Wielka zmiana ilościowa wpisywała się w rewolucję społeczną, która dokonała się w latach 1949–1955 mimo oporów, jakie napotkała polityka produktywizacji. Opory te wpływały na pozycję pracujących kobiet, lecz nie zahamowały procesów zwiększenia ich zatrudnienia. Niemal w tym udział miała sytuacja ekonomiczna: z jednej strony potrzeby państwa, które – wobec obranego typu systemu gospodarczego usiłowało „produktywizować niemal każdego swojego obywatela, z drugiej zaś samych kobiet, zmuszonych do łatania budżetu rodziny²⁷.

Redakcje czasopism dla kobiet wyszukiwały kobiety pracujące w nowych, przynależnych dotąd do mężczyzn zawodach. Z dumą informowano, że: „w Olsztyńskim coraz więcej jest kobiet, które wydostają się poza tradycyjny krąg «babskich zawodów». Kształcą się one, zdają egzaminy, awansują, zdobywają samodzielne stanowiska i placówki²⁸. Kobiety w nowym, modelowym ujęciu jawiły się jako entuzjastki techniki i mechanizacji. Możliwość pracy w zawodach, które dotąd były postrzegane jako domena mężczyzn, stanowiła powód do niewątpliwej dumy²⁹.

Piastunka domowego ogniska

Po przełomie politycznym w 1956 r. nastąpiła zmiana społecznego statusu kobiet. Zdeterminowana była nowymi założeniami polityki względem kobiet sformułowanymi przez nowego I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki. W związku z reorganizacją przemysłu lekkiego oraz likwidacją „przerostów kadrowych” w admini-

²⁶ „Kobiety murują”, *Przyjaciółka*, 1952, nr 19 (112), 5.

²⁷ Natalia Jarska, *Kobiety z marmuru. Robotnice w latach 1945–1960*, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2015), 134.

²⁸ „To one zdobyły nowe zawody”, *Przyjaciółka*, 1953, nr 40 (140), 3.

²⁹ Mariusz Mazur, Sebastian Ligarski, *Cywilizacja komunizmu. Odmiana nadwiślańska 1944–1956*, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2016), 143.

stracji państwowej zwolniono z pracy kilkadziesiąt tysięcy kobiet, ongiś „przodownic pracy socjalistycznej”, awansowanych w nagrodę do pracy w biurach. Ponieważ nie miały wykształcenia ani wiedzy zawodowej, zostały zwolnione. Wystąpiło nieznane dotąd zjawisko bezrobocia kobiet, z którym władze partyjne i administracja państwowa przez kilka lat nie potrafiły sobie poradzić³⁰. Rozpoczęło się zatem propagowanie archetypu „kobiety domowej”. W przekazach prasowych miejsce dotychczasowej przodownicy pracy zajęła matka, żona, narzeczona, gospodyni. Na łamach „Zwierciadła” twierdzono, że konieczne jest podjęcie przez państwo stosownych kroków, aby młode kobiety wchodzące w dorosłe życie i mające w niedalekiej przyszłości założyć domy i rodziny posiadały podstawowe pojęcie o prowadzeniu gospodarstwa domowego. W ocenie publicystów należało zadbać, aby kobiety nabyły umiejętności przyrządzania posiłków, reperacji ubrań i bielizny. Twierdzono, że znajomość tych rzeczy pozwoli nazwać kobietę dobrą gospodynią³¹.

W propagowanie społecznego wzorca kobiety jako „piastunki domowego ogniska” z powodzeniem włączyły się działaczki Ligi Kobiet, zbierając cegiełki na budowę popularnych ówczesnie szkół tysiąclecia i zapowiadając przy tym wyposażenie szkolnej kuchni i pomoc członkiń Ligi w przygotowywaniu posiłków dla uczniów. Na łamach „Zwierciadła” pisano:

Inicjatorem i organizatorem budowy szkoły była Wojewódzka Organizacja Ligi Kobiet. Sama zbierała środki finansowe, organizowała świadczenia innych Ale organizatorki na jej otwarciu zjawyły się z dodatkowym jeszcze wianem. Z prezentami mającymi wyposażyć kuchnię szkolną w naczynia³².

„Kobieta feministka”

Wraz ze zmianami społeczno-politycznymi zachodzącymi w państwie w latach 70. stopniowo tworzył się nowy wizerunek kobiety pracującej, feministki, walczącej o równouprawnienie w każdej dziedzinie życia społecznego i politycznego, „o taką samą pensję i o połowę władzy”, a tym samym o nową formę uczestnictwa

³⁰ Iwona Kienzler, *Kronika PRL 1944–1989. Kobieta w Polsce Ludowej*, t. 2, (Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2015), 31–40.

³¹ W.B., „Chcemy być dobrymi gospodyniami”, *Zwierciadło*, nr 23, 1960, 10.

³² Zenon Małek, „Liczą się czyny”, *Zwierciadło*, nr 22, 1960, 12.

w życiu publicznym. Nowy wizerunek kobiety – feministki zaczął się tworzyć od 1975 r., gdy Organizacja Narodów Zjednoczonych uchwaliła rezolucję „International Women’s Year” o podjęciu działań zmierzających do całkowitego równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Rok 1975 obwołany Rokiem Kobiet miał być poświęcony działaniom zmierzającym do zrównania pozycji kobiet z mężczyznami w życiu politycznym, społecznym, ekonomicznym i kulturalnym. Ówczesny premier PRL Piotr Jaroszewicz w jednym z przemówień umieszczonych na łamach „Zwierciadła” oceniał rolę kobiet polskich w historii Polski i świata. Zwracał uwagę na to, że w Polsce jako państwie zrzeszonym w ONZ docenia się rolę, jaką odgrywają kobiety w rozwoju kultury i nauki. Władze państwowe doceniały aktywizację kobiet w nauce i kulturze. Zapewnił również, że władze państwowe będą starać się o umocnienie pozycji zawodowej kobiet³³. Zauważył, że kobiety w Polsce mimo posiadania takiego samego wykształcenia jak mężczyźni są dyskryminowane na rynku pracy, mają duże trudności w awansach zawodowych, że jest ich mało w ciałach ustawodawczych, wykonawczych, w strukturach partyjnych, że kobiety, stanowiące przecież przeszło połowę społeczeństwa, nie mają wpływu na własne losy.

Zakończenie

Rekonstrukcja prasowych obrazów kobiet odbywała się w warunkach diagnozowania stanu prasy dla kobiet w okresie Polski Ludowej i PRL i tematycznie dotyczyła zagadnień pracy kobiet przy odbudowie państwa, kobiet jako gospodyń domowych, kobiet sfeminizowanych. Dla przeciwdziałania wpływom ośrodków destrukcji zwracano baczną uwagę na rodzinę, środowisko pracy, politykę i media, we wszystkich sferach życia społecznego odnajdując obecność kobiet i wskazując na rangę ich działania zgodnie z obowiązującą w państwie ideologią. Prasowy ideał wychowawczy zawierał obrazy kobiet świadomych swoich obowiązków. Skuteczność działań integracyjnych wokół komunistycznego systemu wartości była uzależniona od stopnia obecności działań ideologicznych przy wyjaśnianiu procesów definiowania kobiecych ról społecznych oraz utrwalania, ale też ewoluowania wyobrażeń na temat zmiennych

³³ „Międzynarodowy Rok Kobiet”, *Zwierciadło*, nr 55, 1975, s. 2.

objaśniających cechy kobiecości i męskości. Nakładające się obrazy społeczne kobiet, skoncentrowane na ich działalności na rzecz państwa, miały różną wartość i rozmaity charakter. Obrazy pozytywne pobudzały do szlachetnych zachowań społecznych. Obrazy personalne kobiet zawierał sprzeciw wobec zjawiska próżniactwa społecznego, w którym widziano przejawy niedostatku świadomości obowiązków państwowych. Motyw dydaktyczny był wyrazisty: kobieta leniwa musiała wiedzieć o odpowiedzialności za zło społeczne, za przyzwolenie na stany patologiczne. W prasie dla kobiet pokazywano, jak ważne były kompetencje społeczne, umiejętność współpracy, zdolność do pracy.

Bibliografia

Źródła

- „2 pokoje w jednym”, *Moda i Życie Praktyczne*, nr 17, 1946.
„Kobiety murują”, *Przyjaciółka*, nr 19 (112), 1952.
Lek. dent. A. U. „Dbamy o zęby dziecka”, *Kobieta i Życie*, nr 38, 1950.
LM, ŻM, „Ojciec i syn”, *Zwierciadło*, nr 46, 1966.
Małek, Zenon. „Liczą się czyny”, *Zwierciadło*, nr 22, 1960.
M.A, „Matka i dziecko-smoczek”, *Kobieta i Życie*, nr 38, 1950.
„Międzynarodowy Rok Kobiet”, *Zwierciadło*, nr 55, 1975.
„Na równi z mężczyznami”, *Kobieta i Życie*, nr 24/217, 1951.
„Tapczan... własnym przemysłem”, *Moda i Życie Praktyczne*, nr 16, 1946.
„To one zdobyły nowe zawody”, *Przyjaciółka*, 1953, nr 40 (140).
„Udział kobiet w planie 6-letnim”, *Kobieta i Życie*, nr 23/143, 1951.
W.B., „Chcemy być dobrymi gospodyniami”, *Zwierciadło*, nr 23, 1960.
„W naszej kuchni”, *Moda i Życie Praktyczne*, nr 18, 1946.

Opracowania

- Dajnowicz, Małgorzata. „Walka o pokój» w wypowiedziach propagandowych publikowanych na łamach «Naszej Pracy» – biuletynie Ligi Kobiet (1947–1953)”, w: Ewa Maj, Wojciech Sokół, Anna Szwed-Walczak, Łukasz Jędrzejski (red.), *Bezpieczeństwo Europy – bezpieczeństwo Polski*, t. 5, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2017), 409–421.

- Dajnowicz, Małgorzata. „Zwierciadło” – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 20, 2017, 67–90.
- Fidelis, Małgorzata. *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2010).
- Jarska, Natalia. *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2015).
- Kienzler, Iwona. *Kronika PRL 1944–1989. Kobieta w Polsce Ludowej*, t. 2, (Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2015).
- Maj, Ewa. „Wprowadzenie”, w: Ewa Maj, Jerzy Gryz, Eleonora Kirwiel, Macin Wichmanowski (red.), *PRL, czyli Polska w drugiej połowie XX wieku. Studia i szkice naukowe oraz materiały źródłowe*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013), 8–12.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna. „Rola kobiety w Polsce Ludowej w świetle treści propagandowych rozpowszechnianych przez Ligę Kobiet w latach 1946–1956”, *Dzieje Najnowsze*, R. L, z. 2, 2018, 149–170.
- Mazur, Mariusz. *O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2009).
- Mazur, Mariusz, Ligarski, Sebastian. *Cywilizacja komunizmu. Odmiana nadwiślańska 1944–1956*, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2016).
- Myśliński, Jerzy, Władyka, Wiesław et al. *Dzieje prasy polskiej*, (Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1988).
- Pokorna-Ignatowicz, Katarzyna. „Od leninowskiej koncepcji prasy do wolnych mediów. Koncepcja «nowego ładu informacyjnego» w «Porozumieniach Okrągłego Stołu»”, w: Katarzyna Pokorna-Ignatowicz (red.), *Polski system medialny 1989–2011*, (Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2013), 13–34.
- Pokorna-Ignatowicz, Katarzyna. *Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch” w polskim systemie medialnym*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza AFM, 2016).
- Sokół, Zofia. „Kobieta i Życie (1946–2002)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 9, 2005, 50–70

- Sokół, Zofia. *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, (Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998).
- Sokół Zofia, „Przyjaciółka – tygodnik kobiecy (1948–1998). Część I – lata 1948–1951”, *Kieleckie Studia Bibliograficzne*, t. 6, 2001, 89–111.
- Sokół, Zofia. „Przyjaciółka – tygodnik kobiecy (Część II – marzec 1951 – marzec 1990)”, *Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 7, 2003, 109–131.
- Sokół, Zofia. „Redaktorzy naczelni czasopism kobiecych w latach 1944–1982 (portret zbiorowy)”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, t. 30/1, 1991, 87–98.
- Sokół, Zofia. „Wizerunki kobiety na łamach tygodnika «Kobieta i Życie» w latach 1946–2002”, *Rocznik Prasoznawczy*, t. 6, 2012, 11–36.
- Zajko-Czochańska, Justyna. Sokołowska, Urszula. „Listy czytelniczek do «Kobiety i Życia» i «Przyjaciółki» jako źródło badań codziennego życia kobiet w PRL”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, t. 9 (2), 2020 94–109.

Źródła internetowe

- Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych* [online] [dostęp: 1.01.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<http://studiakobiece.pl/>>.
- Ośrodek Badań Historii Kobiet* [online] [dostęp: 1.01.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.isk.bialystok.pl/obhk/>>.

ANNA SZWED-WALCZAK

<https://orcid.org/0000-0002-9878-1401>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

The Image of Feminism in the Polish Women's Press in the Years 1989–1992¹

Abstract

The research was aimed at reconstructing the media image of feminism which was presented in the most popular Polish magazines dedicated to women in the years 1989–1992. The research time period corresponded to the first stage of the system transformation in Poland. It was initiated by the year in which the Round Table Talks were held and it ended with the adoption of the so-called “Small Constitution” in 1992. There were three detailed questions formulated: 1. How was feminism defined in the Polish women's press? 2. How often was this topic subject to discussions? 3. Which determinant factors affected the image of feminism depicted by the editorial offices of the women's press? The text analysis and the content analysis revealed that the image of feminism in the Polish women's press in the period under study was fragmentary and cultural, historical and political aspects exerted a crucial influence on its structure.

Keywords: feminism, media image of feminism, Polish women's press, women's press in the years 1989–1992

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja”.

OBRAZ FEMINIZMU W POLSKIEJ PRASIE DLA KOBIEŃ W LATACH 1989–1992

Streszczenie

Celem badań była rekonstrukcja medialnego obrazu feminizmu, który był prezentowany w najpopularniejszych polskich pismach kierowanych do kobiet w latach 1989–1992. Cezura badawcza odpowiadała pierwszej fazie transformacji systemowej w Polsce. Inicjował ją rok, w którym odbyły się obrady Okrągłego Stołu, a kończył rok uchwalenia tzw. małej konstytucji w 1992 r. Sformułowano trzy pytania szczegółowe: 1. Jak definiowano feminizm w polskiej prasie dla kobiet? 2. Jaka była częstotliwość rozważań na ten temat? 3. Jakie uwarunkowania wpłynęły na recepcję feminizmu przez redakcje prasy dla kobiet. Analiza treści oraz analiza zawartości wykazały, że obraz feminizmu na łamach polskiej prasy dla kobiet w badanym okresie był fragmentaryczny, a zasadniczy wpływ na jego konstrukcję miały uwarunkowania kulturowe, historyczne oraz polityczne.

Słowa kluczowe: feminizm, medialny obraz feminizmu, polska prasa dla kobiet, prasa dla kobiet w latach 1989–1992

Introductory note

In 1989 Poland, aside from the political transitions (the transformation of the political system)², a gradual shift in world-view was initiated along with the attempts of lifestyle changes (e.g. by promoting a family partnership model). After 45 years of censorship³ the press began to more frequently launch ideological debates on the trends which in the time of the Polish People's Republic had been forbidden (e.g. the national and democratic thought) or pushed out of the public discourse as it was in the case of feminism.

² Cf.: Anna Szwed-Walczak, "Obraz wyborów kontraktowych w Polsce na łamach prasy dla kobiet", *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, no 1 (6), 2019, 152–154; Paweł Kowal, *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986–1989*, (Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2015); Marek Białokur, Joanna Raźniewska, Krystyna Stecka (ed.), *Polska droga do wolności. Rok 1989: polityka – edukacja – kultura*, (Toruń–Opole: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009).

³ Its relaxation could already be noticed during the Round Table Talks, informally it ceased to exist when the government headed by Tadeusz Mazowiecki was formed in August 1989. However, the official lifting of censorship was effected by virtue of the Act of 11 April 1990 on repealing the act on the control of publications and performances, the abolition of control authorities and on the amendment of the Act – The Press Act.

The subject of research interest was the media image of feminism in the Polish women's press during the first stage of the system transformation. The media image constitutes a reconstruction of a social, political and cultural reality suited to the addressee of the message. It is a world observed by the media. It is not an objective reality as it is marked by a certain worldview, determined by cultural and social factors. The media image of the world should then be treated as the lens of the context in which it is created⁴. The media researchers point to the fact that it allows a human being to "perceive a reality inaccessible to direct experience"⁵. The research on the world's media image most often employs the text, context and hidden meaning analysis⁶. This study analyses the text and content of the most popular magazines during the period in question, which apart from a guide's function, undertook social, political, cultural and economic themes in their deliberations⁷. These publications also focused on transformations that took place at that time. All the consecutive issues of weeklies "Przyjaciółka" [hereinafter referred to as "Female Friend"], "Kobieta i Życie" [hereinafter referred to as "Woman and Life"], "Zwierciadło" [hereinafter referred to as "Mirror"] (a monthly since 1991) and a biweekly "Filipinka" were published in that period. The analysis also included a biweekly lifestyle magazine "Uroda" [hereinafter referred to as "Beauty"]].

⁴ Grzegorz Ptaszek, "Jak badać medialny obraz świata?", in: Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (eds.), *Współczesne media. Medialny obraz świata*, t. 1: *Zagadnienia teoretyczne*, (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2015), 15–16; Bogusław Skowronek, *Mediolingwistyka. Wprowadzenie*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP 2013), 118–119; Jan Szmyd, "Medialny obraz rzeczywistości jako główna orientacja poznawcza i praktyczna w świecie", in: Katarzyna Pokorna-Ignatowicz (ed.), *Medialny obraz rodziny i płci*, (Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM 2012), 13–14; Monika Żak, „Medialny obraz świata. Rola mediów w kształtowaniu wizerunku Policji”, *Media i Społeczeństwo*, 2018, no 8, 116–119; Bartłomiej Łódzki, "Medialny obraz rzeczywistości", *Studia Socialia Cracoviensia*, Vol. 9, No 1, 2017, 123–125.

⁵ JK [Jacek Kołodziej], "Mediatyzacja (rzeczywistości społecznej)", in: Walery Pisarek (ed.), *Słownik terminologii medialnej*, (Kraków: Universitas, 2006), 118–119.

⁶ Grzegorz Ptaszek, *Jak badać*, 17; Jakub Idzik, Rafał Klepka, "O analizie zawartości, czyli jak badać medialne obrazy świata?", in: Rafał Klepka, Jakub Idzik (eds.), *Medialne obrazy świata*, t. 2: *Polityka i bezpieczeństwo w relacjach medialnych*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2019), 11–28.

⁷ Tomasz Mielczarek, "Współczesne polskie czasopisma wysokonakładowe", *Rocznik Prasoznawczy*, no. 2, 2008, 58–59; Ryszard Filas, "Zmiany w czytelnictwie prasy w Polsce 1989–1992 na tle przemian oferty prasowej", in: Alina Słomkowska (ed.), *Transformacja prasy polskiej (1989–1992)*, (Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 1992), 36; Zofia Sokół, "Transformacja czasopism kobiecych w Polsce (1989–1997)", *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, no. 1–2, 1998, 192–202.

The research was aimed at reconstructing the media image of feminism which was represented in the most popular Polish magazines dedicated to women in the years 1989–1992. The research time period corresponded to the first stage of the system transformation in Poland. It was initiated by the year in which the Round Table Talks were held and it ended with the adoption of the so-called “Small Constitution” in 1992. There were three detailed questions formulated: 1. How was feminism defined in the Polish women’s press?, 2. How often was this topic subject to discussions?, 3. Which determinant factors affected the image of feminism presented by the editorial offices of the women’s press? The research time period is first and foremost related to the political transformation in Poland (shifting from the political system imposed after the Second World War to a more democratic approach to a social and political life), i.e. to the long awaited and widely commented in the press Round Table Talks (6.02 – 5.04.1989) as well as contractual elections (4.06.1989 r. – 1st round, 18.06.1989 – 2nd round), and secondly, the changes in the media system resulting therefrom: the abolition of censorship (04.1990), the elimination of the state monopoly and the opening of the media market to investors and foreign publishers. In the press segment dedicated to women it was manifested by the appearance of the German magazine “Tina” on the Polish market in 1992 (Bauer Publishing House⁸). The year 1992 closing the research period also bears a great significance due to the adoption of the provisional constitution which meant a departure from the so-called socialist constitutionalism⁹.

It can be noted that in the selected research period the emerging feminist movement in Poland¹⁰ was under the influence

⁸ About the publishing activity of Bauer Company see: Małgorzata Adamik-Szysiak, “Grupa Bauer Media w Polsce. Działalność i kierunki rozwoju”, in: Lidia Pokrzycka (ed.), *Inwestycje koncernów na polskim rynku medialnym. Wybrane zagadnienia*, (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2012), 51–96.

⁹ Constitutional Act of 17 October 1992 on mutual relations between legislative and executive power in the Republic of Poland and on the territorial self-government, *Journal of Laws of 1992*, no. 84, item. 426.

¹⁰ It does not mean that in the history of Poland feminism was not known. The beginning of the Polish feminist movement dates back to the turn of the 18th and 19th century so to the period when Poland was still partitioned. The first feminist book is claimed to have been *The Reminder of a Good Mother* of 1819 written by Klementyna Hoffmanowa, cf. Sylwia Witkowska, “Polski feminizm – paradygmaty”, *Dyskurs. Pismo Naukowo-Artystyczne ASP we Wrocławiu*, no. 25, 2018, 195–204.

of the so-called second wave of feminism¹¹. Its start in Europe dates back to the late 60s of the 20th century and its end dates back to the 80s. Due to the existing political system in Poland, the impact of the second wave of feminism can be noticed at the end of the 80s of the 20th century. At that time the topic of gender inequality was frequently raised and the feminist movement postulated women's access to the areas previously reserved only for men (in a social, professional and political life). The cause of "women's oppression" was sought in the process of socialisation and upbringing which was different in the case of men and women¹². The second wave feminism shaped the awareness of "we women", however it was accused of not addressing all categories of women, at the same attempting to represent each and every woman¹³. The feminist movement is not uniform as it was observed by Kazimierz Ślęczka, we can distinguish the so-called ideological syndrome of feminism which is based on the minimum of feminist beliefs i.e. the diagnosis of women suffering in society, the need for the change of women's situation, the necessity to initiate a programme of changes by women alone¹⁴.

Feminism in the Polish press for women

Feminist discourse in the women's press under study in the adopted time perspective evolved gradually. Even though it was never the main topic of deliberations, it appeared in secondary narratives during interviews or the evaluation of the draft law per-

¹¹ Cf. June Hannam, *Feminism*, translated by Agnieszka Kafińska, (Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2012), 143–159.

¹² Ewa Malinowska, *Feminizm europejski, demokracja parytetowa a polski ruch kobiet. Socjologiczna analiza walki o równouprawnienie płci*, (Łódź: Wydawnictwo UŁ, 2000), 20; Sławomira Walczewska, *Feminizm wobec końca historii*, in: Zofia Gorczyńska, Sabina Kruszyńska-Zaprzaluk, Irena Zakidalska (eds.), *Płeć – kobieta – feminizm*, (Gdańsk: Wydawnictwo UG, 1997), 78.

¹³ The critics accused him of universalism and essentialism, emphasized that in the feminist discourse of the second wave there were no "non-white, non-western, non-heterosexual and non-middle class women", Katarzyna Gębarowska, "«Kobiety» jako zbiorowy podmiot ruchu feministycznego w Polsce. Polemika z Partią Kobiet i Kongresem Kobiet Polskich", in: Filip Pierzchalski, Katarzyna Smyczyńska, Maria Ewa Szatlach, Katarzyna Gębarowska (eds.), *Feminizm po polsku*, (Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2011), 185–186.

¹⁴ Kazimierz Ślęczka, *Feminizm. Ideologie i koncepcje współczesnego feminizmu*, (Katowice: Wydawnictwo „Książnica” 1999), 12.

taining to the legal protection of the unborn child¹⁵. The feminist subject matter was not undertaken directly in 1989, it was rather “smuggled”. The attention was paid to the fact that “being a female or male feminist” was not well accepted in Poland because of an improper appreciation of “womanhood”¹⁶.

In 1989 feminism was presented in terms of Utopian features or as frivolity. The editors-in-chief but also interlocutors in their interviews dissociated themselves from “being feminists” or belonging to the feminist movements. Not every magazine used the concepts of “feminism” and “a feminist”. See Table no. 1.

Table no. 1. Frequency of press articles containing references to feminism in the women’s press under the study (1989–1992)

Magazine title	1989	1990	1991	1992
“Filipinka”	0	1	1	0
“Woman and Life”	5	0	4	5
“Female Friend”	1	1	0	0
“Mirror”	3	1	0	1
“Beauty”	0	0	1	0

Source: based on own research.

The lack of feminism as the concept and its derivatives was noticeable also in a small number of press publications where such expressions appeared. They were most frequently used in the weekly “Woman and Life” whose offer was addressed to socially and politically active women, primarily the inhabitants of bigger cities. However, even this magazine alienated itself from feminism, e.g. by presenting goals of the Club of Women Filmmakers, newly established at the Polish Filmmakers Association in 1989, which stated that its activities did not carry any “feminist overtones”¹⁷. There were also descriptions of the reportage’s characters “They are not zealous feminists, which is popular in the West. They do not

¹⁵ The draft law was prepared by the team of experts from the Polish Episcopal Committee for Family Affairs and then at the end of February 1989 submitted to the Sejm of the Republic of Poland by the Parliamentary Club of the Catholic and Social Association. The primary aim of the draft’s authors was the abolition of the Act of 27 April 1956 on admissibility criteria of abortion. The draft legislation provided for the penalisation of abortion.

¹⁶ The Interview of Teresa Gałczyńska with Ewa Osiatyńska: “Wernisaz dusz”, *Kobieta i Życie* [hereinafter referred to as: *KiŻ*], no 2, 11.01.1989, 17.

¹⁷ Interviews of Barbara Sas with Ilona Kondrat, “Damskie lobby”, *KiŻ*, no. 16, 19.04.1989, 9.

declare any manifestos. They are merely manifesting their female point of view on the stage. They are preoccupied with saving womanhood, not with its destruction"¹⁸. Thus, a destructive character of feminism was implied and confronted with women's defensive attitude which was supposed to embrace gender diversity, including a stereotypical approach to a role of women in a social life. Feminism was perceived as a threat to femininity and as the idea introducing an "alien" worldview which was incompatible with tradition and upbringing. It can be noted that the theme of feminist alienation was disregarded in "Mirror". This magazine already in 1989 identified itself with the postulates of the American feminist organization National Organization of Women which called for protests against the penalisation of abortion. It also made references to the activity of feminists from other countries, e.g. from Women Liberation Movement in France pointing to their achievements but also more long-term actions, i.e. seeking the work-life balance. In the case of "Woman and Life" international feminism was criticised for overly excessive attachment to economy and the exclusion of political deliberations¹⁹.

The magazine "Female Friend" (dedicated to women from small towns and villages) would also manifest distance towards feminism. The editor-in-chief of "Woman and Life" (running for the Parliament in 1989) interviewed by "Female Friend" expressed her denial by saying "I am not a feminist, at all! A gender for me is not a criterion of the presence in the structures of power but we cannot disregard the facts"²⁰. Even though her electoral programme was based on "the actual women's empowerment", she avoided associating it with feminist ideology, which could also result from standing for election from the list of the Polish United Labour Party to the 10th term Sejm of the Polish Republic of Poland. On the one hand, there was an evident approval of the so-called second wave feminist programme, but on the other hand, there was a concern about being labelled "a feminist".

¹⁸ Barbara Henkel, "Daleko sięgają gałęzie", *KiŻ*, no. 4, 25.01.1989, 14-15.

¹⁹ The Interview of Wiesława Lipińska with Lilian Gotteff, the director of advertising and marketing of the French company "DIM": "Kobiety chcą mieć wszystko", *Zwierciadło (Mirror)* [hereinafter referred to as: *Zw*], no. 46, 30.11.1989, 4-5; E. W., "Za wolność waszą i naszą", *Zw*, no. 47, 7.12.1989, 3; Helena Kowalik, "Miękki kobiety uścisk", *KiŻ*, no. 33, 12.08.1992, 2.

²⁰ *Popieramy Annę Szymańską-Kwiatkowską, Przyjaciółka (Best Friend)* [hereinafter referred to as: *Prz*], no. 22, 1.06.1989, 4.

However, it was in “Woman and Life” where autocategorization was made as to the supporters of the idea or the feminist movement. In one of the interviews a female interlocutor remarked that feminist perspective allows for an appropriate woman’s assessment, emphasizing that “she is a worthy person because of the fact that she resorts to violence far less often than a man and she is peacefully tolerant in her duties”²¹.

Feminist knowledge smuggled in women’s press was superficial. Only interviews such as the ones with the founders of the Polish Feminist Association – Jolanta Plakwicz and Anna Siwek showed the feminist movement’s assumptions and its ideas²². Plakwicz declared that her environment presumed that “women are authorities when it comes to their own gender and we believe that if anything happens, we have the right to take a stance”. Siwek, on the other hand, responding to a question what it meant to be a feminist, answered in the following way: “to look at the world from a woman’s point of view and to evaluate this world from the same point of view. It involves discerning various divisions existing in this world, crucial for us women, especially gender division, and challenging this division as a factor discriminating against women. On the other hand, knowing and understanding that being a woman has its implications at all levels – physical and mental, economic and professional ones”²³. “Mirror” (a magazine addressed to modern, professionally active women, inhabitants of big towns and cities) appreciated the role of Polish feminists by organizing a protest action against the act on the legal protection of the unborn child. The magazine’s interviews indicated that feminist environments in Poland were a small group which aimed to establish a feminist movement. However, this process was hindered by the fact that “in Poland women were not aware of the community of experience”, did not share it and did not give each other mutual support²⁴. At the end of 1989 the presence of the Polish Feminist Association in the

²¹ The Interview of Teresa Galczyńska with Ewa Osiatyńska; “Wernisaż dusz”, 17.

²² The Interview of Krystyna Kaszuba with Jolanta Plakwicz, *KiZ*, no. 45, 22.11.1989, 5; E. Wierzbicka, “Zaczyna się RUCH”, *Zw*, no. 47, 7.12.1989, 2–3; The Interview of Elżbieta Wierzbicka with Jolanta Plakwicz and Anna Siwek: “Ruch – którego nie ma?”, *Zw*, no. 24, 15.06.1989, 3.

²³ The Interview of Elżbieta Wierzbicka with Jolanta Plakwicz and Anna Siwek: “Ruch – którego nie ma?”, 3.

²⁴ *Ibidem*, 3.

public space became a well-known fact. However, its activity was not reported in the women's press. References to its actions appeared incidentally next to news on other women's organizations or events in which the Association participated, e.g. in the Women's Discussion Forum in 1990, when it was unanimously agreed that "there is no democracy without women" and women were supposed to find their place in power structures by themselves. In spite of announcements of the necessity to establish Polish Feminist Party representing "interests of all women"²⁵, these plans never came to pass.

A wider definition of feminism in "Woman and Life" appeared only in 1991 when it was acknowledged that the aim of feminism is gender equality. The Chairman of the Parliamentary Group of Women, Barbara Labuda, elucidated in her interview that "feminist sensitivity" meant: "the rejection of perceiving a woman as an inferior creature. Feminism also refers to a way women can organize themselves. It signifies their fight for dignity". Despite a broader presentation of feminist goals and their fight for gender equality, feminism in Poland was still not viewed as a positive phenomenon, even by women themselves. Labuda wrote: "even though a lot of women share my views, they refuse to own up to being feminists." She pointed out that: "feminism is not some kind of weird aberration but a feature of fully developed societies"²⁶. The attempt to define "a feminist" was also made in a magazine addressed to teenagers – "Filipinka", where Hanna Jankowska, one of the leaders of Pro Femina Association stated that "a feminist is everyone who notices that women are at a far more disadvantageous situation than men"²⁷.

There began to appear more and more open reactions to the activities of feminist and profeminist groups. Some analogies were drawn to already experienced feminist movements in the West. The observation was made that Poles in 1991 repeated the mistakes of western feminists and "English suffragettes". Firstly, they did not expect that the right to work was tantamount to the right to become unemployed. They were disappointed with free market which

²⁵ Krystyna Stachowicz, "Kobiety mówią NIE", *Zw*, no. 11, 15.03.1990, 2-3.

²⁶ The Interview of Iwona Konarska with Barbara Labuda, the Chairman of the Parliamentary Group for Women: "Czarownice w Sejmie", *KiZ*, no. 40, 2.10.1991, 5.

²⁷ The Interview of Katarzyna Sokolewicz-Hirszel with Hanna Jankowska, one of the leaders of Pro Femina Association: "Femina znaczy kobieta", *Filipinka* [hereinafter referred to as: *Fil*], no. 13, 30.06.1991, 2, 13.

at the moment of its introduction did away with part of kindergartens; single mothers lost their privileges and women striving for professional success were forced to assume male patterns of behaviour²⁸. Secondly, when women were granted the right to vote, “they supported the most extreme parties, opposed to them,” which requested further drafting process of the act on the legal protection of the unborn child. Thus, it was exposed that feminist maturity was measured by someone’s approach to the issue of abortion and a draft law on the legal protection of the unborn child. The topic itself was regarded to be nothing more than a red herring. It was concluded that “Polish women constituting a vast electorate were closed in an open air museum”²⁹. In 1992 feminist milieu, still taking shape, was to blame for this state of affairs³⁰.

It was an increasingly frequent remark that “women represented the most evocative anti-feminist attitudes”³¹. Poland at that time was no exception. The feminism researcher Kazimierz Ślęczka has pointed out that feminism tends to have enemies among women and hostility results from the approval of a traditional role of a woman. Women assuming this role in accordance with the will of God and/or the voice of Nature, at times also the voice of the Nation (vide Polish Mother), performed an important mission for society, the people, humanity, God: they give birth to and raise children, create and cultivate home and hearth³². This way they fulfill the need to act and they gain appreciation.

It can be noticed that the beginning of the system transformation served as a springboard for Polish feminists to build a political environment. However, it was the draft law penalizing abortion that challenged them and became a stimulus for the formalization and unification of this environment. Women’s press did not make the task easy. Rarely did it inform about feminists’ activities but also about feminist postulates (the most seldom in 1990) even though they were covertly included in the category of women’s rights and freedoms but not connected with feminism. This concept was simply “alien”. It can be observed, though, that magazines addressed

²⁸ Iwona Konarska, “Pułapka”, *KiŻ*, no. 39, 25.09.1991, 4–5.

²⁹ Eadem, “Dwa teatry”, *KiŻ*, no. 18, 29.04.1992, 2.

³⁰ Iwona Kołodziej, “Bez nas”, *KiŻ*, no. 7, 12.02.1992, 7.

³¹ Iwona Konarska, “Wręczamy «Róg» po raz trzeci”, *KiŻ*, no. 40, 30.09.1992, 5.

³² Kazimierz Ślęczka, *Feminizm. Ideologie*, 42.

to active, educated women, inhabitants of big towns and cities (i.e. “Woman and Life, “Mirror”) published interviews with feminists or elucidated feminist ideas. Yet, they were also full of this “stereotypical” approach to feminism, particularly in 1989 when preventive censorship was still in place.

Circumstances of feminism reception in Poland in the years 1989–1992

What did the precautionary attitude of the Polish women’s press towards feminism result from? It must be noted that “feminism as a perspective challenging the validity and the shape of the existing order was never and nowhere accepted with great enthusiasm. Instead it was claimed to be deprived of honour and faith and compared to «a witches’ coven»”³³. The same situation was in Poland. As Sławomira Walczewska remarked: “in Poland feminism is discussed in the same way as women’s needs: airily, with slight detachment, doubt or even an irony”³⁴. Cultural, historical as well as political conditions enhanced a negative understanding of feminism³⁵.

The first ones were related to the feminine model of the “Polish Mother”³⁶ propagated during the process of socialisation and upbringing and formed at the end of the 18th century. Then as a result of the loss of the state independence, it fell to Polish women to uphold the national identity (the culture, the language and the faith) and to shape patriotic attitudes³⁷. The reward was symbolic in its character and connected with the woman’s position in

³³ Sylwia Nadgrodkiewicz, *Seyla Benhabib – feminizm i polityka*, (Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010), 19.

³⁴ Sławomira Walczewska, “Czy kobietom w Polsce potrzebny jest feminizm?”, in: Anna Titkow, Henryk Domański (eds.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce?*, (Warszawa: PAN IFiS, 1995), 245.

³⁵ Sylwia Nadgrodkiewicz, *Seyla Benhabib – feminizm*, 19.

³⁶ Sławomira Walczewska noted the anti-emancipation character of the “Polish Mother” myth, she noticed that thanks to it women gained a status of citizens but it happened only after the collapse of the Polish state, see: Sławomira Walczewska, *Damy, rycerze, feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce*, (Kraków: Wydawnictwo eFka, 1999), 53.

³⁷ Barbara Smoczyńska, “Matka Polka w polityce RP”, in: Marek Jeziński, Magdalena Nowak-Paralusz (eds.), “Problematyka kobieca – konteksty”, (Toruń: Wydawnictwo UMK, 2013), 96–97.

society³⁸. A woman pursuing this model strengthened her vital role for the sake of the nation. This model somewhat imposed on women an obligation to perform traditional roles, which did not mean, however, that women resigned from their ambition to have their rights and freedoms extended in the public life. As it was indicated previously, they were one of the first in Europe who gained political rights. Still Polish women would juggle actions aimed at their empowerment and their commitment to the role shaped by the history of the nation³⁹. In 1989 the Polish Mother model was still a reality. The research conducted by Renata Siemińska revealed that during the period of transformations the highest value in the Polish society was a family. Bearing in mind the inefficiency of residential construction and the lack of childcare infrastructure, the issue of gender equality gained a secondary importance⁴⁰.

In 1992 the surveys on the preferred concept of family showed that 85% of respondents believed that a woman should be involved solely with household chores and a man was supposed to provide for his family, only 44% of the respondents opted for a partnership model of family, over half of the surveyed acknowledged that a working mother was not able to “offer as much warmth and safety as compared to a mother being a housewife”⁴¹. It is worth pointing out that in the period under study the magazines addressed to modern women began to promote opposite family models, in which a husband was a supportive character in a relationship and an enterprising wife would pursue her professional career. One example was a voting for “The First Lady of Business” organized by “Mirror” magazine⁴². Biweekly “Beauty”, a magazine also addressed to successful women, noticed the dissonance in women’s own definition of their social role. In the text “The Woman of the Times” by Balcerowicz we read that a woman “wants to be both a disobedient libertine and a matron burdened with nappies”. Also women’s models during the political transformation were subject to characteriza-

³⁸ Anna Titkow, *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty*, (Warszawa: Wydawnictwo ISF PAN, 2007), 48–54.

³⁹ Maria Ciechomska, *Od matriarchatu do feminizmu*, (Poznań: Brama, 1996), 126–127.

⁴⁰ Renata Siemińska, *Pleć, zawód, polityka. Kobiety w życiu publicznym w Polsce*, (Warszawa: UW IS, 1990), 391–393.

⁴¹ Eadem, *Nie mogą, nie chcą czy nie potrafią? O postawach i uczestnictwie politycznym kobiet w Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2000), 12.

⁴² “Pierwsza dama biznesu”, *Zw*, no. 5, 05.1992, 26–28.

tion. Magdalena Środa distinguished: 1) a feminist lady, compliant (due to a crisis) but active, underlining the importance of hygiene and ecology; 2) a resourceful woman who stocks up on shopping fearing any renewed economic crisis which meant the lack of food on shop shelves; 3) a woman of success who, “in order to face the fighting capitalism and attacking Catholicism, i.e. in order to meet the requirements of the consumer society and the requirements of the ascetic society, in order to satisfy both the body and the soul, must be like the Polish country: impossible, nonsensical and at the same time terribly realistic”⁴³. Cultural conditions were inextricably linked to historical conditions. Therefore, their power of influence was stronger. They were reinforced not only in the processes of primary and secondary socialization or during upbringing but also in the process of education.

Historical conditions mainly accounted for Polish women’s disapproval of feminism as a movement. In “Woman and Life” it was noticed that women in Poland were granted voting rights in 1918 at the same time when the country regained its independence⁴⁴, in 1952 they were guaranteed equal rights by the Constitution and in 1956 the statutory right of abortion⁴⁵. The official interpretation stated that all the rights that Polish women gained were approved by state authorities without the necessity to organize any feminist political movement. As Sławomira Walczewska remarked “women in Poland did not have to demand the status of a citizen as other women from the Western Europe and the USA did. It all came to them from the outside, as a challenge, a duty, or even a moral imperative. It appeared together with the fall of the Republic of Poland and the Partitions”⁴⁶. Its manifestation was the speech made by Tadeusz Kościuszko (the head of the first uprising against Russia) in 1794 addressed to women, calling them to join the fight by ensuring medical care to insurgents and preparing sanitary facilities⁴⁷. During the period of the Partitions women replaced men fighting in national up-

⁴³ Magdalena Środa, “Kobieta czasów Balcerowicza”, *Uroda*, no. 5, 1991, 1, 20.

⁴⁴ Which was not so much the good faith of the authorities but the achievement of female organizations and their contribution to the fight for independence. As for the political activity of women during the time of the Partitions see: Sławomira Walczewska, *Damy, rycerze*, 57–65.

⁴⁵ Agnieszka Metelska, *Polki pokorne, Polki zbuntowane, KiŻ*, no. 50, 11.12.1991, 6–7.

⁴⁶ Sławomira Walczewska, *Damy, rycerze*, 41–42.

⁴⁷ *Ibidem*.

risings and imprisoned for taking part in national rebellions against economic situation. In the time of the First World War due to mobilisation of men, women filled jobs in factories and offices⁴⁸.

It must be noted that in spite of rather rapid (10 days from the date of declaring independence by the Polish state – 28 November 1919) issue of a decree on equal political rights regardless of sex, then in 1929 granting the right to study, Polish women did not make good use of acquired competences during the fight for Poland's independence, in the Second Republic of Poland. It is worth pointing out that they were active not only in medical service but also presented their skills in the armed combat⁴⁹. However, it was rather tendentious and characteristic of women in Poland to withdraw from the public life after performing their mission for the sake of the nation and to assume a role of fighting supporters. The stereotype of a traditional female role was undermined only in extreme situations but as soon as the social life got back to normal, women faded into the background. It may have resulted from the fact that women fulfilled their aspirations by means of other methods as compared to men, they preferred exerting impact through social networks⁵⁰. Thus, they remained unnoticed in the public space. Yet, it is worth adding that in the interwar period they already had their political representation in the Parliament (1,9% of MPs, 3,8% senators)⁵¹.

The period of the Second World War made this pattern repeat. After ceasing military actions women were encouraged on a mass scale to take up and pursue professional activities, justifying this with a social need and a patriotic duty. Getting a job, on the other hand, was instrumental in providing financial security to family⁵². Promoting employment support did not shift the mindset of Polish women. Even though women's education level was constantly growing, no new female role models emerged at that time. What was reinforced, though, was the exemplary Polish Mother's

⁴⁸ Ewa Woźniak, "Język a emancypacja, feminizm, gender", *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, vol. LX, 2014, 297–299.

⁴⁹ Anna Titkow, "Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości", [in:] Anna Titkow, Henryk Domański (eds.), *Co to znaczy być kobietą*, 24–25.

⁵⁰ Ibidem, 25.

⁵¹ They were distinguished by a higher level of education and commitment to the regulation of social benefits. They could take up employment, but their earnings were lower. They became very active in scouting. Ibidem, 26–27.

⁵² Ibidem, 29.

attitude of sacrifice for family and nation. Anna Titkow indicated that “the period after 1945 could be viewed as a lost chance for women.” At that time a new variant of patriarchy was established, characteristic of the communist and post-communist region of Europe, which Titkow defined as a sacrifice for family in terms of ensuring supplies and clothing, which involved gaining some managerial competences, combining household chores and professional work and expecting a reward in the form of merely fulfilling these requirements⁵³. As Jolanta Plakwicz remarked in an interview for “Woman and Life” that the emancipation of women in “the Polish version” was about “women imposing everything on themselves”⁵⁴.

Polish women’s aversion towards feminism in the first stage of system transformation was also politically conditioned. In the weekly “Woman and Life” it was observed that once the transformation was initiated in Poland, Czech Republic, Lithuania and Ukraine, “feminism was derided as some kind of pathology of social life”⁵⁵. It is worth adding that in the period of the Polish People’s Republic the official state doctrine – communism, rejected “an individual approach to freedom. Feminism was treated as bourgeois philosophy. In the countries of Eastern Europe this ideology was forbidden and ridiculed”⁵⁶. As Kazimierz Ślęczka pointed out “Communists in fact were afraid that «their» women might want to put the interests of their female community above the world proletariat’s interest”⁵⁷. In the communist ideology there was a belief that the act of working makes humans free. In the Eastern bloc, which post-war Poland belonged to, women were given access to professions previously forbidden and legislation was implemented to protect pregnant women and mothers⁵⁸. This way of reasoning appealed to women who were encouraged to take up employment in the time of the country’s rapid industrialisation, even though they received wages 30% lower than men’s average remuneration and additionally they worked night shifts in order to reconcile fam-

⁵³ Ibidem, 32–33.

⁵⁴ Interview of Krystyna Kaszuba with Jolanta Plakwicz, 5.

⁵⁵ Anna Brzozowska, “Życie i kobieta: Zadowolici wszystkich?”, *KiŻ*, no. 34, 19.08.1992, 2.

⁵⁶ Agnieszka Metelska, “Polki pokorne”, 6–7.

⁵⁷ Kazimierz Ślęczka, *Feminizm. Ideologie*, 13.

⁵⁸ Magdalena Nowak-Paralusz, “Dzieje historyczne jako tło dla współczesnej sytuacji kobiet w Polsce”, in: Marek Jeziński, Magdalena Nowak-Paralusz (eds.), *Problematyka kobieca – konteksty*, 143.

ily chores with their professional activities. Due to the lack of child-care infrastructure the state did not make it easy for them to seek social and professional advancement as well as political career⁵⁹. Krystyna Stachowicz observed in “Mirror” that women in Poland had always been manipulated, “they were assigned a role which was in line with the current expectations and in accordance with the propagandistic scenario developed by men. Depending on the needs it was a woman driving a tractor, female work leader, mother and wife, supporting the 2+3 model of family, finally a woman reconciling professional career with a housewife role”⁶⁰. Despite laws safeguarding gender equality rights⁶¹, women would still earn less, did not stand a chance of promotion and their representation in political structures resulted from the accepted “pattern”⁶².

In the case of Poland at the beginning of political transformation, the rejection of feminism may have originated from some disbelief in the efficiency of the feminist programme. Despite the legal provision of public rights and gender equality to women, they were not exercised in everyday life. As Krystyna Kaszuba mentioned in “Woman and Life” “we are economically independent, because almost all of us with no worse education than men – have a job, we are, so to say, at the preliminary stage of women’s “enfranchisement”⁶³. Women were also discouraged by the fact that their role was constantly ignored in the history of Poland as well as their activity in “Solidarity”, particularly in the conditions of conspiracy⁶⁴. Failure to address their own interests during the political transformation did not result from their passivity or the lack of aspirations but was the outcome of their identification with the nation – they perceived their fate as commonly shared with men⁶⁵.

During the discussion in the editorial office of “Woman and Life”, the interlocutors concluded that “it was politics that destroyed

⁵⁹ Agnieszka Metelska, “Polki pokorne”, 6–7.

⁶⁰ Krystyna Stachowicz, “Kobiety mówią NIE”, 2–3.

⁶¹ See: Barbara Nowak, “Gender discrimination in the workforce as a challenge to the Polish feminist movement”, in: Zofia Górczyńska et al. (eds.), *Płeć – kobieta – feminizm*, 147–156.

⁶² Krystyna Stachowicz, “Kobiety mówią NIE”, 2–3.

⁶³ “O nas bez nas (2)”, ed. by Krystyna Kaszuba, *KiŻ*, no. 14, 5.04.1989, 2.

⁶⁴ Shana Penn claims that women coordinated the conspiracy work of “Solidarity” between 1981–1988, See: Shana Penn, *Podziemie kobiet*, translated by Hanna Jankowska, Maria Janion, (Warszawa: Rosner & Wspólnicy, 2003).

⁶⁵ Agnieszka Metelska, “Polki pokorne”, 6–7; Interview of Elżbieta Wierzbicka with Jolanta Plakwicz and Anna Siwek: “Ruch – którego nie ma?”, 3.

the role of women, ruined democracy and democracy also meant women's access to power". It was agreed that "women's feminist awareness" should be awoken "to make them speak for themselves and act without waiting until someone does a thing for them"⁶⁶. Only on 4 October 1989 was the Polish Feminist Association registered and the institutional process of awakening "gender solidarity" began. What prompted the legalisation of the movement's activities was a draft law penalizing abortion but also the failure to appoint a ministerial plenipotentiary for women's affairs⁶⁷. Finally, it is worth listing other organisations addressing the same issues, i.e. the Movement for the Defence of Women's Right in Poznań, Women's Self-defence Movement in Bydgoszcz, Women Defence Committee of the Polish Women's League, "Women's Dignity" Association in Toruń, Feminist Collective in Szczecin⁶⁸.

Recapitulation

During the system transformation, in spite of the evolution in the approach to feminism in the women's press, the issue was put on the back burner. What turned out to be of greater importance were the interests of the nation⁶⁹, discriminatory aspects (such as a wage gap between men and women, the access to promotion and political space, the division of household chores) were pushed further into the background for "the time of stabilisation". It is worth referring here to the conclusion made by Henryk Domański who stated that it was a social paradox that "women agree to such a division of roles, in which their position is lower than that of men and men have the casting vote". Domański named this kind of attitude as "a paradox of the happy slave"⁷⁰.

⁶⁶ "O nas, bez nas (2)", 3, see also about the attitude of political authorities towards women: AMO, "Punktujemy", *Fil*, no. 10, 20.05.1990, 2.

⁶⁷ Agnieszka Metelska, "Polki pokorne", 6-7; Interview of Krystyna Kaszuba with Jolanta Plakwicz, 5; Elżbieta Wierzbicka, "Zaczyna się RUCH", 2-3, see also: Interview of Zofia Zubczewska with prof. Ewa Łętowska: "Manowce równości", *KiŻ*, no. 33, 7.08.1991, 2.

⁶⁸ Elżbieta Wierzbicka, "Zaczyna się RUCH", 2-3.

⁶⁹ This activity is characteristic of collectivist cultures in which collective interests are more important and people's conduct is regulated by group norms. See: Renata Siemińska, *Nie mogą, nie chcą*, 10-11.

⁷⁰ Henryk Domański, *Zadowolony niewolnik? Studium o nierównościach między mężczyznami i kobietami w Polsce*, (Warszawa: PAN IFiS, 1992), 137.

It can be concluded that in the first stage of political transformation, the discourse on feminism depended on a given title of the women's press. Most frequently it appeared in magazines addressed to active, modern and educated women, the inhabitants of big towns and cities ("Woman and Life", "Mirror"). Its presence, however, was incidental. In the five women's magazines, being the subject of the research (in the period from 1989 to 1992) the concept of feminism and its derivatives appeared in 24 articles. What is significant is that the topic of feminism was brought into some prominence by chance, during debates on other subjects. It does not mean, though, that the issue of gender equality or women's discrimination in social and political life were not present at all. The very concept of "feminism" was viewed as controversial, which was caused by undermining and ridiculing it in the public discourse. It happened at times in 1989 that the rumours about supporting feminist ideas were denied in the women's press. When censorship was abolished, people more and more often admitted having "feminist sensitivity" and postulated the foundation of the so-called second wave of feminism. This was also related to the fact that the Polish feminist movement was taking its form at that time and organisations supporting feminist ideas had their activities institutionalised. The unpopularity of feminism in Poland resulted from cultural, historical and political conditions. The first ones were related to the impact of the Polish Mother model on women's life and the obligations towards family and the nation arising from it. The second ones justified the lack of necessity to have a feminist movement in place in order to generate gender equality solutions. Political conditions affected feminism in such a way that they deprived it of its ideological status and treated it as a utopia.

Hence, the image of feminism in the Polish women's press in the years 1989–1992 was fragmentary, consisting of "stage directions" placed in the titles of the studied interviews as revealed by interlocutors. It comprised: 1) concerns related to the "feminist" label, 2) interpretations of primary feminist ideas, characteristic of the so-called second wave of feminism, 3) hopes for raising feminist awareness among women and 4) disappointment with the lack of effectiveness of women's groups.

Bibliography

Sources

- Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym, Dz. U. z 1992 r. Nr 84, poz. 426.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. o warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz. U. z 1956 r. Nr 12, poz. 61.
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 1990 r. o uchyleniu ustawy o kontroli publikacji i widowisk, zniesieniu organów tej kontroli oraz o zmianie ustawy – Prawo prasowe, Dz. U. z 1990 r. Nr 29, poz. 173.
- AMO. “Punktujemy”, *Fil*, no 10, 20.05.1990, 2.
- Brzozowska, Anna. “Życie i kobieta: Zadowolić wszystkich?”, *KiŻ*, no. 34, 19.08.1992, 2.
- E. W. “Za wolność waszą i naszą”, *Zw*, no. 47, 7.12.1989, 3.
- Henkel, Barbara. “Daleko sięgają gałęzie”, *KiŻ*, no. 4, 25.01.1989, 14–15.
- The Interview of Elżbieta Wierzbicka with Jolanta Plakwicz and Anna Siwek: “Ruch – którego nie ma?”, *Zw*, no. 24, 15.06.1989, 3.
- The Interview of Iwona Konarska with Barbara Labuda, the Chairman of the Parliamentary Group for Women: “Czarownice w Sejmie”, *KiŻ*, no. 40, 2.10.1991, 5.
- The Interview of Katarzyna Sokolewicz-Hirszel with Hanna Janowska, one of the leaders of Pro Femina Association: “Femina znaczy kobieta”, *Fil*, no. 13, 30.06.1991, 2, 13.
- The Interview of Krystyna Kaszuba with Jolanta Plakwicz, *KiŻ*, no. 45, 22.11.1989, 5.
- The Interview of Teresa Gałczyńska with Ewa Osiatyńska: “Wernisaż dusz”, *KiŻ*, no 2, 11.01.1989, 17.
- The Interview of Wiesława Lipińska with Lilian Gotteff, the director of advertising and marketing of the French company “DIM”: “Kobiety chcą mieć wszystko”, *Zw*, no. 46, 30.11.1989, 4–5.
- The Interview of Zofia Zubczewska with prof. Ewa Łętowska: “Manowce równości”, *KiŻ*, no. 33, 7.08.1991, 2.
- Interviews of Barbara Sas with Ilona Kondrat: “Damskie lobby”, *KiŻ*, no. 16, 19.04.1989, 9.
- Kołodziej, Iwona. “Bez nas”, *KiŻ*, no. 7, 12.02.1992, 7.

- Konarska, Iwona. "Dwa teatry", *KiŻ*, no. 18, 29.04.1992, 2.
- Konarska, Iwona. "Pułapka", *KiŻ*, no. 39, 25.09.1991, 4–5.
- Konarska, Iwona. "Wręczamy «Róg» po raz trzeci", *KiŻ*, no. 40, 30.09.1992, 5.
- Kowalik, Helena. "Miękki kobiecy uścisk", *KiŻ*, no. 33, 12.08.1992, 2.
- Metelska, Agnieszka. "Polki pokorne, Polki zbuntowane", *KiŻ*, no. 50, 11.12.1991, 6–7.
- "O nas bez nas (2)", ed. by Kaszuba, Krystyna. *KiŻ*, no. 14, 5.04.1989, 2.
- "Pierwsza dama biznesu", *Zw*, no. 5, 05.1992, 26–28.
- "Popieramy Annę Szymańską-Kwiatkowską", *Zw*, no. 22, 1.06.1989, 4.
- Stachowicz, Krystyna. "Kobiety mówią NIE", *Zw*, no. 11, 15.03.1990, 2–3.
- Środa, Magdalena. "Kobieta czasów Balcerowicza", *Uroda*, no. 5, 1991, 1, 20.
- Wierzbicka, Elżbieta. "Zaczyna się RUCH", *Zw*, no. 47, 7.12.1989, 2–3.

Books and articles

- Adamik-Szysiak, Małgorzata. *Grupa Bauer Media w Polsce. Działalność i kierunki rozwoju*, in: Lidia Pokrzycka (ed.), *Inwestycje koncernów na polskim rynku medialnym. Wybrane zagadnienia*, (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2012), 51–96.
- Białokur, Marek. Raźniewska, Joanna. Stecka Krystyna (ed.), *Polska droga do wolności. Rok 1989: polityka – edukacja – kultura*, (Toruń–Opole: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009).
- Ciechomska, Maria. *Od matriarchatu do feminizmu*, (Poznań: Bra-ma, 1996).
- Domański, Henryk. *Zadowolony niewolnik? Studium o nierównościach między mężczyznami i kobietami w Polsce*, (Warszawa: PAN IFiS, 1992).
- Filas, Ryszard. "Zmiany w czytelnictwie prasy w Polsce 1989–1992 na tle przemian oferty prasowej", in: Alina Słomkowska (ed.), *Transformacja prasy polskiej (1989–1992)*, (Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 1992), 27–41.
- Gębarowska, Katarzyna. "«Kobiety» jako zbiorowy podmiot ruchu feministycznego w Polsce. Polemika z Partią Kobiet i Kongresem Kobiet Polskich", in: Filip Pierzchalski, Katarzyna Smyczyńska, Maria Ewa Szatlach, Katarzyna Gębarowska (eds.), *Feminizm po polsku*, (Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2011), 185–219.

- Hannam, June. *Feminizm*, translated by Agnieszka Kaflińska, (Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2012).
- Idzik, Jakub. Klepka, Rafał. "O analizie zawartości, czyli jak badać medialne obrazy świata?", in: Rafał Klepka, Jakub Idzik (eds.), *Medialne obrazy świata*, t. 2: *Polityka i bezpieczeństwo w relacjach medialnych*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2019), 11–28.
- JK [Jacek Kołodziej], "Mediatyzacja (rzeczywistości społecznej)", in: Walery Pisarek (ed.), *Słownik terminologii medialnej*, (Kraków: Universitas, 2006), 118–119.
- Kowal, Paweł. *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986–1989*, (Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2015).
- Łódzki, Bartłomiej. "Medialny obraz rzeczywistości", *Studia Socialia Cracoviensia*, Vol. 9, no 1, 2017, 121–136.
- Malinowska, Ewa. *Feminizm europejski, demokracja parytetowa a polski ruch kobiet. Socjologiczna analiza walki o równouprawnienie płci*, (Łódź: Wydawnictwo UŁ, 2000).
- Mielczarek, Tomasz. "Współczesne polskie czasopisma wysokonakładowe", *Rocznik Prasoznawczy*, no. 2, 2008, 57–79.
- Nadgrodkiewicz, Sylwia. *Seyla Benhabib – feminizm i polityka*, (Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010).
- Nowak, Barbara. "Gender discrimination in the workforce as a challenge to the Polish feminist movement", in: Zofia Gorczyńska, Sabina Kruszyńska, Irena Zakidalska (eds.), *Płeć – kobieta – feminizm*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1997), 147–156.
- Nowak-Paralusz Magdalena, "Dzieje historyczne jako tło dla współczesnej sytuacji kobiet w Polsce", in: Marek Jeziński, Magdalena Nowak-Paralusz (eds.), *Problematyka kobieca – konteksty*, (Toruń: Wyd. UMK 2013), 123–154.
- Penn, Shana. *Podziemie kobiet*, translated by Hanna Jankowska, Maria Janion, (Warszawa: Rosner & Wspólnicy, 2003).
- Ptaszek, Grzegorz. "Jak badać medialny obraz świata?", in: I. Hoffman, D. Kępa-Figura (eds.), *Współczesne media. Medialny obraz świata*, t. 1: *Zagadnienia teoretyczne*, (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2015), 13–24.
- Siemińska, Renata. *Nie mogą, nie chcą czy nie potrafią? O postawach i uczestnictwie politycznym kobiet w Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2000).

- Siemińska, Renata. *Płeć, zawód, polityka. Kobiety w życiu publicznym w Polsce*, (Warszawa: UW IS, 1990).
- Skowronek, Bogusław. *Mediolingwistyka. Wprowadzenie*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2013).
- Smoczyńska, Barbara. "Matka Polka w polityce RP", in: Marek Jeziński, Magdalena Nowak-Paralusz (eds.), *Problematyka kobieca – konteksty*, (Toruń: Wyd. UMK, 2013), 95–119.
- Sokół, Zofia. "Transformacja czasopism kobiecych w Polsce (1989–1997)", *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, no 1–2, 1998, 192–202.
- Szmyd, Jan. "Medialny obraz rzeczywistości jako główna orientacja poznawcza i praktyczna w świecie", in: Katarzyna Pokorna-Ignatowicz (ed.), *Medialny obraz rodziny i płci*, (Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM, 2012).
- Szwed-Walczak, Anna. "Obraz wyborów kontraktowych w Polsce na łamach prasy dla kobiet", *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, no. 1 (6), 2019, 151–173.
- Ślęczka, Kazimierz. *Feminizm. Ideologie i koncepcje współczesnego feminizmu*, (Katowice: Wydawnictwo „Książnica”, 1999).
- Titkow, Anna. "Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości", in: Anna Titkow, Henryk Domański (eds.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce*, (Warszawa: PAN IFiS, 1995).
- Titkow, Anna. *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty*, (Warszawa: Wydawnictwo ISF PAN, 2007).
- Walczewska, Sławomira. "Czy kobietom w Polsce potrzebny jest feminizm?", in: Anna Titkow, Henryk Domański (eds.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce*, (Warszawa: PAN IFiS, 1995).
- Walczewska, Sławomira, *Damy, rycerze i feministki. Kobięcy dyskurs emancypacyjny w Polsce*, (Kraków: Wydawnictwo eFka, 1999).
- Walczewska, Sławomira. "Feminizm wobec końca historii", in: Zofia Górczyńska, Sabina Kruszyńska, Irena Zakidalska (eds.), *Płeć – kobieta – feminizm*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1997), 77–80.
- Witkowska, Sylwia. "Polski feminizm – paradygmaty", *Dyskurs. Pismo Naukowo-Artystyczne ASP we Wrocławiu*, no. 25, 2018, 194–241.
- Woźniak, Ewa. "Język a emancypacja, feminizm, gender", *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, t. LX, 2014, 295–312.
- Żak, Monika. "Medialny obraz świata. Rola mediów w kształtowaniu wizerunku Policji", *Media i Społeczeństwo*, no. 8, 2018, 116–119.

JUSTYNA KOWALSKA

<https://orcid.org/0000-0003-4731-3832>

Uniwersytet w Białymstoku

Propaganda w Polskiej Kronice Filmowej¹

Streszczenie

Polska Kronika Filmowa była medium partyjnym, które na przestrzeni 50 lat działalności miało za zadanie pełnienie funkcji o charakterze propagandowym, poznawczym oraz ludycznym. Kontrolowana przez instytucje cenzorskie sięgała po przeróżne środki manipulacyjne mające na celu odpowiednie przekazanie informacji bądź relacjonowanie wydarzeń politycznych, społecznych, sportowych, a także kulturalnych. Stosowanie różnego rodzaju mechanizmów perswazji językowej, dobór odpowiedniego, nacechowanego emocjonalnie słownictwa, sugestywne ukazywanie przedmiotów bądź zdarzeń czy też stosowanie dyrektyw to tylko niektóre z zabiegów podejmowanych przez zespół redaktorski Kroniki. Wszystko to, by sprostać zadaniu połączenia zawartych w okólnikach z instrukcjami cenzorskimi wytycznych, a jednocześnie sprawienia, by odbiór ich magazynu filmowego dla przeciętnego widza był czymś przyjemnym, pożytecznym oraz kształcącym.

Celem artykułu jest ukazanie procesu nasilania bądź łagodzenia mechanizmów propagandowych w realizacji Polskiej Kroniki Filmowej, a także wskazanie, które z podejmowanych przy tworzeniu Kroniki przez zespół redaktorski środków miały za zadanie wpłynąć na percepcję widza.

Słowa kluczowe: Polska Kronika Filmowa, propaganda, propaganda polityczna, cenzura, PRL

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet - kontynuacja”.

PROPAGANDA IN THE POLISH FILM CHRONICLE

Abstract

Polish Film Chronicle was a party medium which, over the last 50 years of activity, was supposed to perform propaganda, cognitive and ludistic functions. Controlled by censorship institutions, it was using various manipulative measures aimed at the appropriate transfer of information or coverage of political, social, sports and cultural events. The use of various types of linguistic persuasion mechanisms, the selection of an appropriate, emotionally marked vocabulary, suggestive portrayal of objects or events or the use of directives are just some of the means taken by the editorial team of the Chronicle. All this to cope with the task of combining contained in the circulars with the instructions of censorship guidelines, and at the same time making the reception of their film magazine for the average viewer something pleasant, useful and educating.

The aim of the article is to show the process of intensifying or easing the propaganda mechanisms in the implementation of the Polish Film Chronicle, as well as to indicate what measures taken by the editorial team in creating the Chronicle were intended to influence the viewer's perception.

Keywords: Polish Film Chronicle, propaganda, political propaganda, censorship, PRL

Uwagi wstępne

Polska Kronika Filmowa była magazynem filmowym emitowanym od 1 grudnia 1944 r. do 28 grudnia 1994 r., poprzedzającym seanse filmowe w kinach (również tych ruchomych). W założeniu miała ona stać się audiowizualnym tygodnikiem mającym na celu dostarczanie ogółowi społeczeństwa bieżących informacji politycznych, społecznych, gospodarczych, a także kulturalnych i sportowych z kraju i ze świata².

Jednocześnie spełniać miała ona funkcję medium propagandowego przemycającego zarówno w głównym przekazie, jak i w warstwie podprogowej hasła ustroju ludowego i wpływać na percepcję widza w celu nakłonienia go do przyjęcia pewnej przychylniej i odpowiadającej aparatowi państwowemu postawy. W głównej mierze

² Marek Cieśliński, *Piękniej niż w życiu. Polska Kronika Filmowa 1944–1994*, (Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2006), 9.

jej cel nadrzędny określić można mianem realizowania doraźnych oraz długofalowych celów politycznych, urzeczywistnianych poprzez kształtowanie ludzkich zachowań i poglądów, a także mobilizację opinii publicznej.

Odnosząc się do kwestii periodyczności Polskiej Kroniki Filmowej, warto zauważyć, że wydania PKF zaczęły pojawiać się cyklicznie dopiero w 1946 r., kiedy to ustalono ich stałą częstotliwość ukazywania się. Wcześniejsze emitowane były nieregularnie i cechowały się niejednorodnością w zakresie czasu trwania oraz liczby podejmowanych tematów. W związku z rosnącą popularnością, szeroką rozpoznawalnością i pozytywnym odbiorem społeczeństwa w połowie 1957 r. postanowiono o wprowadzeniu zmian polegających na rozszerzeniu wydań Kroniki do dwóch w tygodniu – oznaczanymi literami A i B. Od roku 1982 powrócono natomiast do pierwotnej wersji – jednej kroniki na tydzień. Warto wspomnieć, że prócz standardowych wydań Kroniki powstał ogrom dodatkowych materiałów – poczynając od ponad dwustu wyemitowanych wydań specjalnych, poświęconych szczególnym wydarzeniom (np. wizytom zagranicznych polityków – *Królowa Elżbieta w Polsce*, *Prezydent Francji Charles de Gaulle w Polsce*), poprzez tysiące niewykorzystanych materiałów filmowych, które z różnych powodów nie zostały włączone do oryginalnych wydań. Filmoznawca oraz badacz historii i kultury filmowej Marek Hendrykowski głosi, że do dorobku PKF zaliczyć należałoby również serię monotematycznych periodyków, tzw. wydań branżowych, m.in.: *W Kraju Socjalizmu*, *Kronika Harcerska*, *Wieś*, *Polska Dzisiejsza*, *Przegląd Artystyczny*, *Przegląd Sportowy*, *Przegląd Wojskowy*, *Przegląd Zagraniczny*, mimo że z czasem zaczęto je stopniowo wygaszać z powodu niewspółmiernie wysokich kosztów utrzymania oraz rozwoju telewizji³.

Trudno jest jednoznacznie wskazać, kto był „właściwym” nadawcą Kroniki. Pierwszym z nich można by określić najwyższe organy państwowe (oraz ich wyspecjalizowane instytucje, jak Wydział Prasy Komitetu Centralnego PZPR), odpowiadające za cenzurowanie materiałów PKF przed emisją, ale również wydające dyrektywy co do podejmowania bądź pomijania konkretnej tematyki. Drugim natomiast, będącym bliżej adresata nadawcą był zespół realizator-

³ Marek Hendrykowski, *Polska Kronika Filmowa*, w: Małgorzata Hendrykowska (red.), *Historia polskiego filmu dokumentalnego (1945–2014)*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2018), 716.

ski Kroniki – sztab osób pracujących przy jej realizacji, a więc filmowców, twórców komentarzy, muzyki, montażyistów itp. Co istotne, podczas gdy nadawca partyjny działał w sposób zawołany, redaktorzy Kroniki uwidaczniali swoją obecność w komentarzach narratorskich. Stosowali oni również techniki zmniejszania dystansu między poszczególnymi stronami, niejako tworząc przy tym klimat poufałości, koleżeństwa – wszystko za pomocą bezpośrednich zwrotów do odbiorcy, nieformalnych żartów i komentarzy⁴.

Adresat Kroniki miał charakter masowy – był nim ogół społeczeństwa, niezależnie od pochodzenia i stopnia wykształcenia. Charakter PKF dostosowywano w taki sposób, aby forma prezentowanych w niej treści była zrozumiała dla przeciętnego obywatela i jego możliwości percepcyjnych⁵. Cechą wspólną Polaków w tamtym czasie było skrajne niedoinformowanie (szczególnie przed 1956 r.) wynikające z życia za żelazną kurtyną, dokąd docierało niewiele informacji o świecie zewnętrznym⁶. Kronika wychodziła naprzeciw tym oczekiwaniom, przedstawiając pewien skrętnie opracowany, opatrzony trafnym komentarzem lektorskim i współgrający z oprawą muzyczną, a także profesjonalnie zmontowany wycinek rzeczywistości. Umiejętnie opracowany oraz skonstruowany scenariusz przekazu wiadomości, a także doskonały warsztat realizatorów pozwalały na wypracowanie takiej formy przekazu, która byłaby zrozumiała, nienachalna oraz budząca sympatię i przychylność widza. Dane szacunkowe wskazują, że Kronika cieszyła się wielką aprobatą społeczną przez cały okres swojej działalności – w perspektywie roku krąg jej odbiorców mógł liczyć około 250 milionów osób, natomiast pojedyncze wydanie statystycznie oglądało 4–5 milionów widzów.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie tematyki występowania mechanizmów propagandy w wydaniach Polskiej Kroniki Filmowej z odniesieniem się zarówno do całościowych zabiegów podejmowanych przez redakcję magazynu (na podstawie okólników wydawanych przez organy rządowe), jak i kwestii bardziej szczegółowych – a więc doboru odpowiednich środków przy realizacji konkretnego wydania kroniki.

⁴ Małgorzata Ciunović, „O propagandzie w Polskiej Kronice Filmowej (na podstawie komentarza narracyjnego z lat 1971–1975)”, *Załącznik Kulturoznawczy*, nr 5, 2018, 81.

⁵ Ibidem.

⁶ Marek Hendrykowski, *Polska Kronika Filmowa*, 701.

Aby nieco przybliżyć występujące w wydaniach kroniki mechanizmy propagandowe, autorka zdecydowała się na przedstawienie w następnej części artykułu kilku kwestii definicyjnych, mających na celu usystematyzowanie i wyjaśnienie podejmowanej tematyki. Wydaje się to słusznym rozwiązaniem, biorąc pod uwagę podnoszoną w dalszym fragmencie tekstu problematykę występowania propagandy w materiałach kroniki oraz próbę przeanalizowania jednego z tematów tegoż magazynu filmowego pochodzącego z wydania PKF 25/50.

Ustalenia definicyjne

Propagandę określić można mianem formy komunikacji jednokierunkowej, liniowej, wypływającej od źródła wpływu do mas. W ogromnej większości wypadków przybiera ona formę pośrednią (impersonalną), bowiem komunikat trafia do odbiorcy za pośrednictwem mass mediów (np. telewizji, Internetu, prasy). Jej nadawcami są przede wszystkim twory zinstytucjonalizowane, tj. rządy, partie polityczne, organizacje polityczno-społeczne⁷. Zdaniem Gartha S. Jowetta oraz Victorii O'Donnel „Propaganda jest celową i systematyczną próbą kształtowania percepcji, manipulowania myślami i bezpośrednimi zachowaniami w celu osiągnięcia takich reakcji, które są zgodne z pożądanymi intencjami propagandyzisty”⁸. Propagandę, jak wspomniano, można określić mianem jednokierunkowej (bądź jednostronnej), bowiem główną rolę pełni w niej nadawca, natomiast odbiorca pozostaje stroną bierną⁹. Zarówno rzeczony adresat, jak i zasięg rozpowszechnianej za pomocą działań propagandowych treści (najczęściej idei, doktryn oraz poglądów) mają charakter masowy. Natomiast środkami, dzięki którym chce się osiągnąć zamierzony cel, są środki przekazu informacji, symbole, a także hasła¹⁰.

⁷ Bogusława Dobek-Ostrowska, Janina Frasz, Beata Ociepka, *Teoria i praktyka propagandy*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997), 23.

⁸ Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion*, (Beverly Hills: Sage, 1986), 16.

⁹ Joanna Czerkies, *Językowe mechanizmy kreowania świata postulowanego – analiza polskojęzycznej prasy nazistowskiej (1939–1945) ze zbiorów muzealnych Rzeszowa i Przemysła*, dysertacja doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Grażyny Filip, Kolegium Nauk Humanistycznych Instytutu Neofilologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2021, 45.

¹⁰ Katarzyna Stelmach, „Mediatyzacja propagandy – propagandyzacja mediów: wczoraj i dziś”, *Zeszyty Prasoznawcze*, t. 57, 2014, nr 2 (218), 410.

Wybitny badacz komunikacji Harold Lasswell, tworząc definicję komunikacji, zaproponował pochylenie się nad zmiennymi: nadawcą przekazu, treścią, podjętymi środkami, odbiorcą oraz rezultatami. Biorąc pod uwagę fakt, że propaganda jest jedną z form komunikacji, zmienne te są niezwykle istotne przy analizie jakiegokolwiek wytworu o takim charakterze. Szczególną rolę w tym procesie, zdaniem Talcotta Parsonsa, pełni język – określa on propagandę mianem „próby oddziaływania na postawy, a przez to bezpośrednio lub pośrednio na działanie ludzi za pomocą bodźców językowych słowa pisanego lub mówionego”¹¹. Trudno jednak nie wspomnieć o innych środkach podejmowanych przy tworzeniu przekazu propagandowego, jak obrazie i dźwięku, zbiorowo wykorzystywanych przy produkcji filmów propagandowych, a także samej kwestii ich montażu. Jako przykład może posłużyć koncepcja montażu atrakcji¹² autorstwa wybitnego rosyjskiego reżysera, scenarzysty, jak również i teoretyka filmowego Siergieja Eisensteina.

Do najistotniejszych funkcji propagandy należą: integracyjna, agitacyjna oraz dezinformacyjna. Funkcja integracyjna ma za zadanie stabilizację istniejącego systemu politycznego bądź społecznego. Jej głównym celem jest unifikacja, a także wzmocnienie istniejących już struktur. Kolejna – funkcja agitacyjna – ma na celu skłonienie ludzi do podjęcia jakiegoś działania i ukierunkowanie ich do przyjęcia określonych postaw – w głównej mierze zatem ma za zadanie zdobycie akceptacji dla nowych ideologii, tworzących się struktur władzy oraz systemu politycznego, a także wykształcenie i przyjęcie proponowanych wzorców zachowań. Celem funkcji dezinformacyjnej natomiast jest upowszechnianie nieprawdziwych informacji. Najczęściej ma ona zastosowanie w propagandzie zewnętrznej, która skierowana jest przeciwko wrogowi państwa.

¹¹ Talcott Parsons, *Szkice z teorii socjologicznej*, przeł. Alina Bentkowska, (Warszawa: PWN, 1972), 179.

¹² Montaż atrakcji – koncepcja estetyczna opracowana w 1922 r. przez Siergieja Eisensteina. Zgodnie z nią film konstruowany jest jako widowisko, budowane przy pomocy swobodnego montażu serii wybranych dowolnie atrakcji (siły przyciągania widza obecnej w dziele sztuki). Celem ich doboru, a także ich późniejszej aranżacji jest wywołanie określonego efektu emocjonalnego, determinowanego przez tematykę filmu. Najistotniejszą materią tej produkcji jest montaż, bowiem oddziałuje on na widza w sposób bezpośredni i bardziej agresywny niż fabuła i narracja w ujęciu klasycznym. Film jest afabularny – fabuła ulega znacznej redukcji i okrojeniu, w jej miejsce następuje montaż opierający się na kontrastowym, asocjacyjnym oraz metaforycznym łączeniu kadrów – *Encyklopedie humanistyczne*, hasło: *Montaż atrakcji* [online] [dostęp: 1.09.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<https://encenc.pl/montaz-atrakcji/>>.

Z funkcji tej w czasie zimnej wojny korzystały zarówno ZSRR, jak i USA. Reakcją na działanie funkcji dezinformacyjnej można nazwać, pojawiającą się często w podręcznikach propagandy związanej z blokiem wschodnim, funkcją demaskatorską. Ma ona za zadanie służyć odkrywaniu informacji niezgodnych z prawdą, dotyczących ustroju politycznego i społecznego państwa¹³.

Propagandę polityczną, a więc tę, z którą mamy do czynienia w związku z omawianymi w niniejszym artykule kwestiami dotyczącymi PKF, definiuje się jako techniki wpływu na obywateli państwa, które wypracowane zostały i są stosowane przez instytucje władzy państwowej, administrację czy też partie polityczne¹⁴. Głównym zamierzeniem tego rodzaju propagandy jest modyfikowanie postaw oraz zachowań członków społeczeństwa zgodnie z założeniami i wymaganiami nadawcy. W systemie komunistycznym mediom przypisywano rolę „kolektywnego organizatora” – miały one za zadanie szerzyć postęp przy użyciu elementów aparatu kształtowania świadomości w duchu marksistowskiej doktryny. Zarówno media, jak i propaganda państwowa, a także społeczeństwo miały na celu stworzyć w tym systemie jedność¹⁵.

Ostatnimi z niezwykle znaczących w kontekście omawianego tematu kwestiami terminologicznymi są definicje cenzury oraz manipulacji. Manipulacją można określić formę wywierania wpływu przy zastosowaniu odpowiedniego doboru informacji oraz środków językowych w sposób niejawny, przewrotny i niesumienny, mając na celu uzyskanie możliwości kierowania zachowaniem ludzi wedle swoich upodobań i ku osiągnięciu własnych celów oraz korzyści. Środki te zostają użyte w zamiarze wywarcia wpływu na nastroje, poglądy oraz opinie, a także odpowiedniego ukierunkowania emocji członków społeczeństwa¹⁶. Termin „cenzura” natomiast wywodzi się od łacińskiego *censere* – „osądzać” i w najprostszy tego słowa rozumieniu oznacza selektywizację obiegu informacji, idei i obrazów lub opinii politycznych, kulturowych, religijnych oraz

¹³ Bogusława Dobek-Ostrowska i in., *Teoria i praktyka propagandy*, 31–32.

¹⁴ Ibidem, 31.

¹⁵ Ibidem, 58.

¹⁶ Robert B. Cialdini, *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, przeł. Bogdan Wojciszke, (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 1994), 50; Bogusława Dobek-Ostrowska i in., *Teoria i praktyka propagandy*, 97.

artystycznych¹⁷. Jednym z poziomów cenzury, ważnym dla istoty niniejszego artykułu, jest cenzura instytucjonalna, polegająca na istnieniu oraz działalności instytucji będących odpowiedzialnymi za wprowadzanie z góry określonych i tożsamyh z instrukcjami politycznymi działań cenzorskich. Cenzurą odredakcyjną nazywamy natomiast działalność redakcji rezygnującą z publikacji materiałów, które potencjalnie mogą zostać odrzucone poprzez cenzurę instytucjonalną¹⁸. Z punktu widzenia sposobów działalności cenzorskiej wyróżnić można jeszcze cenzurę prewencyjną, represyjną, religijną, prawną i polityczną oraz autocenzurę¹⁹.

Propaganda w Polskiej Kronice Filmowej

Nasilenie występowania mechanizmów propagandowych w całym okresie działalności Polskiej Kroniki Filmowej było niejednorodne.

Kronika powstała z potrzeby niesienia informacji, zarówno dotyczących wydarzeń okołofrontowych (pierwsze wydania PKF powstały jeszcze w czasie działań wojennych), jak i odnoszących się do sytuacji na terenach wyzwolonych, gdzie przewidywano konieczność dokonania prac wychowawczyh nowych społeczności²⁰. Prezentowała ona relacje dobiegających końca działań wojennych, powrotu do „normalnej rzeczywistości”, migracji ludności, a także podejmowania pierwszych prób odbudowy zniszczonych podczas wojny obiektów. Jak zostało zaznaczone we wcześniejszym fragmencie artykułu, były to wydania nieregularne, różniące się liczbą tematów, jednocześnie stopniowo prezentujące coraz bardziej rozmaite materiały z różnych regionów Polski (początkowe relacje dotyczyły ziemi lubelskiej). Pierwsze akcenty odnoszące się do stabilizowania tzw. nowego porządku zaczęły być widoczne w relacjach pochodzących z terenów wyzwolonych (podkreślano odwieczną polskość wyzwolonych miast), ale również w tych dotyczących przyjacielskich stosunków z ZSRR (podpisanie aktu o przyjaźni z 1945 r.),

¹⁷ Cenzura, [w:] Olga Wasiuta, Rafał Klepka (red.), *Vademecum bezpieczeństwa informacyjnego*, t. 1, (Kraków: AT Wydawnictwo - Wydawnictwo Libron, 2020), 162.

¹⁸ Dorota Żuchowska-Skiba, *Cenzura*, Portal Open AHS E-podręczniki, [online] [dostęp: 1.09.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<https://pre-epodreczniki.open.agh.edu.pl/tiki-index.php?page=Cenzura>>.

¹⁹ Katarzyna Stelmach, *Mediatyzacja propagandy*, 419.

²⁰ Marek Cieśliński, *Piękniej niż w życiu*, 31.

a nawet w relacji z obchodów 1 Maja opatrzonej jednym z pierwszych komentarzy ideologicznych. Mimo że do początku 1946 r. nad zespołem redaktorskim Kroniki nie ciążył jeszcze bezpośrednio żaden organ cenzorski, jak wskazuje Marek Hendrykowski, „Nie ma cienia przesady w stwierdzeniu, że od samego początku Polska Kronika Filmowa znalazła się w pierwszej linii ideologicznego frontu wytyczonego przez front PKWN²¹. W tym miejscu wart przytoczenia jest także fragment przemówienia Jerzego Bossaka, ówczesnego redaktora naczelnego Kroniki:

Operator staje się nie tylko mechanicznym kronikarzem, lecz współtwórcą tej nowej, lepszej rzeczywistości. Propaganda natomiast przekształca się w wychowanie społeczne, krzewi optymizm, bez którego nie można żyć i zmieniać rzeczy złych na dobre, a dobrych na lepsze. W tym sensie rozumiana praca propagandowa pozwala na filmowanie spraw najbardziej drastycznych, ale tylko wówczas, gdy ukazujemy je pod kątem życiowego optymizmu, gdy wskazujemy drogi i sposoby przewycięzania zła²².

Miało ono miejsce w 1946 r. i być może było impulsem do podjęcia na spotkaniach Ministerstwa Informacji i Propagandy decyzji o zobligowaniu urzędników Naczelnych Dyrekcji Filmu, Radia i Prasy do objęcia kontroli nad nowym tworem medialnym mającym potencjalnie ogromne znaczenie w krzewieniu treści propagandowych wśród społeczeństwa²³. Kronika powoli zaczęła przybierać inną formę – ustalono sztywną, odtąd cotygodniową, częstotliwość emisji materiałów. Forsowano podejmowanie i ukazywanie tematów (w szczególności relacji z bieżących wydarzeń) w powiązaniu z polityką propagandową, wskazano priorytetową tematykę mającą stanowić trzon wydań, oczywiście też ściśle łączącą się ze z góry ustalonymi zadaniami agitacyjnymi²⁴.

Z czasem tematy o potencjalnie neutralnym zabarwieniu, jak np. zasiedlanie Ziemi Odzyskanych bądź odbudowa zniszczonych wojenną zawieruchą kompleksów miejskich, uległy pod naporem problematyki o wiele bardziej ofensywnej. Praktycznie każdej

²¹ Marek Hendrykowski, *Polska Kronika Filmowa*, 708.

²² Biuletyn Informacyjny P. P. Film Polski, nr 14, 1946.

²³ Janusz Urbaniak, *Powstanie kinematografii państwowej w Polsce*, w: Jerzy Trzynadłowski (red.), *Problemy poznawania dzieła filmowego*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990), 244.

²⁴ Marek Cieśliński, *Piękniej niż w życiu*, 39.

prezentowanej na ekranie dziedzinie życia nadawano ideologiczne znaczenie. Kronika powoli stawała się pełnoprawnym narzędziem politycznej propagandy szerzonej przez agendy państwowe. Coraz natarczywiej promowane wzorce radzieckie, wdrażanie w życie planów gospodarczych oraz nowego modelu polityczno-społecznego – proklamującego socrealizm – stały się priorytetem w realizacji materiałów Kroniki²⁵. Głównymi bohaterami reportaży byli bijący kolejne rekordy przodownicy pracy, do głosu dano dojść również kobietom, które dotychczas na ekranie ukazywane były raczej sporadycznie²⁶. Teraz, biorąc udział we wspólnym froncie pracy, porzuciły domowe pielesze, podejmując się zawodów uważanych dotychczas za domenę mężczyzn²⁷. Na szczególną uwagę zasługuje również ogromny nacisk na fetowanie osoby Józefa Stalina – np. w związku z jego urodzinami podjęto się relacjonowania świętowania przez społeczeństwo ich obchodów poprzez nadanie jego imienia kilku zakładom produkcyjnym, silniejsze zacieśnianie więzów sojuszu z „braćmi z ZSRR” (uroczysta sesja Sejmu), kończąc na akademii okolicznościowej oraz późniejszej celebracji na balach przodowników pracy.

W okresie stalinizmu tematami podejmowanymi najczęściej przez redakcję Kroniki były: nierozzerwalna przyjaźń ze Związkiem Radzieckim, współzawodnictwo pracy, realizacja planów produkcyjnych, wskazywanie na zdobycze socjalistyczne państwa związane z oświatą, medycyną bądź udogodnieniami w pracy (m.in. powstające żłobki, przedszkola, przychodnie), podkreślanie ogromnego poparcia partii rządzącej przez ogół społeczeństwa polskiego, nawoływanie do przyjęcia negatywnego nastawienia wobec konkretnych grup ludzi bądź narodowości (np. kulaków, przedstawicieli Kościoła, Amerykanów), mobilizowanie do przyjęcia postaw pozytywnych (np. podejmowanie akcji społecznych, jak walka ze stonką). Podstawową funkcją Kroniki wówczas było zaszczepienie w widzu wizerunku sytuacji w kraju, nad którym władza „pracowała” i który chciała uzyskać. Życzeniowy charakter warstwy wizual-

²⁵ Marek Cieśliński, *Polska Kronika Filmowa. Podglądanie PRL-u*, (Olszanica: Wydawnictwo Bosz, 2016), 25–29.

²⁶ Łukasz Jędrzejski, „Wizerunki kobiet w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1949–1953 (zarys problemu)”, *Polityka i Społeczeństwo*, nr 2 (13), 2015, 88.

²⁷ Renata Bláha, „Z kuchni do kopalń – wizja kobiecości w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1947–1955”, *Acta Humana*, nr 7, 2016, 149.

nej w połączeniu z sugestywnym, podsyconym językiem propagandy komentarzem – ukazywał świat idealny, radosne, ślepo wierzące w ustrój społeczeństwo, zjednoczone w walce (najczęściej w sojuszu z ZSRR) przeciwko wspólnemu wrogowi.

Dopiero okres odwilży październikowej przyniósł powolne zmiany w narracji Kroniki. Żelżeniu ulegały agresywne hasła, zarówno te odnoszące się do czynów produkcyjnych, jak i walki z przeciwnikiem politycznym. Redakcja, wychodząc z zakładów produkcyjnych, opuszczając stojących przy swoich stanowiskach przodowników pracy, zaczęła poświęcać większą uwagę zwykłym ludziom i ich problemom. Liczne krytyczne materiały demaskowały i uwypuklały problemy dnia codziennego wynikające z wieloletnich zaniedbań. Zrezygnowano z patetycznego i tyrańskiego tonu na rzecz lżejszego, o nieco żartobliwym wydźwięku, zaczęto wplatać w wydania Kroniki tematy niemające podtekstu politycznego. Oczywiście niemożliwe jest stwierdzenie, że redakcja całkowicie porzuciła dotychczasową promowaną przez organy cenzorskie tematykę – wciąż zdarzały się relacje z wydarzeń państwowych czy kongresów bądź materiały dotyczące zobowiązań produkcyjnych, jednakże z całą pewnością należy przyjąć, że filmowcy uzyskali większą swobodę w doborze materii i środków do pracy. Dostrzeganie i niejako utożsamianie się z problemami życia codziennego w nawiązaniu do tematów społecznych przysporzyło PKF dużo sympatii, jednak nieustannie problematyka polityczna podlegała schematom narzucanym przez Komitet Centralny. W przypadku potencjalnie „zapalnych” tematów, jak przy np. czarnym czwartku z Poznania 28 czerwca 1956 r. Kronika wypowiadała się zdawkowo, niejako swoimi niedomówieniami fałszując całą relację. Nagła (ale i temporalna) zmiana nastąpiła w wydaniach specjalnych przy okazji objęcia kierownictwa partii przez Władysława Gomułkę – odrzucono wówczas narzucone ramy dyrektywne na rzecz wiarygodniejszego i mniej usystematyzowanego podejścia. PKF w zintensyfikowany sposób zaczęła ukazywać aktualne wydarzenia, chcąc uwolnić się od propagandowego tonu i przymusu serwowania widzom jedynie relacji z wydarzeń politycznych. Jednocześnie nowy i świeży ton przekazów łączył się ze starymi naleciałościami i nawykami, momentami wracając do wcześniejszego typu relacjonowania zdarzeń – wizyt w zakładach produkcyjnych, prezentowania modelowego wizerunku przodowników pracy, zachwalania wynalazków i dokonań braci zza wschodniej granicy.

W relacjach zaczęło pokazywać się coraz więcej materiałów z niedostępnego dotychczas Zachodu, a wachlarz podejmowanej przez redakcję dozwolonej tematyki nieustannie się powiększał. Zmieniła się wówczas również metoda prezentowania wysokich rangą polityków – twórcy zrezygnowali z dalekich ujęć „z dołu” oraz prezentacji modeli na stanowiskach pracy na rzecz bardziej „ludzkiego” podejścia – we własnym mieszkaniu i podczas rutynowych czynności życia codziennego. W związku z rozwojem kulturowym kraju – stale zwiększającą się liczbą kin, zainteresowaniem szeroko pojętą sztuką oraz nieustannymi dopływami informacji z Zachodu – postanowiono diametralnie zmienić formę magazynu. W 1957 r. Kronikę zaczęto realizować w dwóch wydaniach – A oraz B. Pierwsze przeznaczone było do dystrybucji we wszystkich typach kin i zawierało tematy bardziej oficjalne, natomiast wydanie B prezentowane było jedynie w kinach miejskich²⁸.

Lata 60. w Kronice rozpoczęły się wraz z wygasaniem nastrojów odwilży październikowej. Coraz intensywniej dawał o sobie znać Wydział Prasy Komitetu Centralnego, usiłując sprowadzić „rozswawoloną” redakcję Kroniki na stare tory komunikowania propagandowego. Przy pozornej wolności podczas tworzenia materiałów Kronika wciąż musiała liczyć się ze statusem narzędzia medialnej propagandy. Zmieniono jednak formę bezpośredniego, schematycznego przekazu ideologicznego na bardziej wyszukany sposób przekazywania właściwych informacji i nakłaniania do przyjęcia pożądanых postaw przy użyciu przekazu podprogowego. Twórcy postawili na nowoczesny, niestandardowy model medium – jego głównym celem było ciągle podtrzymywanie uwagi widza, nienużenie go tematyką bądź sztampowymi rozwiązaniami oraz nieatakowanie bezpośrednimi treściami propagandowymi. Kronika spełniała swoje zadanie – relacjonowała święta państwowe oraz rocznice historyczne, a także – i przede wszystkim w latach 60. – ukazywała liczne zjazdy PZPR. Najistotniejsze ustalenia, szczegółowy harmonogram i hasłowy przebieg obrad opatrzone komentarzem wskazującym na absolutną jedność społeczeństwa z władzą i doniosłość tych wydarzeń znajdowały swoje odzwierciedlenie na ekranach kin. Dużą wagę przywiązywano również do realizacji materiałów dotyczących obchodów świąt państwowych – przede wszystkim zaś

²⁸ Małgorzata Ciunovič, „O propagandzie w Polskiej Kronice Filmowej”, 81.

związanych z pierwszomajowym Świętem Pracy, a także wyborów do Sejmu i rad narodowych. Najistotniejszym wydarzeniem, którego elementy relacjonowano w formie przebitki jeszcze przez długi czas po jego zakończeniu, były obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego. Warte przypomnienia jest, że mimo dużej swobody w tworzeniu treści autorskich Kronika nieustannie objęta była nadzorem cenzorskim Głównego Urzędu Kontroli Publikacji, Prasy i Widowisk. Wydarzenia z marca 1968 r. związane z ogólnopolską falą protestów młodzieży i studentów oraz rewolty grudniowej 1970 r. PKF ukazała w sposób bardzo zdawkowy. Istotne jest, że materiały z obu tych wydarzeń zostały uwiecznione na taśmach filmowych, jednak prawdopodobnie już za sprawą autocenzury bądź cenzury redakcyjnej zostały wyłączone z publikacji. Prawdą jest, że incydenty te na łamach Kroniki zwyczajnie przemilczano, a uwagę widzów skrętnie odwracano obrazami zastępczymi.

Lata 70. oraz zmiana zespołu rządzącego to początek kreowania przez Kronikę wizerunku Edwarda Gierka jako dobrego gospodarza. Prezentacja nowego pierwszego sekretarza odbywała się w sposób wyjątkowo dynamiczny – obecność w mediach nowego szefa partii wydała się zadaniem priorytetowym. Rozpoczęto dyskusję nad przyszłością magazynu filmowego – głosy były podzielone, z jednej strony uważano ją za przestarzałe narzędzie minionych dekad, z drugiej – za twór o długiej tradycji, będący bądź co bądź sprawnym aparatem przekazywania informacji i kreowania postaw społeczeństwa. Z objęciem sterów Kroniki przez Mirosława Chrzanowskiego nastąpiła diametralna zmiana tematyczna – skupiono się na kwestiach nauki i przemysłu, redukując dotychczasowe wieloletnie sekcje, jak chociażby ciekawostki z zagranicy. Specyficzna problematyka i rozwój innych rodzajów mediów sprawiły, że materiały Kroniki stawały się coraz bardziej nieciekawe i mało oryginalne. Odnosząc się do polityki propagandowej, kładziono ogromny nacisk na szerzenie treści dotyczących wprowadzania zmian społecznych oraz snucia planów na przyszłość. Tak zwana „propaganda sukcesu” szafowała danymi statystycznymi (z których niekoniecznie można było coś wyczytać bez wglębenia się w temat) i informowała o ogromnym powodzeniu na polach produkcyjnych, dostępności dóbr konsumpcyjnych, nowych inwestycjach budowlanych. Niemalże każdy temat i osiągnięcie w nim opisane opatrzone było tzw. hurraoptymistycznym komentarzem, zawierającym nie tylko peany na cześć obecnego stanu

rzeczy, ale również niezwykle optymistyczną wizję przyszłości. W drugiej połowie lat 70. Kronika jeszcze bardziej straciła na znaczeniu. Nie potrafiła nadażyć za współczesnym światem, propagandowe zagrywki przestały trafiać i w jakikolwiek sposób wpływać na szersze grono odbiorców. Liczba widzów magazynu sukcesywnie spadała, przez co zaczęto delegować Kronikę do relacjonowania mało znaczących wydarzeń i przedsięwzięć.

Odejście ze stanowiska Edwarda Gierka i wydarzenia sierpniowe 1980 r. otworzyły przed PKF zupełnie nowy rozdział działalności. Jej dziennikarze (jako jedni z nielicznych) zostali wpuszczeni do strajkujących na terenie Stoczni Gdańskiej, gdzie zarejestrowali wszystkie mające tam miejsce wydarzenia. Materiał, opatrzony komentarzem wolnym od nacisków cenzorskich, niezwykle szczerze i dobitnie opisywał całą sytuację. Sięgnięcie do niewykorzystanych zdjęć wykonanych w trakcie grudniowej masakry na Wybrzeżu oraz dodanie solidaryzującego się ze strajkującymi komentarza przydały uzupełniających, niezwykle walorów emitowanemu wydaniu²⁹. Zadania propagandowe Kroniki niemalże całkowicie zniwelowano – podejmowała ona tematy bieżące dotyczące rejestracji nowych związków zawodowych, zmian w zakładach pracy, krytycznie komentowała zaniedbania, z których wynikały panujące problemy społeczne, rozliczała się z minionym okresem. Wprowadzenie w grudniu 1981 r. stanu wojennego niemalże przypieczętowało los wieloletniego magazynu filmowego. Początkowo zawieszono jego działalność, by następnie reaktywować go jako medium reżimowe. Zredukowano liczbę wydań, odcięto redaktorów od tematów zagranicznych oraz odpowiedniego finansowania – redakcja straciła na znaczeniu. Kronika po raz kolejny realizowała w tym okresie materiały pod czujnym okiem agend cenzorskich. W tym okresie podejmowała tematy podporządkowane linii propagandowej PZPR, nieprzychylnie komentując postępowanie „Solidarności”. Druga połowa lat 80. jest ostatecznym okresem schyłku PKF. Całkowicie tracąca na znaczeniu, niechętnie oglądana, została wyparta z kin. Brak finansowania i trudności organizacyjne sprawiały, że działalność niegdyś prężnie funkcjonującej tuby propagandowej i najważniejszego medium państwowego dobiegała końca. Istotnym wspomnieniem jest jednak fakt ówczesnego całkowitego uniezależ-

²⁹ Marek Cieśliński, *Piękniej niż w życiu*, s.113.

nienia się Kroniki od organów cenzorskich – o doborze i formie prezentowania tematów decydowali jedynie członkowie redakcji. Próby reaktywacji magazynu poprzez ponowne (niestety chwilowe) wprowadzenie do kin, nagrywanie na kolorowej taśmie, wyciąganie z archiwów materiałów znaczących dla historii PRL-u, które dotychczas nie mogły ujrzeć światła dziennego, niestety nie przyczyniły się do jej odrodzenia. Polska Kronika Filmowa zakończyła działalność 28 grudnia 1994 r.

Analiza materiału PKF

W tabeli poniżej zamieszczono analizę warstw wyrazowych (obrazu, komentarza oraz dźwięku) występujących w jednym z siedmiu tematów zawartych w wydaniu 25/50 PKF. Oczywiście możliwe było przeanalizowanie całego dostępnego wydania, ale autorka postanowiła skupić się na dogłębnej analizie strukturalnej zaledwie jednego z nich przy użyciu metodyki zaproponowanej przez Sigmunta Kraucauera w pozycji *Od Caligarięgo do Hitlera* dotyczącej analizy filmów propagandowych. Zarówno opis warstwy wizualnej, jak i dźwiękowej zawarty w przedstawionej tabeli jest opracowaniem własnym autorki – nie skorzystano w tym przypadku z oryginalnych operatorskich not montażowych, sporządzonych przez twórców wydania. Warstwa tekstowa (komentarz) została wiernie spisana przez autorkę.

Wart wspomnienia jest fakt, że każdy z podejmowanych w tym wydaniu kroniki tematów skonstruowany został w podobny sposób, przy użyciu takich samych schematów kompozycyjnych, z uwzględnieniem podobnych mechanizmów perswazji językowej odnoszących się jednak do innej tematyki bądź czerpiących z innego gatunku dziennikarskiego³⁰ (zob. tab. 1).

Do analizy wyselekcjonowano jedno z wydań Kroniki pochodzące z 1950 r. dotyczące inwazji stonki ziemniaczanej³¹ o tytule

³⁰ W Kronice odnaleźć można było zarówno reportaże, felietony, portrety człowieka o kronikalnym charakterze, sprawozdania z ważniejszych wydarzeń krajowych i zagranicznych (o różnym charakterze, np. politycznym, krajowym i międzynarodowym, społecznym, sportowym oraz kulturalnym).

³¹ Materiałów realizowanych przez PKF na ten temat powstało kilka, m.in. *Stonka ziemniaczana* (PKF 29/48) oraz dwa o tym samym tytule: *Stonka – Twój wróg* (PKF 36/53) oraz (PKF 35/51). Tematyka walki ze stonką na długie lata zagościła w przestrzeni publicznej – tworzono na jej temat ulotki, obwieszczenia, odezwy, artykuły prasowe, a także liczne instrukcje i broszury, np. *Organizacja Pogotowia Przeciwstonkowego* z 1946 r.

Tabela 1. Analiza warstw wyrazowych materiału PKF 25/50
pt. *Walka ze stonką*

Obraz	Komentarz	Dźwięk
<p>Napis: <i>Walka ze stonką</i>, w tle tytuły w gazetach na temat stonki.</p> <p>Wśród tytułów znajduje się m.in.: „Zbrodnicza prowokacja amerykańska nad terytorium NRD. Samoloty USA zrzucają stonkę ziemniaczaną. Odpowiedzią Niemiec Demokratycznych na zamach gangsterów amerykańskich będzie jeszcze bardziej stanowcza WALKA O POKÓJ”.</p>	<p>„Postępowa opinia całego świata należycie oceniła zbrodnie lotników amerykańskich, którzy zrzucili ogromne ilości stonki ziemniaczanej na pola Niemieckiej Republiki Demokratycznej”.</p>	<p>Muzyka podniosła, orkiestrowa</p>
<p>Zbliżenie na stonkę na liściu ziemniaka. Ręka zdejmująca stonki z liścia.</p>	<p>„Wskutek burz i wiatrów stonka przedostała się na terytorium Polski. Oto «żuk Kolorado» zwany inaczej stonką ziemniaczaną. Jest nie tylko żarłoczny, ale również niesłychanie płodny. W okresie 18 miesięcy jedna samica daje początek kilku miliardom nowych szkodników”.</p>	<p>Muzyka podniosła, bębny w tle</p>
<p>Dzieci zbierające stonkę z pola ziemniaków.</p> <p>Dziewczynka wkładająca stonkę do butelki.</p> <p>Grupa ludzi idących w rzędzie (w głównej mierze mężczyzn i chłopców) opryskuje ziemniaki za pomocą opryskiwaczy z płynem owadobójczym.</p> <p>Grupy lustracyjne (w głównej mierze kobiety) przeczesują liście roślin i zbierają stonkę z ziemniaków.</p> <p>Grupa kobiet i dziewcząt idących w rzędzie opryskuje tereny zagrożone atakiem stonki specjalnym płynem.</p>	<p>„Ministerstwo Rolnictwa natychmiast przystąpiło do likwidacji narodowych ognisk groźnego szkodnika. Podstawowym sposobem zwalczania stonki jest skrupulatna lustracja pól. W akcji bierze czynny udział młodzież. Trzeba być uważnym i czujnym, stonka musi być wyłapana. Tereny skażone spryskuje się specjalnym płynem, którego dostarczała stacje ochrony roślin”.</p>	<p>Muzyka podniosła, orkiestrowa</p>

Obraz	Komentarz	Dźwięk
<p>Żołnierz straży granicznej na plaży obserwuje stonkę na słupku.</p> <p>Ujęcia fal, bałtyckiej plaży i spacerującej po piasku stonki.</p> <p>Dzieci i dorośli zbierają stonkę z plaży.</p>	<p>„W całym pasie przybrzeżnym panuje stan pogotowia, porywiste wiatry sprzyjają inwazji szkodnika od strony morza.</p> <p>Ale zorganizowana akcja społeczeństwa likwiduje groźbę w zarodku. W okolicach Szczecina tyraliery poszukiwaczy stonki nieustannie badają wybrzeże”.</p>	<p>Muzyka podniosła, orkiestrowa</p>
<p>Lotnicy omawiają plan zrzutów środków owadobójczych.</p> <p>Widok worka z nazwą „Azotoks”.</p> <p>Pakowanie worków z proszkiem owadobójczym do samolotu.</p> <p>Start samolotów i lecące samoloty rozsypują azotoks z powietrza.</p>	<p>„Do akcji zmobilizowano również lotnictwo. Azotoks – proszek, który niesie śmierć stoncy.</p> <p>Amerykańskiemu żukowi nie powiedzie się ani w Polsce, ani w Niemczech.</p> <p>Prowokacja podżegaczy wojennych spali na panewce. Wszyscy do walki ze stonką!”</p>	<p>Muzyka podniosła, orkiestrowa</p>

Źródło: wydanie PKF *Walka ze stonką* (PKF 25/50), opracowanie własne.

Walka ze stonką (PKF 25/50). Powodem podjęcia do analizy wyżej wymienionego materiału był fakt, że, zdaniem autorki, znajduje się w nim wyjątkowo duże natężenie środków propagandowych w odniesieniu do czasu trwania wydania. Biorąc pod uwagę fakt, że materiały o stoncy tworzone były przez kilka lat, możliwe jest po przeanalizowaniu wszelkich dostępnych źródeł stworzenie całościowego zestawienia o tej tematyce.

Zdjęcia do niniejszego materiału wykonali Aleksander Świdwiński, Karol Szczeciński, Henryk Makarewicz, natomiast komentarz, który później wygłosił Andrzej Łapicki, zredagował Jerzy Bosak. Redaktorem naczelnym Kroniki w tamtym okresie była Helena Lemańska.

Komentarz ma charakter ocenny – krytyczny w odniesieniu do wroga systemu - USA („zbrodnie lotników amerykańskich”, „prowokacje podżegaczy wojennych” – słownictwo nacechowane

negatywnie), natomiast pozytywny w nawiązaniu do działalności polskiego systemu reagowania w obliczu występowania zagrożenia oraz ofiarności i rzetelności pracy Polaków podczas tępienia szkodnika. Mowa tu o „zorganizowanej akcji społeczeństwa”, „skrupulatnej lustracji”, „nieustannym badaniu”. Na wspomnienie zasługuje także wzmianka o prężnym i natychmiastowym działaniu Ministerstwa Rolnictwa oraz zaopatrzeniu w odpowiednie środki zwalczające stonkę stacji ochrony roślin. Komentarz ten ma za zadanie podkreślić doskonałą organizację oraz przygotowanie logistyczne organu państwowego – począwszy od zaplanowania i koordynacji bezzwłocznych działań, kończąc na rozdystrybuowaniu odpowiedniego specyfiku w konkretne, zagrożone regiony Polski.

Warte przytoczenia jest określenie „postępowa opinia całego świata”, o której mowa w kontekście „sojuszu” PRL z ZSRR i innymi krajami komunistycznymi. Tego typu dobór słów ma na celu wskazanie, że cały współczesny i nowoczesny świat staje po stronie krajów bloku wschodniego, trzymając wspólny front w ocenie postępu Amerykanów. Można niejako odnieść wrażenie, że USA zostają w pewien sposób odizolowane od reszty postępowych nacji, które to wspólnym głosem negatywnie oceniają działania amerykańskich lotników.

Interesujące może też być zagłębienie się w analizę określenia „amerykański żuk”, gdzie nazwa narodowości może wiązać się z inną pospolitą nazwą tego zwierzęcia (żuk z Kolorado – nawiązanie do amerykańskiego stanu), kierunkiem, skąd rzekomo pochodzą sprawcy plagi stonki na ziemiach polskich, ale również wyrażać negatywną konotację ze zniechęconym szkodnikiem. Wszystko, co zachodnie, a więc i amerykańskie, było przecież traktowane jako zagrożenie.

Warto wspomnieć o sugestywnych nagłówkach gazet pokazanych w pierwszej scenie wydania, bowiem na komentarz całości materiału składa się zarówno tekst czytany przez lektora, jak i widniejące na ekranie napisy³². Tu także odnaleźć można nazewnictwo o negatywnym składniku ocennym, takie jak „zbrodnicza prowokacja amerykańska” oraz „zamach gangsterów amerykańskich”. Wyrazy te są jednymi z wielu, które w polszczyźnie wywołują niechęć, dyskomfort, chęć emocjonalnego zdystansowania się. W kontrze

³² Siegfried Kracauer, *Od Caligario do Hitlera. Z psychologii filmu niemieckiego*, przeł. Eugenia Skrzywanowa, Wanda Wertenstein, (Warszawa: Filmowa Agencja Wydawnicza, 1958), 262.

do powyższego odnaleźć możemy zapewnienie, że mimo doznanej krzywdy sojusznikowi Polski Ludowej – Niemieckiej Republice Demokratycznej – zależy jeszcze bardziej na wzmożonych i stanowczych działaniach w kierunku walki o pokój.

Wskazać można też pozytywne konotacje odnoszące się do solidarności narodowej – w akcjach ratowniczych biorą udział wszyscy przedstawiciele społeczeństwa. W powiązaniu z sugestywną jednostką wizualną widoczną na ekranie w trakcie wypowiedzianego komentarza odbiorca ma wrażenie, że przy wspólnej sprawie, dla dobra ogółu społeczeństwa pracują zarówno kobiety oraz mężczyźni, jak i młodzież. W akcję zaangażowano również specjalną grupę zawodową, związaną z wojskowością (a więc swego rodzaju elitarną), jaką są piloci.

Uwagę przyciąga użycie słowa tyraliera, które *Słownik języka polskiego* definiuje jako „luźny, rozproszony szyk bojowy piechoty” bądź „żołnierzy ustawionych i walczący w takim szyku”³³. Celowy dobór tego określenia mógł mieć odniesienie do wartości wojskowych, odwołanie do poczucia odpowiedzialności, nawiązanie do wspólnej, ponadjednostkowej i solidarnej walki o ojczyznę (w kontekście kroniki – wspólne dobro) w nieodległej wojnie.

Dyrektywa, a więc wezwanie do działania, nie została sformułowana w trybie rozkazującym – w bezpośredni sposób – a raczej w postaci bezosobowego „Wszyscy do walki ze stonką!”. Jest to mechanizm perswazji językowej, który miał za zadanie nakłonienie oglądających do przyjęcia konkretnych wymaganych przez aparat propagandowy postaw. Występuje również zdanie z wyrażeniami modalnymi („musieć”, „trzeba”), które niezwykle często pojawiały się w przekazach kroniki. W tym przypadku w zdaniu: „Trzeba być uważnym i czujnym, stonka musi być wytepiena”.

Pochylając się nad prezentowanym w materiale obrazem, należy zauważyć pewną zależność – we wszystkich obrazach prezentujących pracujących ludzi panuje idealny porządek i spokój. Modele są uśmiechnięci i zgodni – pracują szybko, skutecznie, ramię w ramię, w zdyscyplinowany sposób. Jak zostało wspomniane wcześniej, wśród ochotników znajdują się przedstawiciele reprezentujący cały przekrój społeczeństwa – młodzież, dorośli w wieku produkcyjnym, osoby starsze – zarówno kobiety, jak i mężczyźni.

³³ *Słownik języka polskiego*, hasło: *tyraliera* [online] [dostęp: 1.09.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<https://sjp.pwn.pl/slowniki/tyralier.html>>.

W warstwie akustycznej pominięto tutaj naturalne dźwięki, a więc odgłosy rozmawiających przy pracy ludzi, konsultujących się pilotów, dźwięki ich maszyn czy też brzmienie pracujących opryskiwaczy tornistrowych na rzecz jednolitego podkładu muzycznego. Jednostka dźwiękowa, w tym przypadku muzyka instrumentalna, symfoniczna, o podniosłym charakterze, odtwarzana jest synchronicznie z jednostką wizualną przez cały czas trwania sekwencji. W ilustracji muzycznej daje się momentami słyszeć mocniejsze akcenty bębnowo-wojskowych, mających za zadanie motywować do podjęcia działania oraz podkreślić heroizm postawy ochotników przeczesujących pola ziemniaków w poszukiwaniu zabójczej stonki.

Zakończenie

Polska Kronika Filmowa ze względu na długość działalności oraz wielość wyprodukowanych pod jej szyldem materiałów jest niewątpliwie ciekawym i bardzo cennym źródłem wiedzy o życiu społeczeństwa w PRL-u. Mimo stosowanych w niej środków cenzorskich i manipulacji językowych warto pochylić się nad tym specyficznym i z całą pewnością niedoskonałym zapiskiem dziejów Polaków żyjących w XX w. Oczywiście jest stwierdzenie, że charakter Kroniki niejako zmusza badacza do niezwykle wnikliwego i krytycznego spojrzenia na prezentowane w niej materiały, bowiem jej wydania to w dużej mierze obraz zmodyfikowany, opatrzone propagandą, skrzętnie docięty i zmontowany w taki sposób, aby aparat państwowy danego okresu dopuścił go do emisji.

Bibliografia

Opracowania

- Biuletyn Informacyjny P. P., *Film Polski*, nr 14, 1946.
- Bláha, Renata. „Z kuchni do kopalń – wizja kobiecości w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1947–1955”, *Acta Humana*, nr 7, 2016, 145–156.
- Cialdini, Robert B. *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, przeł. Bogdan Wojciszke, (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 1994).
- Cieśliński, Marek, *Polska Kronika Filmowa. Podglądanie PRL-u*, (Olszanica: Wydawnictwo Bosz, 2016).

- Cieśliński, Marek. *Piękniej niż w życiu. Polska Kronika Filmowa 1944–1994*, (Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2006).
- Ciunovič, Małgorzata. „O propagandzie w Polskiej Kronice Filmowej (na podstawie komentarza narracyjnego z lat 1971–1975)”, *Załącznik Kulturoznawczy*, nr 5, 2018, 77–92.
- Czerkies, Joanna. *Językowe mechanizmy kreowania świata postulowanego – analiza polskojęzycznej prasy nazistowskiej (1939–1945) ze zbiorów muzealnych Rzeszowa i Przemyśla*, dysertacja doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Grażyny Filip, Kolegium Nauk Humanistycznych Instytutu Neofilologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2021.
- Dobek-Ostrowska, Bogusława. Frasz, Janina. Ociepka, Beata. *Teoria i praktyka propagandy*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997).
- Hendrykowski, Marek. „Polska Kronika Filmowa”, w: Małgorzata Hendrykowska (red.), *Historia polskiego filmu dokumentalnego (1945–2014)*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2018), 701–724.
- Jędrzejski, Łukasz. „Wizerunki kobiet w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1949–1953 (zarys problemu)”, *Polityka i Społeczeństwo*, nr 2 (13), 2015, 87–97.
- Jowett, Garth S. O'Donnell, Victoria. *Propaganda and Persuasion*, (Beverly Hills: Sage, 1986).
- Kracauer Siegfried, *Od Caligario do Hitlera. Z psychologii filmu niemieckiego*, przeł. Eugenia Skrzywanowa, Wanda Wertenstein, (Warszawa: Filmowa Agencja Wydawnicza, 1958).
- Parsons, Talcott. *Szkice z teorii socjologicznej*, przeł. Alina Bentkowska, (Warszawa: PWN, 1972).
- Stelmach, Katarzyna. „Mediatyzacja propagandy – propagandyzacja mediów: wczoraj i dziś”, *Zeszyty Prasoznawcze*, t. 57, nr 2 (218), 2018, 410–419.
- Wasiuta, Olga. Klepka, Rafał (red.), *Vademecum bezpieczeństwa informacyjnego*, t. 1, (Kraków: AT Wydawnictwo – Wydawnictwo Libron, 2020).

Źródła internetowe

Encyklopedie humanistyczne, hasło: *montaż atrakcji* [online] [dostęp: 1.09.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<https://enc-cenc.pl/montaz-atrakcji/>>

Słownik języka polskiego, hasło: *tyraliera* [online] [dostęp: 1.09.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<https://sjp.pwn.pl/slowniki/tyralier.html>>.

Żuchowska-Skiba, Dorota. *Cenzura*, Portal Open AHS E-podręczniki, [online] [dostęp: 1.09.2022]. Dostępny w World Wide Web: <<https://pre-epodreczniki.open.agh.edu.pl/tiki-index.php?page=Cenzura>>.

AUTOREFERAT

JUSTYNA ZAJKO-CZOCHAŃSKA
<https://orcid.org/0000-0001-6414-8280>
Uniwersytet w Białymstoku

Edukacyjna rola „Przyjaciółki” w życiu kobiet wiejskich PRL-u w latach 1956–1975, ss. 269

Streszczenie

Autoreferat rozprawy doktorskiej pt. *Edukacyjna rola „Przyjaciółki” w życiu kobiet wiejskich PRL-u w latach 1956–1975* napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Małgorzaty Dajnowicz prezentuje działania najpopularniejszego czasopisma kobiecego wydawanego w okresie Polski Ludowej na rzecz upowszechniania wiedzy wśród kobiet wiejskich. Autorka przedstawia cel poznawczy pracy, pytania badawcze, wykorzystane w dysertacji doktorskiej źródła, a także metody badawcze. W autoreferacie zaprezentowano strukturę rozprawy wraz z syntetycznym omówieniem każdego z rozdziałów pracy, a także wnioski końcowe zawarte w dysertacji.

Słowa kluczowe: „Przyjaciółka”, prasa kobieca, kobieta wiejska, rozprawa doktorska, Polska Rzeczpospolita Ludowa

**THE EDUCATIONAL ROLE
OF THE PRZYJACIÓŁKA MAGAZINE
IN THE LIFE OF RURAL WOMEN
OF THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC
IN THE YEARS 1956–1975, PP. 269**

Abstract

Self-report of the doctoral dissertation entitled *The educational role of "Friend" in the life of rural women in the People's Republic of Poland in the years 1956–1975* written under the supervision of prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz presents the activities of the most popular women's magazine published during the People's Republic of Poland for the dissemination of knowledge among rural women. The author presents the cognitive purpose of the work, research questions, sources used in the doctoral dissertation, as well as research methods. The self-report presents the structure of the dissertation along with a synthetic discussion of each of the chapters of the work, as well as the final conclusions contained in the dissertation.

Keywords: *Przyjaciółka*, rural women, women's press, doctoral dissertation, Polish People's Republic

**Cel poznawczy, pytania badawcze
oraz uzasadnienie tematu opracowania**

Celem niniejszej rozprawy doktorskiej było wykazanie edukacyjnej roli najpopularniejszego tygodnika kobiecego ukazującego się w Polsce Ludowej – „Przyjaciółki”. W dysertacji znalazły się odpowiedzi na następujące pytania: Jakie formy edukacji kobiet prezentowano na łamach czasopisma? Czy treść pisma odzwierciedlała aktualne wówczas problemy kobiet? Czy występowała korelacja między obowiązującą w państwie ideologią a przekazem tekstów publikowanych na łamach periodyku? W jaki sposób prezentowane treści wpływały na decyzje życiowe kobiet? W jakim stopniu zespół redakcyjny uzależniony był od decydentów państwowych?

Wybór tematu podyktowany był przede wszystkim potrzebą zbadania oraz opracowania tygodnika „Przyjaciółka” pod względem jego wpływu na upowszechnianie wiedzy wśród kobiet wiejskich. Pomimo dość zaawansowanych badań nad prasą kobiecą w literaturze przedmiotu w dalszym ciągu pozostaje niedostatek opraco-

wań w tym zakresie. Periodyk „Przyjaciółka” doczekał się jedynie badań częściowych, przyczynkarskich oraz podejmujących wybrane zagadnienia. Warto również zaznaczyć, że niniejsza rozprawa odnosi się do zmutowanego wydania czasopisma, które nigdy dotąd nie zostało poddane analizie. Dotychczasowe publikacje opierały się wyłącznie na wydaniu podstawowym periodyku, co przesądziło o potrzebie podjęcia prac nad mutacją wiejską „Przyjaciółki”.

Baza źródłowa i metody badawcze

Rozprawa doktorska została przygotowana przede wszystkim na podstawie materiału prasowego publikowanego na łamach czasopisma. Przeanalizowano zmutowaną wersję tygodnika oraz numery jubileuszowe. Eksploracji poddano ponad 1000 wydań periodyku z lat 1956–1975. Zinterpretowano m.in. artykuły wstępne, felietony, reportaże, sprawozdania, notatki prasowe, ankiety oraz liczną korespondencję czytelniczą, a także odpowiedzi redakcji na nadsyłane listy. Poza analizą materiałów publikowanych na łamach „Przyjaciółki” będących bez wątpienia podstawowym źródłem pracy, wśród bazy źródłowej znalazły się zbiory archiwalne. Szczególnie pomocne były dokumenty znajdujące się w zasobach Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Wykorzystano teczkę Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, m.in. Wydziału Prasy i Wydawnictw, a także dokumenty należące do RSW „Prasa” Zarząd Główny czy RSW „Prasa-Książka-Ruch” ZG w Warszawie oraz Akta osobowe dziennikarzy. Źródła te posłużyły wskazaniu okoliczności powstania i działalności tytułowego periodyku, przybliżyły osoby związane z redakcją, ukazały ingerencje cenzorskie, jak również dostarczały cennych informacji niezbędnych do charakterystyki poszczególnych czasopism kobiecych ukazujących się w Polsce Ludowej. Przeprowadzono też kwerendę w Archiwum Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich w Bibliotece Publicznej im. Z. Łazarskiego w dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy w celu opracowywania składowych redakcyjnych oraz przedstawienia portretu zbiorowego dziennikarzy. Uzupełnieniem bazy źródłowej były wywiady z czytelniczkami „Przyjaciółki”, sięgającymi po tygodnik w latach 1950–1980. Rozmówczyniami były kobiety z województwa podlaskiego, zarówno z większych miejscowości, jak i ze wsi. Przeprowadzone rozmowy pozwoliły na weryfikację informacji zawartych w literaturze i w sa-

mej zawartości czasopisma, dotyczących m.in. atrakcyjności pisma, najchętniej czytanych rubryk, dostępności periodyku oraz możliwości jego zakupu. W celu przybliżenia uwarunkowań prawnych w omawianiu poszczególnej problematyki wykorzystano ówczesne ustawodawstwo. Dopełnienie bazy źródłowej stanowiła literatura przedmiotu odnosząca się do analizowanego tygodnika oraz innych tytułów prasowych ukazujących się w badanej cezurze czasowej, a także prasy kobiecej wcześniejszego okresu.

Główną wykorzystaną metodą badawczą była analiza zawartości treści, której polskimi prekursorami byli Antonina Kłoskowska, Irena Tetelowska, a następnie Walery Pisarek¹. Aby w pełni zaprezentować problem badawczy, stworzono tzw. klucz kategorizacyjny, który obejmował: nowoczesne gospodarstwo domowe, higienę na wsi, aspekty zdrowotne kobiet wiejskich, pracę gospodyń wiejskich, aktywność pozadomową, relacje rodzinne i małżeńskie oraz czas wolny. Układ problemowo-chronologiczny pozwolił na możliwie dokładne zaprezentowanie edukacyjnej roli „Przyjaciółki” w życiu kobiet wiejskich w latach 1956–1975 na podstawie badań jakościowych. Posługując się archiwaliaми, dokonano analizy krytycznej źródeł, zaś prezentując składy redakcyjne, zastosowano metodę biograficzną. Dodatkową metodą badawczą był wywiad wywołany.

Struktura rozprawy doktorskiej

Dysertacja składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, streszczenia w języku angielskim, aneksów będących okładkami „Przyjaciółki” i „Kalendarza Przyjaciółki” oraz bibliografii.

We wstępie podjęto próbę zdefiniowania pojęcia prasy kobiecej, zwracając uwagę na odrębność znaczeniową „prasy dla kobiet” oraz „prasy kobiecej”. Określono oraz wyjaśniono przyjęte ramy chronologiczne dysertacji, jak również zaprezentowano stan badań nad tygodnikiem „Przyjaciółka”. Pracę doktorską można podzielić na dwie części. Pierwsza stanowi ujęcie teoretyczne dotyczące histo-

¹ Walery Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983, s. 45, 103, 108-109; Ignacy Stanisław Fiut, *Wkład Profesora Walerego Pisarka w rozwój polskiego metaloznawstwa (prasoznawstwa)*, [w:] Iwona Hofman, Danuta Kępa-Figura (red.), *Współczesne media*, t. 2. *Problemy i metody badań nad mediami*, (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019), s. 18-20; idem, *Kierunki zmian w analizie zawartości*, „Zeszyty Prasoznawcze”, nr 1, 1995, 147-148.

rii prasy kobiecej oraz charakterystyki tygodnika „Przyjaciółka”. Po części wprowadzającej rozdział trzeci i czwarty stanowi zasadniczy trzon pracy odnoszący się do edukacyjnej roli tygodnika w zakresie życia codziennego kobiet wiejskich oraz zmian statusu kobiet wraz z postępującymi procesami emancypacyjnymi.

Rozdział pierwszy poświęcono rozważaniom nad rozwojem polskiej prasy kobiecej na przestrzeni lat. Na wstępie zasygnalizowano pojawienie się na rynku wydawniczym pierwszych tytułów adresowanych do kobiet w kolejnych krajach Europy, przechodząc następnie do ziem polskich. Zwrócono uwagę na pierwowzór polskiej prasy kobiecej – kalendarzyki ukazujące się już od XVIII w. Prezentując rozwój polskiej prasy kobiecej do 1939 r., scharakteryzowano najpopularniejsze tytuły, zwracając uwagę na okoliczności powstania pisma, sytuację prawną, własnościową, programową oraz personalną. Wśród wielu znaczących periodyków należy wskazać m.in. „Bluszcz” wydawany w trzech zaborach, „Świt”, którym kierowała Maria Konopnicka, „Ster” oraz „Nowe Słowo” związane z radykalnym ruchem kobiecym, jak również wiele innych tytułów, np. „Przyjaciółka”, „Ziemianka” czy „Zorza”. Do 1939 r. wydawano również „Moją Przyjaciółkę”, która dała podwaliny pod powołanie w 1948 r. tygodnika „Przyjaciółka”. W kolejnej części rozdziału scharakteryzowano najpopularniejsze periodyki ukazujące się do momentu transformacji ustrojowej. Przedstawiono takie pisma, jak: „Kobieta i Życie”, „Zwierciadło”, „Filipinka”, „Uroda” czy „Kobieta Dzisiejsza”. Z uwagi na fakt, że tytułowa „Przyjaciółka” adresowana była do kobiet wiejskich, w tej części pracy przywołano inne pisma kierowane do tej samej grupy czytelniczej. Poza „Przyjaciółka” były to tylko „Kobieta Wiejska” oraz „Gospodyni”.

Rozdział drugi w całości został poświęcony omówieniu najpopularniejszego tygodnika ukazującego się w Polsce Ludowej, będącego przedmiotem analizy niniejszej pracy doktorskiej – „Przyjaciółki”. Zaprezentowano poszczególne etapy rozwoju pisma z uwzględnieniem cezur politycznych wpływających na jego kształt i treść. Na wstępie przybliżono okoliczności powstania nowego periodyku oraz okres, w którym wydawcą była Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”. Kolejno prezentowano pismo, uwzględniając następnych wydawców, tj. Robotniczą Spółdzielnię Wydawniczą „Prasa”, Robotniczą Spółdzielnię Wydawniczą „Prasa-Książka-Ruch”, aż do zmian własnościowych pisma przypadających na rok 1989. Nie po-

minięto wskazania i omówienia obu mutacji tygodnika, które funkcjonowały w latach 1952–1975, a także przybliżenia działalności Klubów „Przyjaciółki”, organizowanych przez redakcję konkursów, plebiscytów oraz ankiet. Działalność pisma nie jest możliwa bez zaangażowania odpowiednich osób. Tym samym w rozdziale drugim przybliżono sylwetki redaktorek naczelnych „Przyjaciółki” (Anny Lanoty, Haliny Koszutskiej, Anny Wyszackiej oraz Barbary Kusiel-Moroz), a także składy personalne zespołów redakcyjnych. Wspomniano również o osobach odpowiedzialnych za okładkę, zdjęcia, korektę, poradnictwo, czy o osobach pracujących w drukarni, dając w ten sposób pełny obraz funkcjonowania pisma. W kolejnym podrozdziale omówiono parametry formalno-techniczne, dystrybucję oraz szatę graficzną. Zaprezentowano czytelników pisma, odnosząc się do ich miejsca zamieszkania, płci, wykształcenia oraz poziomu dochodów. Z uwagi na wysokie nakłady pisma przekładające się na duże zaufanie wśród jego odbiorczyń „Przyjaciółka” słynęła z ogromnej liczby korespondencji nadsyłanej do redakcji. W związku z tym nie sposób było pominąć omówienia listów, uwzględniając ich ilość, tematykę, charakter, a także osoby piszące, jak i odpowiadające na korespondencję. Domknięciem rozważań poświęconych tygodnikowi było przywołanie „Kalendarza Przyjaciółki” będącego wyczekiwany przez wierne czytelniczki wydawnictwem periodycznym pisma.

Dwa kolejne rozdziały stanowią zasadniczą część rozprawy doktorskiej przygotowaną na podstawie kwerendy czasopiśmienniczej. Rozdział trzeci poświęcono edukacyjnej działalności tygodnika w aspekcie modernizacji wiejskiego gospodarstwa domowego, które było główną domeną kobiet. Wskazano m.in. na trudy związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego i rolnego, a także opisano warunki życia kobiet wiejskich. Tygodnik „Przyjaciółka” w związku z niełatwą sytuacją gospodyń kreował wizerunek nowoczesnej kobiety, umiejącej racjonalnie zarządzać swoim czasem pracy, jak i czasem wolnym całej rodziny. W tym celu redakcja, stosując różne formy przekazu, informowała czytelniczki o nowoczesnych sprzętach oraz urządzeniach ułatwiających oraz przyspieszających prace w domu i obejściu. Wzmocnieniem oraz upowszechnianiem wiedzy w tym zakresie miały być prezentowane przez redakcję ośrodki „Nowoczesnej Gospodyni”. Rola edukacyjna „Przyjaciółki” realizowana była również w kontekście higieny oraz zdrowia. Z uwagi na zły

stan higieniczno-sanitarny polskiej wsi periodyk przyczynił się do szerzenia oświaty sanitarnej. Tworzono odrębne rubryki poświęcone higienie i zdrowiu, organizowano konkursy, wspomagano się wymownymi hasłami oraz reklamami. Przybliżano działania m.in. wiejskich szkół zdrowia, domów higieny, Polskiego Czerwonego Krzyża, Ligi Kobiet czy Związku Młodzieży Wiejskiej na rzecz poprawy sytuacji w kraju. Poradnicze działania redakcji tygodnika były najczęstszą formą doksztalcząco-edukacyjną. Cieszyły się dużym zainteresowaniem kobiet, gdyż obejmowały szeroką tematykę. Doradzano nie tylko w sprawach zdrowotnych i aspektach sanitarnych, ale również w tematach prawnych, wychowawczych, miłosnych, kulinarnych oraz związanych z modą i urodą.

Rozdział czwarty prezentuje formy emancypacji kobiet wiejskich oraz sposoby ich upowszechniania na łamach „Przyjaciółki”. Skoncentrowano się na ukazaniu zmian, jakie zaszły w postrzeganiu roli kobiet w społeczeństwie. Profesjonalizacja pracy w sferze rolnej, podejmowanie pozarolniczej pracy zawodowej, kreowanie planów związanych z edukacją dzieci oraz angażowanie się w działalność społeczną były przejawami świadczącymi o wyzwoleniu kobiet. Zmiany w relacjach małżeńskich, które stawały się stosunkami partnerskimi włączającymi mężów w obowiązki domowe oraz wychowawcze dzieci, również świadczyły o dokonujących się zmianach. Emancypacja kobiet wiejskich odbywała się także poprzez aktywność i zaangażowanie w kołach gospodyń wiejskich, które stanowiły nie tylko miejsce rozrywki i spędzania czasu wolnego, ale były też miejscem samorealizacji, rozwoju i podnoszenia użytecznej wiedzy. Należy pamiętać, że wpływ na zachodzące przeobrażenia w obrębie podejmowanej przez kobiety pracy, relacji w małżeństwie i rodzinie, bez wątpienia miała polityka państwa. Działalność edukacyjna tygodnika była zatem realizacją programu Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, a treści edukacyjne charakteryzowały się politycznym i ideologicznym wydzźwiękiem.

Podsumowanie

Eksploracja roczników „Przyjaciółki”, przeprowadzona kwerenda archiwalna, odbyte rozmowy z czytelniczkami czasopisma, jak również analiza literatury przedmiotu potwierdziły edukacyjną rolę tygodnika w całym analizowanym okresie. Co do zasady

problematyka pisma prezentowana była zgodnie z oczekiwaniami i instrukcją władzy. Redaktorki, chociaż ściśle związane z partią, zależne w swoich obowiązkach od władzy, nie ograniczały się wyłącznie do narzucanych odgórnie kierunków prowadzenia pisma. Znając i rozumiejąc potrzeby swoich czytelniczek, prezentowały aktualne wówczas problemy, z jakimi zmagaly się Polki. Idąc z pomocą swoim wiernym czytelniczkom, edukowały je w niemal każdej dziedzinie życia. Upowszechniały wiedzę w zakresie zdrowia, higieny, czystości, nowoczesnego gospodarstwa domowego, doradzały w sprawach małżeńskich, rodzicielskich, wychowawczych, udzielały porad prawnych, a także wskazówek kulinarnych, kosmetycznych czy modowych.

SPRAWOZDANIA

JUSTYNA KOWALSKA

<https://orcid.org/0000-0003-4731-3832>

Uniwersytet w Białymstoku

Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja. Tematy główne i częściowe, plany badawcze. Sprawozdanie z IX Spotkania OBHK Instytutu Studiów Kobietych (Białystok 10–12 marca 2022 r.)¹

W dniach 10–12 marca 2022 r. w Białymstoku odbyło się IX Spotkanie Członków Zespołu i Współpracowników Ośrodka Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych. Niniejsze spotkanie zostało zorganizowane we współpracy z Pracownią Historii Kobiet w Katedrze Historii Kultury Uniwersytetu w Białymstoku.

Obrady o charakterze konferencyjnym poprzedził cykl konsultacji indywidualnych uczestników z prof. Małgorzatą Dajnowicz. Niniejsze spotkania warsztatowe miały na celu podsumowanie ustaleń naukowych członków zespołu „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobietych” z lat 2016–2022.

Po uroczystym powitaniu gości nastąpiło otwarcie konferencji przez prezes Ośrodka Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja”.

Kobiecych i jednocześnie moderatorkę pierwszego panelu, prof. Małgorzatę Dajnowicz.

Autorką pierwszego wystąpienia była prof. Lidia Michalska-Bracha, która zaprezentowała referat pt. „*Wedle ideału Klaudynek...*”. *Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polski w piśmiennictwie historycznym Antoniny Machczyńskiej (1837–1919)*. Prelegentka przytoczyła niezwykle życiorys Klementyny z Tańskich Hoffmannowej i na jego podstawie nakreśliła wzór Polki idealnej tamtego okresu. Wskazane zostały czynniki takie, jak: podejmowanie aktywności społecznej o charakterze narodowym, odwoływanie się do tradycyjnych wartości patriotycznych i katolickich, a także nawoływanie kobiet do ekonomicznego usamodzielniania się poprzez podejmowanie pracy zawodowej.

Następnie prelekcję o tytule *Sylwetka Izabeli z Flemingów Czartoryskiej* przedstawił dr Krzysztof Kossakowski. Autor określił tytułową postać mianem wielowymiarowej oraz niezwykle interesującej. Przytaczając kolejne wydarzenia biograficzne z jej życia, wysnuł konkluzję, że w rzeczywistości życie Izabeli podzielić można na dwa etapy – pierwszy, obfitujący w liczne skandale obyczajowe, gdy księżna ukazywana była jako „obywatelka świata”, dama spoglądająca na świat w sposób zachodni, oraz drugi, gdy dzięki braniu aktywnego udziału w życiu politycznym Polski w okresie rozbiorów postrzegać ją można było jako zagorzałą patriotkę.

Jako kolejna wystąpiła prof. Grażyna Legutko, która zaprezentowała referat pt. *Maria Sieroszevska (1881–1964). Studium przypadku*. W wystąpieniu autorka opisała poszczególne etapy życia „jakuckiego dziecka”, okraszając fakty biograficzne licznymi fragmentami z listów Sieroszevskiej do ojca i innych członków rodziny bohaterki.

Następna prelekcja wygłoszona przez dr Katarzynę Wodniak, reprezentującą Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, zatytułowana została *Redaktorki „Mojej Przyjaciółki”*. W głównej mierze niniejsze wystąpienie dotyczyło redaktorki Konstancji Chojnackiej, przebiegu jej życia, jej szczególnym zainteresowaniom antropozofią, ezoteryką oraz szeroko pojętymi połączeniami wiedzy i duchowości. Prelegentka opisała etapy pracy zawodowej Chojnackiej w redakcjach „Mojej Przyjaciółki”, „Świecie Kobiety”, a także prowadzenie audycji radiowych dotyczących m.in. kwestii więzienia, w szczególności cyklu pogadanek odnoszących się do życia

„za kratami”. Nadmieniła również o jedynej publikacji redaktorki, kodeksie towarzyskim o tytule *Współżycie z ludźmi*.

Autorką kolejnego wystąpienia była mgr Justyna Kowalska, która zaprezentowała tematykę *Kwestii kobiecej w Polskiej Kronice Filmowej*. W prelekcji wskazała na liczne zmiany w prezentowanym w kronice wizerunku kobiet na przestrzeni lat w nawiązaniu do zmieniającej się sytuacji polityczno-gospodarczej w kraju oraz ścisłej kontroli aparatu państwowego nad produkowanymi materiałami. Poruszyła również kwestię związaną z pracą redaktorską kobiet w ekipie tworzącej wydania kronik – w szczególności Heleny Lemańskiej, jednej z dwóch redaktorek naczelnych Polskiej Kroniki Filmowej w okresie jej istnienia.

Referatem zamykającym pierwszy panel konferencji było *Lustro z rysą, czyli problemy społeczne na łamach „Zwierciadła” w PRL* przygotowany i zaprezentowany przez dr Marię Bauchrowicz-Tocką z Uniwersytetu w Białymstoku. Autorka poruszyła tematykę podejmowania przez redaktorów periodyku „Zwierciadło” tematów powszechnych, jednocześnie marginalizowanych w związku z nieprzystępnością ich odbioru – alkoholizmu, prostytucji, wielodzietności w obliczu biedy, trudnej sytuacji ekonomicznej i społecznej ówczesnych rodzin, a także aborcji. Prelegentka określiła artykuły podejmujące tę nieprzyjemną i niełatwą tematykę mianem „zwierciadła rzeczywistości”, wskazując na fakt, że pisanie o nich wiązało się z odwagą i chęcią niesienia pomocy wykluczonym członkom społeczeństwa.

Po zakończeniu pierwszej części obrad otwarto dyskusję nad wygłoszonymi referatami, w trakcie której uczestnicy konferencji mieli okazję podzielić się swoimi spostrzeżeniami oraz uwagami na temat poruszanej problematyki.

Drugą część obrad konferencyjnych otworzył referat prof. Jolanty Chwastyk-Kowalczyk reprezentującej Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach o tytule *Ponadgraniczne mosty Ewy Mielczarek*. W wystąpieniu przedstawiony został życiorys oraz szczególne osiągnięcia zawodowe związanej z ziemią lubuską Ewy Mielczarek – kierownik, a zarazem starszego kustosza Oficyny Wydawniczej „Pro Libris” Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze. Autorka przedstawiła liczne, podejmowane przez bohaterkę swojego wystąpienia aktywności, w tym m.in. działalność wystawienniczą, organizację wydarzeń kulturalnych

oraz konkursów literackich, nieprzerwaną działalność wydawniczą oraz członkostwo w Radzie Wydawniczej, w której pełni również rolę sekretarza.

Wystąpienie mgr Emilii Pobochoy pt. *Wanda Landowska (1879–1959) – jedna z najwybitniejszych klawesynistek przełomu XIX i XX wieku* oparte zostało na historii polskiej pianistki oraz kompozytorki, określonej mianem jednej z najsłynniejszych światowych artystek grających na niemal całkowicie w ówczesnych czasach zapomnianym klawesynie. Prelegentka opisała wieloletni trud Landowskiej wkładany w badania nad muzyką dawną, mające na celu odrodzenie muzyki renesansowej oraz barokowej. „Wielka dama klawesynu”, jak zwykle się o niej mówi, zgromadziła także kolekcję starych instrumentów, muzykaliów oraz założyła bibliotekę w powołanej przez siebie do życia szkole *L'École de Musique Ancienne* („Szkole Muzyki Dawnej”).

Następnie prelekcję o tytule *Praca wychowawczo-propagandowa i kształtowanie postaw ochotniczek Pomocniczej Służby Kobiet (1940–1945)* przedstawiła dr Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, historyk Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, badaczka działalności kobiet w czasie wojny. Autorka w swoim wystąpieniu opisała funkcje, jakie miały spełniać organizowane dla kobiet zrzeszonych w Pomocniczej Służbie Kobiet programy specjalne oraz tzw. pogadanki o charakterze wychowawczym. Wskazane zostało, jak istotne we wspomnianej pracy oświatowej było kształtowanie odpowiednich postaw ochotniczych (przede wszystkim patriotycznej) oraz zwalczanie niepożądanych zachowań, jak chociażby plotkarstwa bądź nieposłuszeństwa wobec przełożonych.

Kolejną uczestniczką panelu była prof. Olga Dąbrowska-Cendrowska, która przedstawiła referat pt. *„Twój Styl” – pierwszy polski magazyn luksusowy*. Autorka wskazała na niekwestionowaną nieprzerwanie od ponad 30 lat pozycję lidera miesięcznika luksusowego w Polsce na podstawie licznych statystyk oraz zestawień danych sprzedażowych. Prowadząc badania nad numerami periodyku wydanyymi w latach 1990–2002, prelegentka uwypukliła kwestię jego historii, zmian występujących w kolegium redakcyjnym oraz cechy charakterystyczne wydawanego przez Wydawnictwo Bauer miesięcznika dla kobiet.

Udzielenia odpowiedzi na zadane w tytule piątego z kolei referatu pytanie *Czy choroba jest kobietą? O językowym obrazie wy-*

branych dolegliwości (na podstawie tekstów polskiego folkloru) podjęła się prof. Marzena Marczevska. Ta związana z Uniwersytetem Jana Kochanowskiego w Kielcach badaczka wskazała na fakt, że od niepamiętnych czasów kobieta kojarzona była z negatywnym odbiorem, czy to w odniesieniu do biblijnego grzechu pierworodnego, odwiecznego wizerunku rzucającej uroki kobiety-czarownicy, czy też w nawiązaniu do tradycyjnych wierzeń słowiańskich, gdzie liczne potwory przyjmowały postacie kobiece – strzyg, zmór, południc bądź mamun. Zdaniem prelegentki określanie żeńskim mianem chorób, np. cholery, dżumy, hiszpanki, miało na celu spersonifikowanie przez członków społeczności wiejskich nieznanych oraz przerażających ich dolegliwości w celu zniwelowania trawiącego ich lęku.

W następnym referacie pt. *Ałła Krawczuk, ukraińska językoznawczyni, polonistka, przyjaciółka Polski* prof. Alicja Gałczyńska, w nawiązaniu do obecnej sytuacji mającej miejsce w Ukrainie, przybliżyła postać tytułowej popularyzatorki języka polskiego oraz kierowniczkę Katedry Filologii Polskiej na Uniwersytecie Lwowskim – Ałły Krawczuk. Prelegentka wskazała na niezwykle silne powiązanie bohaterki wystąpienia z Polską, a przede wszystkim z językiem polskim, wymieniając liczne przyznane jej nagrody związane ze znajomością naszej ojczystej mowy, np. Cudzoziemski Mistrz Języka Polskiego, Ambasador Polszczyzny. Podkreśliła również ogromny wkład Krawczuk w upowszechnianie i wzbudzanie zainteresowania wśród młodych ukraińskich studentów polszczyzną, a także przedstawiła jej zainteresowania badawcze polegające na zestawianiu form grzesnościowych w językach polskim i ukraińskim.

Referat pt. *Kobiety polskiego prawa w XX wieku* autorstwa dr Diany Dajnowicz-Piesieckiej był ostatnim zarówno w drugim panelu, jak i zamykającym obrady obejmujące pierwszy dzień konferencji. W prelekcji opisane zostały pokrótce życiorysy wybitnych Polek mających niebagatelny wpływ na stan polskiego prawodawstwa minionego wieku, a także tych, które przetarły szlaki innym kobietom, chcącym podjąć się pracy zawodowej w tej dziedzinie. Wśród nich znalazły się Irena Kaliska – pierwsza odnotowana studentka prawa na polskim uniwersytecie; Wanda Wóytowicz-Grabińska – związana z ochroną prawną nieletnich sprawców czynów karalnych, pomysłodawczyni stworzenia domów poprawczych dla dziewcząt, pierwsza kobieta na stanowisku sędziowskim w Polsce

(czwarta w Europie); Maria Hasińska – pierwsza sędzina w Polsce, która orzekała w sprawach dorosłych osób (Wóytowicz-Grabińska sądziła jedynie nieletnich); Helena Wiewiórska – pierwsza adwokat w Polsce oraz Maria Borucka-Arctowa – pierwsza w Polsce profesor prawa (nadano jej tytuł dopiero w 1978 r.).

Po zamknięciu panelu nadszedł czas na dyskusję, podczas której uczestnicy konferencji mieli okazję zadać pytania dotyczące zaprezentowanych referatów oraz wymienić się spostrzeżeniami na ich temat.

Wystąpienie prof. Małgorzaty Dajnowicz pt. *Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja. Dyskusja na temat projektów badawczych zespołu* otworzyło kolejny, ostatni dzień obrad konferencyjnych. Dotyczyło ono w głównej mierze podsumowania dotychczasowego dorobku Ośrodka oraz opisanie podejmowanych przez poszczególnych jego członków zainteresowań badawczych w ramach kontynuacji realizacji projektu. Omówione zostały plany do wykonania na kolejnych spotkaniach w odniesieniu do interdyscyplinarnego spojrzenia zespołu na dzieje kobiet, z uwzględnieniem odmiennych punktów badawczych przy użyciu różnej metodyki pracy na wielorakich źródłach.

Następnie prelekcję o tytule *Prawa obywaterek Rzeczypospolitej Polskiej w międzywojennej prasie dla kobiet* przedstawiła prof. Ewa Maj z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. W wystąpieniu wskazała, że to prasa była pierwszym źródłem informacji wskazującym na wydarzenia o charakterze związanym z prawami kobiet – prawie do edukacji, prawach obywatelskich, społecznych. W periodykach skierowanych do kobiet odnaleźć można było również, mające na celu inspirację, historie opisujące losy kobiet, którym udało się „przebić szklany sufit” i osiągnąć sukces. Autorka w swoim wystąpieniu, mówiąc o roli kobiet w podejmowaniu decyzji o charakterze ekonomicznym, odwoływała się do metodologii indyjskiego noblisty, teoretyka ekonomii dobrobytu Amartya Kumar Sena.

W kolejnym referacie pt. *Polityki sektorowe państwa na łamach prasy dla kobiet w latach 1944–1988* dr Łukasz Jędrzejski przedstawił zarys problematyki, jaką podejmował będzie w ramach kontynuacji działalności w Ośrodku Badań Historii Kobiet. Poruszył kwestie zarówno obranej cezury czasowej, jak i zakresu badań, planowanych do użycia metod badawczych, a także źródeł.

Jako następna wystąpiła dr Anna Szwed-Walczak z referatem pt. *Prawa, wolności i obowiązki obywatelskie w polskiej prasie dla kobiet w latach 1989–1997*. Autorka w swoim wystąpieniu

oparła się na analizie periodyków „Filipinka”, „Kobieta i Życie”, „Przyjaciółka” oraz „Zwierciadło”. Wskazała na występujące na łamach prasy liczne przemilczenia związane z aktywnością polityczną, zawodową i społeczną kobiet, jak też związane z ich wolnościami osobistymi (np. prawie decydowania o macierzyństwie). Wśród metod, jakie stosowały zespoły redaktorskie, aby nie podejmować wprost danej drażniącej i potencjalnie niebezpiecznej materii, wyróżnić można: zwykle przemilczenie kwestii (w celu zapobieżenia ingerencji cenzorskich), celowe niedookreślenie problemu, zadawanie pytań retorycznych, stosowanie eufemizmów, implikatur konwersacyjnych, a także aluzji oraz sugestii.

Przedostatnią prelegentką w danym panelu była dr Justyna Zajko-Czochańska, która podjęła się opracowania referatu pt. *Pisma dla kobiet wiejskich. Przykład „Gospodyni”*. Autorka przedstawiła dotychczasowy stan badań na temat tego czasopisma kobiecego, przedstawiła jego historię, częstotliwość ukazywania się, profil potencjalnych odbiorców oraz opisała specyfikę zmian w nakładzie „Gospodyni” na przestrzeni lat. W wystąpieniu omówione zostały również poszczególne (stałe oraz ulegające modyfikacjom) rubryki w piśmie, a także scharakteryzowano najczęściej podejmowane na łamach tego periodyku tematy.

Wystąpieniem wieńczącym obrady IX Spotkania Członków Zespołu i Współpracowników Ośrodka Badań Historii Kobiet był referat dr Urszuli Sokołowskiej pt. *„Kobieta i Życie” (1990–2002)*. Autorka, podobnie jak w przypadku poprzedzającego ją wystąpienia, scharakteryzowała badany przez siebie periodyk. Uzasadniła przyjętą cezurę badawczą czasopisma, opisała układ pisma, jego cechy charakterystyczne oraz podejmowaną problematykę. W referacie przedstawiła sylwetki dwóch bohaterek, których historie opisane zostały na łamach „Kobiety i Życia” – Cher oraz Tiny Turner. Na ich podstawie autorka przeprowadziła analizę porównawczą i wyodrębniła wnioski odnoszące się m.in. do wyróżnienia kilku etapów ukazywania losów danych kobiet, punktów zwrotnych w ich życiu, kładzenia mocnego nacisku na ich wygląd zewnętrzny. Zwróciła również szczególną uwagę na podejmowane przez periodyk próby upowszechniania wzoru kobiety niezależnej, ambitnej, przebojowej oraz wyzwolonej, a także mocnego podkreślania seksualności bohaterek niniejszych materiałów prasowych.

Po wygłoszeniu wszystkich referatów przeprowadzono merytoryczną dyskusję, wniesiono uwagi oraz spostrzeżenia do

zaprezentowanych w ramach całej konferencji kwestii. Po zakończeniu wymiany zdań prof. Małgorzata Dajnowicz dokonała uroczystego zamknięcia obrad, dziękując obecny za przybycie i jednocześnie składając zaproszenie do wzięcia udziału w kolejnych zaplanowanych spotkaniach członków Ośrodka Badań nad Historią Kobiet.

MARIA BAUCHROWICZ-TOCKA

<https://orcid.org/0000-0003-1691-2568>

Uniwersytet w Białymstoku

Sprawozdanie z wizyty studyjnej w Islandii w ramach projektu „Kompetencje edukacyjne we współpracy międzynarodowej” (Reykjavik 15–23 października 2022 r.)

W dniach 15–23 października 2022 r. odbyła się wizyta studyjna członków Instytutu Studiów Kobietych w Reykjavíku (Islandia) w ramach projektu „Kompetencje edukacyjne we współpracy międzynarodowej”. W wizycie uczestniczyły cztery osoby reprezentujące Instytut Studiów Kobietych.

Głównym celem wizyty było poznanie funkcjonowania Archiwum Historii Kobiet Biblioteki Narodowej i Uniwersyteckiej w Reykjavíku, historii jego utworzenia, metod pozyskiwania, gromadzenia i archiwizowania dokumentów i materiałów o wartości historycznej. Zaobserwowane dobre praktyki widoczne w działalności partnera islandzkiego zostały przeniesione na grunt polski w tworzonym przez Instytut Archiwum dokumentów z zakresu historii Polek.

Zagadnienia dotyczące funkcjonowania Biblioteki Narodowej i Archiwum przedstawiła dyrektor Archiwum Historii Kobiet Rakel Adolphsdóttir. Placówka formalnie powstała w 1996 r., kiedy to w gmachu Biblioteki Narodowej i Uniwersyteckiej w Reykjavíku zostało udostępnione Archiwum Historii Kobiet z Muzeum Historii Kobiet. Uczestnicy wizyty studyjnej w czasie warsztatowych spo-

tknię poznali kolekcje Muzeum i Archiwum Historii Kobiet, zasady ich tworzenia i udostępniania. W czasie wizyt w pracowni opracowywania i digitalizacji zbiorów oraz w magazynie Archiwum poznali ogólne zasady jego funkcjonowania, ale także szczegółowe struktury i logistyczne rozwiązania, dotyczące sposobów pozyskiwania, gromadzenia, przechowywania, digitalizacji i opracowywania dokumentów oraz ich selekcji i wartościowania.

Archiwum Historii Kobiet jest działem Biblioteki Narodowej. Uczestnicy wizyty zaznajomili się z funkcjonowaniem Biblioteki i jej księgozbiorem, którego znaczącą część stanowią prace zagranicznych autorów. Poznali też struktury funkcjonowania Uniwersytetu w Reykjavíku, jego oferty edukacyjnej i naukowej. Wizyta studyjna to także czas, aby zaprezentować islandzkim partnerom działalność Instytutu Studiów Kobietych. Uczestnicy projektu przedstawili islandzkim partnerom dotychczasowe osiągnięcia (edukacyjne, wydawnicze, konferencyjne, warsztatowe) Instytutu oraz planowane przedsięwzięcia i kierunki rozwoju. Obie instytucje – Instytut i Archiwum – łączy wspólny temat historii kobiet, jej badanie i upowszechnianie oraz popularyzacja w społeczności pozaakademiczkiej. Merytoryczne dyskusje dotyczyły przyszłej polsko-islandzkiej współpracy projektowej oraz instytucjonalnej.

Współpraca została już nawiązana. Instytut Studiów Kobietych wykorzysta w swojej pracy doświadczenia islandzkich partnerów. Został także omówiony wspólny projekt polsko-islandzki. Rakel Adolphsdóttir zadeklarowała wizytę w Polsce, podczas której będzie mogła „od wewnątrz” poznać statutową działalność Instytutu Studiów Kobietych, obszary naukowe i edukacyjne Uniwersytetu w Białymstoku oraz zasoby Biblioteki Uniwersyteckiej, w tym bogate zbiory biblioteczne, kolekcje rękopisów oraz pamiątki zgromadzone w Gabinetce Prezydenta Ryszarda Kaczorowskiego. Dzięki odbytej wizycie studyjnej nastąpiło również poszerzenie współpracy międzynarodowej polsko-islandzkiej oraz podniesienie kompetencji edukacyjnych u partnerów projektu.

Partnerzy islandzcy umożliwili także poznanie dziedzictwa kulturowego Islandii i jej walory turystyczne.

Rezultaty wizyty zostały przedstawione pozostałym członkom Instytutu Studiów Kobietych, społeczności akademickiej Uniwersytetu w Białymstoku oraz szkolnej IV Liceum Ogólnokształcącego im. Cypriana Kamila Norwida w Białymstoku. Dzięki wizycie studyjnej został wzmocniony wizerunek i znaczenie Instytutu Studiów Kobietych w środowiskach naukowych i edukacyjnych Polski oraz Islandii.

NOTY O AUTORKACH I AUTORACH

Maria Bauchrowicz-Tocka – doktor historii (Instytut Studiów Kobiety), dziennikarka Tygodnika Podlaskiego „Kontakty”. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół historii prasy, zagadnień społecznych, aktywności kobiet i historii regionu.

Mail kontaktowy: maria11@wp.com

Zuzanna Hanuszewicz – badaczka literatury romantyzmu. Zajmuje się badaniami nad literaturą romantyzmu, twórczością Anny Mostowskiej i Adama Mickiewicza, demonologią słowiańską, mitologią słowiańską i bałtyjską. Najważniejsza publikacja: „Antywyraj» słowiański w «Lesławie» Romana Zmorskiego, w: M.J. Olszewska, K. Samsel, A. Skórzewska-Skowron (red.), *Dramat słowiański. Próba zbliżenia, przekroje, (re)konstrukcje i (re)lektury*, Wyd. Wydział Polonistyki UW, Warszawa 2021.

Łukasz Jędrzejski – medioznawca i politolog – doktor nauk społecznych zatrudniony na stanowisku adiunkta w Katedrze Komunikacji Politycznej w Instytucie Nauk o Komunikacji Społecznej i Mediach na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Współpracownik Ośrodka Badań Historii Kobiet w Instytucie Studiów Kobiety w Białymstoku. Przeprowadzone badania obejmują następujące zagadnienia: komunikowanie polityczne, komunikowanie międzynarodowe i międzykulturowe, publicystykę polityczną, prasę dla kobiet w okresie PRL.

Mail kontaktowy: lukasz.jedrzejcki@mail.umcs.pl

Virginija Jurėnienė – professor at Vilnius University Kaunas Faculty. She has published about 50 articles and 5 monographs on the main issues of cultural organizations management and women's movements history in international peer reviewed journals. Expert in women's issues, European Institute for Gender Equality, Vilnius, Lithuania. She has been regularly invited to work as an expert on culture policy and creative industries issues for Lithuania Culture Council. She's an expert on Lithuanian women's and culture history issues for "Lituanistika" database. V. Jurėnienė has big experience in international and local project management and has been involved in many EC FM 6 and 7 Projects.

E-mail contact: virginija.jureniene@knf.vu.lt

Rafał Kosiński – absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, gdzie uzyskał tytuł doktora i doktora habilitowanego. Specjalizuje się w historii późnej starożytności i Bizancjum, zwłaszcza w źródłoznawstwie późnoantycznym i historii Kościoła, jak również w historii Żywiecczyzny.

Mail kontaktowy: r.kosinski@uwb.edu.pl

Justyna Kowalska – doktorantka, związana z Uniwersytetem w Białymstoku i Instytutem Studiów Kobięcych. Sekretarz redakcji „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobięcych”. Zainteresowania badawcze: Polska Kronika Filmowa i problematyka kobieca w PRL.

Mail kontaktowy: jgranatowska@gmail.com

Natasha Prystupa – PhD in History, associate professor of the Department of Belarus and Slavic Peoples History, Belarusian State Pedagogical University (Minsk). The author of more than 90 scientific articles and educational works on history and historiography, which have been published in the Republic of Belarus and in other countries. Research interests include Czech and Slovak history in XX–XXI centuries, tourism studies in Central Europe, social history. E-mail contact: natasha.prystupa@gmail.com

Anna Szwed-Walczak – doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce. Adiunkt w Katedrze Komunikacji Politycznej w Instytucie Nauk o Komunikacji Społecznej i Mediach na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze: komunikowanie polityczne, prasa polityczna, polska prasa dla kobiet w okresie transformacji ustrojowej, publicystyka polityczna, historia, działalność i myśl polityczna ruchu narodowego. Opublikowała kilkadziesiąt artykułów naukowych w czasopismach naukowych i opracowaniach zbiorowych. Redaktorka dwunastu monografii zbiorowych, w tym dwóch w języku angielskim. Autorka książki *Obraz wroga Polski we współczesnej politycznej prasie narodowej*, Wyd. UMCS, Lublin 2019, ss. 492; współautorka (z E. Maj, A. Dawidowicz) monografii *Prasa Narodowej Demokracji 1893–1939. Tytuły prasowe, wydawcy i dziennikarze, motywy publicystyczne. Tom 1: A–D*, Wyd. UMCS, Lublin 2022, ss. 353. Członkostwo w organizacjach: sekretarz lubelskiego

oddziału Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych, członkini Polskiego Towarzystwa Komunikacji Społecznej. Mail kontaktowy: anna.szwed-walczak@mail.umcs.pl

Arkadiusz Urbaniec – doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie historia, adiunkt w Zakładzie Historii Starożytnej w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie. Zainteresowania badawcze: historia administracji i historia polityczna późnego cesarstwa rzymskiego i wczesnego cesarstwa bizantyńskiego, spory chrystologiczne w V i VI w., barbarzyńcy w strukturach cesarstwa rzymskiego. Członkostwo w organizacjach: członek Komisji Bizantynologicznej Polskiego Towarzystwa Historycznego, członek Stowarzyszenia Historyków Starożytności, członek Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Mail kontaktowy: arkadiusz.urbaniec@up.krakow.pl

Justyna Zajko-Czochańska – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, absolwentka prawa oraz stosunków międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku. Asystent w Katedrze Historii Kultury (w Pracowni Historii Kobiet) Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych UwB. Zainteresowania badawcze: prasa kobieca głównie okresu PRL, historia kobiet oraz społeczności wiejskiej. Autorka kilkunastu artykułów naukowych publikowanych w czasopismach naukowych i monografiach redagowanych. Członek stowarzyszenia Instytutu Studiów Kobietych, sekretarz redakcji „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobietych” oraz sekretarz naukowy Ośrodka Badań Historii Kobiet.

Mail kontaktowy: zajko.justyna@gmail.com

WYMOGI EDYTORSKIE

1. Układ strony tytułowej artykułu monograficznego
 - a. W pierwszym wersie, w zapisie wyrównanym do prawej, zamieszcza się w układzie blokowym informację zawierającą nazwę czasopisma (w pierwszym rzędzie), dane odnośnie do bieżącego numeru i roku wydania (w drugim rzędzie) i numer DOI (w trzecim rzędzie, Bookman Old Style „11”).
 - b. Poniżej w zapisie wyrównanym do lewej podaje się w układzie blokowym dane autorskie (imię i nazwisko), poniżej identyfikator ORCID, a jeszcze niżej dane afiliacyjne z pełną nazwą uczelni lub instytucji (Bookman Old Style „11”).
 - c. Poniżej podaje się zapisany drukiem prostym, w układzie wyśrodkowanym TYTUŁ artykułu (Bookman Old Style pogrubiona „14”).
 - d. Streszczenie (Bookman Old Style „11” w zapisie treści streszczenia, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - e. Słowa kluczowe (Bookman Old Style „11” w zapisie wykazu słów, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - f. Tłumaczenie tytułu zapisane wersalikami, drukiem prostym, w układzie wyśrodkowanym (Bookman Old Style pogrubiona „12”).
 - g. Abstract (Bookman Old Style „11” w zapisie treści abstractu, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - h. Keywords (Bookman Old Style „11” w zapisie wykazu słów, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - i. Tekst artykułu z wyodrębnionymi: wstępem, rozwinięciem/śródtytułami i zakończeniem (Bookman Old Style „12” w zapisie tekstu właściwego, a śródtytuły i oznaczenia rozwinięcia/wstępu/zakończenia wyróżnione pogrubioną „12”).
2. Układ strony tytułowej artykułu recenzyjnego
 - a. W miejscu przewidzianym na tytuł artykułu podaje się informację nt. recenzowanej monografii książkowej w następującym układzie: imię i nazwisko autora (lub redaktora) zapisane antykwą, tytuł recenzowanej pracy zapisany kursywą, miejsce i rok wydania (antykwą), nazwa wydawnictwa (antykwą), liczba stron (ss. lub pp.) oraz ew. informacje dot. ilustracji, tabel, tablic, aneksów, indeksów, streszczeń obcojęzycznych oraz serii (antykwą) (Bookman Old Style „14”).

- b. Tekst recenzji (Bookman Old Style „12” tekst właściwy, a śródtytuły „12” pogrubiona).
 - c. Pod tekstem: imię i nazwisko autora recenzji (kursywą) z wyrównaniem do prawej (Bookman Old Style „12”).
3. Tytuły, cytaty
- a. Tytuły monografii autorskich i redakcyjnych zapisujemy kursywą, tytuły: rozdziałów, podrozdziałów, części prac zbiorowych, artykułów w czasopismach zapisujemy antykwą w cudzysłowie podwójnym (Bookman Old Style „12”).
 - b. Cytaty w cudzysłowie podwójnym (Bookman Old Style „12”). Cytaty dłuższe (ponad 5 wierszy) bez cudzysłowu, od nowego wiersza, wcięte. Opuszczenia w cytatach zaznaczane wielokropkiem, bez nawiasu. (Bookman Old Style „11”).
4. Daty i liczebniki
- a. Pełne daty zapisuje się w tekście: 5 maja 1978; w przypisie: 5.05.1978
 - b. Okresy od – do zapisujemy 1978–1984
 - c. Procenty: 12%
 - d. Strony: 12–13
 - e. Dekady: lata 40. ubiegłego wieku
 - f. Stulecia: XX w.
5. Opisy publikacji w przypisach redaguje się wg standardu CMoS – Chicago Manual of Style 17th edition
- a. monografie autorskie: pełne imię i nazwisko (antykwa), tytuł (kursywa), w nawiasie okrągłym antykwą (miejsce wydania: wydawnictwo, rok wydania), strona/strony (bez: s.)
¹ Jan Kowalski, *Praca u podstaw w XIX wieku*, (Warszawa: PWN, 1989), 13–14.
 - b. monografie redagowane: pełne imię i nazwisko redaktora/redaktorów (antykwa), w nawiasie okrągłym antykwą (red. lub ed./eds.), tytuł (kursywa), w nawiasie okrągłym antykwą (miejsce wydania: wydawnictwo, rok wydania), strona/strony (bez: s.)
² Jan Nowak (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012), 23.

- c. artykuły w czasopismach: pełne imię i nazwisko (antykwą), „tytuł artykułu” (zapis antykwą, ujęty w cudzysłów podwójny), nazwa czasopisma (kursywa), rocznik (cyfry rzymskie), tom/nr/zeszyt (cyfry arabskie), rok wydania, strony (cyfry arabskie)

³ Jan Kowalski, „Stosunki dyplomatyczne polsko-japońskie w XX wieku”, *Studia Międzynarodowe*, t. 22, 2015, 34–35.

- d. artykuły w pracach zbiorowych: pełne imię i nazwisko (antykwą), tytuł artykułu (zapis antykwą, ujęty w cudzysłów podwójny), zapisane antykwą w: lub in: dalej opis pracy zbiorowej wg pkt 5b

⁴ Jan Nowak, „Krakowskie Przedmieście w 1896 roku”, w: Jan Nowak (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012), 68, 6.

6. W przypisach stosujemy idem, eadem, ibidem, etc., nie należy natomiast stosować op. cit. Zamiast niego podajemy skrócony zapis opisu bibliograficznego:

⁵ Jan Kowalski, *Praca u podstaw*, 45.

7. Serie wydawnicze: zasadniczo ich tytuły zapisujemy antykwą, ale kiedy książka cytowana jest, jakby to był jej właściwy tytuł (np. W kręgu paryskiej Kultury t. III), to zapisujemy ją kursywą.

8. W przypisach nie tłumaczymy tytułów polskich prac na język angielski.

9. W treści tekstu tłumaczymy tytuły polskich prac na język angielski, zapisując tłumaczenia antykwą w nawiasach kwadratowych.

10. W przypisach nazwy miast, w których opublikowane były cytowane książki, podajemy w oryginalnym brzmieniu (jak na stronie tytułowej książki lub wg obowiązujących zasad transkrypcji).

11. Opisy publikacji w bibliografii redaguje się wg standardu CMOs – Chicago Manual of Style 17th edition. Wyodrębnić należy i osobno zestawić (w porządku alfabetycznym) źródła, opracowania i publikacje internetowe. Rejestrując artykuły z czasopism i z prac zbiorowych wskazuje się zakres stron, na których zamieszczony jest cały tekst. Przykładowe zestawienie publikacji w grupie opracowania:

Kowalski, Jan. *Praca u podstaw w XIX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1989).

Kowalski, Jan. „Stosunki dyplomatyczne polsko-japońskie w XX wieku”, *Studia Międzynarodowe*, t. 22, 2015, 23–51.

Nowak, Jan (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012).

12. **Redakcja** „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobietych” zaleca przy redagowaniu przypisów i bibliografii posługiwanie się menadżerami typu Zotero, Citavi, Mendeley lub RefWorks i **wymaga stosowania standardu CMOs – Chicago Manual of Style 17th edition (Notes) lub (full note)**.

Linki do polecanych przez Redakcję stron internetowych:

<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>

<https://libguides.williams.edu/citing/chicago-notes#s-lg-box-21699939>

<https://sciwheel.com/work/?lg>

<https://www.citavi.com/en>

https://www.mendeley.com/?interaction_required=true

<https://proquest.libguides.com/refworks>

<https://www.zotero.org/>

<https://www.buw.uw.edu.pl/dla-nauki/zarzadzanie-bibliografia/>

**DOFINANSOWANO
ZE ŚRODKÓW
BUDŻETU PAŃSTWA**

NAZWA PROGRAMU LUB DOTACJI
„Rozwój czasopism naukowych”
Ministra Edukacji i Nauki

DOFINANSOWANIE
80 000 zł

CAŁKOWITA WARTOŚĆ
80 000 zł